

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

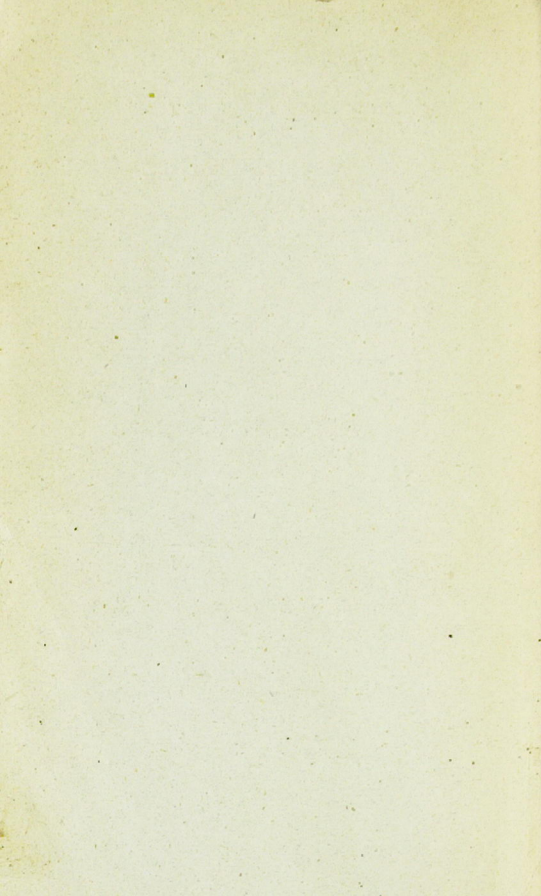
Գ Ր Ե Ց

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1980

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ն Ա Ն Ի Ր

Լիզպոնի Գալուստ Կիւլպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՎԱԶԱՐ

1930

598
in hand

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

Հ. ՆԵՐՍԻՍԻ Վ. Ի ԶՆՏՈՅԵՆԻ

Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ի

ՏԱՐԹՆՈՅ ԵՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՔԱՅԼԻՅՍ

Ի ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ Ի ՏՈՒՆ ԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ ՄԻԻԹԱՐԱՅ

Հ. Վ. Հ.

Ա. Զ. Դ.

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գլուխն աւանդական սովորութեամբ մը կ'ընտրուի համազգային ժողովով, եւ կը կարգուի այդ պաշտօնին՝ ձեռնադրութեամբ եւ օծմամբ, որ զատ է եպիսկոպոսականէն եւ յաւելուած անոր վրայ: Շքեղ քան մ'է ըստ ինքեան այդ ձեւը, որ թէ հիներէն եւ թէ նորերէն ոմանց նոյն իսկ թելադրեց աւելի ինչ մը նշմարել մեր հայրապետին վրայ՝ քան միւս եկեղեցեաց պատրիարքաց: Զանազան անծինք խօսած են խնդրոյս մասին, բայց անցողաբար, անբաւական չափով, եւ յաճախ յանգելով սխալ հետեւեւութեանց: Կ'արժէր ուրեմն վերաքննել զայն, եւ հասնիլ անոր վերջնական լուծման: Այս նպատակաւ Ս. Ղազարու ճեմարանին մէջ անցեալ տարւոյ նոյեմբ. 24ի օրը, յորում ինծ վիճակեցաւ բանախօսել, նիւթ առի խնդրոյս ծիսապատմական մասը, ձեռնադրութիւնը: Զոր լրացնելով ընտրութեան նկարագրով, կ'ընծայեմ պատմասէր ազգայնոցս, որոց հետաքրքրութեան կը կարծեմ բաւական գոհացում տուած լինել այսու:

Եկայր անպեսցոք՝ զայս զառաջնորդ կե-
նաց մերոց տոռեալ մեզ յԱստուծոյ զԻրիցոր
հովիւ կացուցանել։ — Ազաթ, 595։

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր ազգին համար յոյժ կարևոր գործ մը համարուեր է միշտ իւր հոգևոր պետին ընտրութիւնը, և ամէն անգամ քաղաքական ու եկեղեցական իշխանութիւնք թափով փարեր են անոր: Բայց մեր քով այդ գործը հաստատուն ձև մ'ունեցած չէ բնաւ. այլ կախուեր է ազգիս քաղաքական կայութենէն, և անոր հետ զանազան յեղաշրջութեանց ենթարկուեր դարերու հոլովման մէջ: Այս պատճառաւ կարևոր է բաժնել զայն շրջաններու վրայ, որպէս զի կարենանք անոր պատկերը տեսնել յստակօրէն և իւր ամբողջութեան մէջ, նկատելով զայն նախ միւս քրիստոնեայ ազգերու սովորութեան մէջ, որ համեմատութեան եզր պիտի կազմէ հայկականին հետ:

Ա. Բնդհանրական Եկեղեցւոյ մէջ: — Ուրովհետեւ այն շրջանին, ուր ազգովին կապուած էինք տիեզերական Եկեղեցւոյ հետ, կրօնական բոլոր խնդրոց մէջ հասարակօրէն հաւասար կ'ընթանայինք ամենուն հետ, ինչպէս կը ցուցնէ ճշգրիտ պատմութիւնը, պիտի կարծուէր՝ որ մեր ազգն այս նիւթիս մէջ ևս կը հետեւէր միւս բրիտանէից: Սակայն իրողութիւնը ճիշդ հակառակն է: Եւ ահա թէ ինչ կերպով կը ներկայանայ հարցն անոնց բով՝ սկսեալ Եկեղեցւոյ ծագմանէն:

1. Մասնիչ Յուդայի կորստեամբ՝ պէտք էր նշանակել անոր փոխանորդն առաքելական խմբին մէջ: Աղոր համար հաւաքուած էին ի միասին առաքեալը և միւս եղբարք, ժողով մը «հարիւր և քսանից», որոց առջև կանգնեցաւ առաքելոց զլուխը Պետրոս, և առաջարկեց ընտրել մին աւնոցմէ՝ որոնք Յիսուսի քարոզութեան ամբողջ շրջանին անոր ականատես և երկոտասանից կենակից եղած էին: Աղոցմէ յառաջ կոչեցին երկու հոգի, Յովսէփ ու Մատթիա. աղօթեցին՝ որ Աստուած յայտնէ անոցմէ ուզածը, յետոյ «ետուն վիճակս նոցա, և ելանէր վիճակն Մատթեայ, և համարեցաւ ընդ մետասան առաքեալսն¹»: Ուրեմն այդ տեղ՝ բրիտ-

1. Գործք. Ա, 15-26.

տոնէութեան խանձարրոց մէջ՝ ընտրական ձեն ընդհանրական է արդէն, կը կատարուի գործակցութեամբ եկեղեցւոյ առաջնորդաց ու հաւատացելոց: Սակայն հող խնդիրը կը դառնար բարձր պաշտօնատարի կամ առաքելոյ մը շուրջ, որ կը համեմատի եպիսկոպոսին: Իսկ երբ եկան ստորնագոյն պաշտօնէից՝ եօթն սարկառագոց ընտրութեան, առաքեալը զայն թողուցին « աշակերտաց բազմութեան », ըսելով. « Լնտրեցէք, եղբարք, վկայեալս ի ձէնջ արս եօթն »: Այդպէս ալ ըրին, և տարին « կացուցին առաջի առաքելոցն », որոնք աղօթեցին ու ձեռնադրեցին զանոնք¹: Այս էր տարբերութիւնն երկու դասակարգելու ընտրութեան մէջ:

Կ'անցնինք ուրիշ պատմական օրինակաց, որոց մէջ դարձեալ պահուած կը գտնենք հաւաքական ընտրութեան եղանակը՝ թէ եպիսկոպոսաց և թէ մետրուպոլտաց համար, որով խառն ալ պիտի նկատենք զանոնք: Յակորոս տեառնեղբօր մասին կը պատմէ Եւսեբիոս՝ թէ « ընկալաւ յառաքելոց անտի զաթոռ եպիսկոպոսութեան Երուսաղեմի »: Անոր յաջորդին համար « ասի բան », կը գրէ նոյն պատմիչը, թէ « առաքեալն և աշակերտք

1. Գրճ. 2, 2-6. — 2. Եւսեբ. Պատմ. Եկ. Բ, ԷԳ.

տեառն մերոյ՝ որ մնացեալը էին ի ժամանակին, ժողովեցան ի միասին յամենայն կողմանց, հանդերձ ազգականօր տեառն մերոյ՝ որ ըստ մարմնոյ . . . և արարին խորհուրդ . . . և ամենեքեան միարան միով խորհրդով հաւանեցան» ընտրութեան Շմաւոնի կղէտպեանց՝ Պողիկարսոս կենակից առաքելոց, «ի ձեռնադրութենէ նոցա ընկալաւ նա զեպիսկոպոսութիւն Զմիւռնացոց եկեղեցւոյն»¹։ Նոյն քաղաքին ծերունի Նարկիսոս եպիսկոպոսին օգնական կ'ընտրուի Աղեքսանդրոս՝ «միարան հաւանութեամբ սահմանակից եպիսկոպոսացն»²։ Հոռմայ փարիանոս հայրապետի ընտրութեան համար «ժողովեալ էին եղբարք ի միասին յեկեղեցւոջ»։ Անոնց մէջ էր և փարիանոս, պարզ հաւատացեալ մը, ազարակէն նոր դարձած, որոյ վրայ կ'ըսուէր՝ թէ հոն խորհրդական աղաւնի մ'է եկեր կանգներ, — ինչ որ յետոյ պիտի պատմուի նաև ս. Բարսղի ու մերս Ներսիսի մասին, — և «ընդ այն տեսիլ շարժեալ ժողովուրդն առ հասարակ», միարեբան կ'աղաղակեն՝ թէ «Արժանի է դա. և վաղվաղակի առեալ զնա՝ նստուցին յաթոռ եպիսկոպոսու-

1. Եւսեբ. Գ, Ժա։ — 2. Նոյն՝ Գ, ԼԳ։ — 3. Նոյն՝ Զ, Ժա։

թեան¹»։ Հոս յայտնապէս իսկ կը տեսնուի եպիսկոպոսաց ու ժողովրդեան գործակցութիւնը։ Եւ այս բոլոր օրինակները կը վերաբերին Ա.-Գ. դարերուն, թէպէտ պատմիչը կը գրէր 325ին։ Խնդրոյս հնագոյն վկայ մը, ս. Կղեմէս Հռոմայ, առ Կորնթացիս Ա. թղթին մէջ, գրուած Ա. դարու վերջերը, կ'ըսէ՝ թէ առաքեալը այնպէս սահմանեցին՝ որ եպիսկոպոսն ընտրուի եպիսկոպոսաց ժողովէն, և «ամենայն եկեղեցին հաւանեցի²»։ այսինքն տեղւոյն քրիստոնեայ հասարակութիւնը Աստի չի տարբերիր իսկութեամբ վկայութիւնը ս. Կիրիանոսի, վախճանեալ 258ին, թէ «յաստուածային տուչութենէ և յառաքելական պահպանութենէ խնամով պահեալ կայ, ... զի վասն ըստ օրինի կատարելոյ զձեռնադրութիւնս, առ ամբոխին՝ որում առաջնորդն ձեռնադրի, գումարեացին եպիսկոպոսը մերձաւորը այնր գաւառի, և ընտրեացի եպիսկոպոսն առաջի ամբոխին», քննելով անոր կեանքն ու գործերը։ Նոյնպէս կատարուեր էր Լեզիոնացւոց Սարինոս եպիսկոպոսի ընտրութիւնն ալ, «հաճութեամբ, կ'ըսէ, ողջոյն եղբայրութեանն, և դատաստանաւ եպիսկոպոսաց՝ որ այժմս ժողովեալ էին, որք և թուղթս առաքեցին

1. Եւսեբ. 2, ԻԲ. — 2. Patr. Graeca, I, 297.

առ ձեզ զնմանէ, և ետուն նմա զեպիսկոպոսութիւնն, և ձեռնադրեցին զնա փոխանակ Բասիլիդեայ¹»։ Այս ձևն էր ուրեմն՝ որ ի գործ կը դրուէր ամենուրեք։

2. Սակայն Եկեղեցւոյ առաջնորդը երթալով տեսան՝ որ ամբոխին մասնակցութիւնը միշտ օգտակար արդիւնքներ չէր տար. զի ժողովուրդն ի վիճակի չէր միշտ կշռելու ընտրելոյն արժանաւորութիւնը։ Այս պատճառաւ Նիկիոյ ժողովը 325ին փորձեց վերապահել ընտրութիւններն և պիսկոպոսաց դասուն, սահմանելով այսպէս. «Ի դէպ է յոյժ արդարեւ՝ զի եպիսկոպոս կարգեսցի յամենեցուն (եպիսկոպոսաց) որ են ի գաւառին։ Այլ թէ զժուարին իցէ այն վասն կարեոր ինչ հարկի կամ հեռաւորութեան ճանապարհի, երեք ևեթ ի նմին տեղւոջ գումարեալը, և բերեալ զհաւանութիւն և զթուղթս ի բացեայ եղելոցն, այնպէս կատարեսցեն զընտրութիւնն, և ընդ նմին զհաստատութիւնն ընկալցին ի մետրոպոլտէ գաւառին» (կան. դ)։ Ինչպէս կը տեսնենք, լոկ եպիսկոպոսաց թողլով ընտրութիւնը, լռելեայն կը մերժէր ժողովրդեան մասնակցութիւնը։ Նոյն սահմանը՝ նոյն ծածուկ լեզուով՝ կրկնեցին նաև Անտիոքայ ժողովն 341ին

1. Patr. Latina, III, 1064.

(կան. ժր), Սարգիկեայն՝ 343ին (կան. զ),
և Լաւողիկեայն՝ 381ին (կան. ժր): Իսկ
վերջին ժողովս ուզեց աւելի յստակ ալ
խօսիլ, և ըսաւ. «Չէ արժան թողուլ ամ-
բոսին զընտրութիւն այնոցիկ՝ որ կոչե-
ցեալ են ի քահանայութիւն» (կան. ժգ)¹:
Բայց այդ վճիռները մնացին ձայն բար-
բառոյ յանապատի, և ընտրութեան հին
եղանակը շարունակուեցաւ Եկեղեցւոյ մէջ,
կ'ըսէ և կը ցուցնէ օրինակներով վա-
ն յայտն²:

3. Նորոյթ մ'եղաւ աշխարհական իշ-
խանութեան միջամտութիւնն ընտրու-
թեանց, երբ 338ին Կոստանդ կայսրն
աթոռագուրկ ըրաւ անձամբ Կոստանդնու-
պոլսի Պօղոս արքեպիսկոպոսը, և անոր
տեղ նշանակեց Նիկոմիդիոյ եպիսկոպոսն
Եւսեբիոս³: Եւ ս. Աթանասի աքսորանաց
առթիւ՝ Աղեքսանդրիոյ աթոռին վրայ յա-
ջորդաբար նստեցուց իւր զրան երիցունքը՝
Փրիգոր ու Գէորգ, որոյ դէմ բողոքեց
Աթանաս իւր արդար լեզուով: Նաև Թէո-
դոս Բ՝ Պրոկզի ընտրութեան ժամանակ
ծագած անհամաձայնութեանց առթիւ՝ իւ-
րովի ոստանին առաջնորդ կարգեց զՆես-

1. Pitra, *Juris eccl. hist. et monum.* Romae, 1864. I, 428, 462, 472, 497. — 2. Հմտ. Vacant, *Dict. Théol.* IV, 1258. — 3. Ստրաս, Բ, 4-է:

տորիոս¹։ Նոյնը պատահեցաւ և ի Հռոմ, ուր 418ին առաջին անգամ Ռնորիոս կայսրը թիկունք կանգնեցաւ հակառակաթոռ Եւլալիոսի, և հրամայեց արսորել օրինաւոր հայրապետը Բոնիփակիոս։ Յետոյ երկուքն ալ իւր մօտ կոչեց՝ դատելու համար, արտաքսեց հակապապը, և զԲոնիփակիոս հաստատեց աթոռին վրայ։ Այնուհետև կը շարունակեն ու կը բազմանան միջամտութիւնը Պետրոսի յաջորդաց ընտրութեանց մէջ²։ Այս ոտնձգութեանց դէմ վճռեց Նիկիոյ Բ տիեզերական ժողովը 787ին՝ իւր Գ կանոնով, եպիսկոպոսաց ժողովոյն վերապահելով եպիսկոպոսներն ընտրելու իրաւունքը, առանց միջամտութեան աշխարհիկ իշխանութեանց³։ Նոյն պայքարը շարունակեց յետդեցին նաև յետոյ՝ աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ։ Բայց մեք այսչափը բաւական համարինք։

Ամփոփելով, Եկեղեցւոյ սկիզբէն՝ եպիսկոպոսական ընտրութեանց մասնակցեր են, ա՛ զաւառին եպիսկոպոսները, չ՝ ընտրելոյն վիճակին ժողովուրդը, զ՝ աւելի ուշ քաղաքական իշխանութիւնն ևս, մերթ յարգելով ու մերթ անտեսելով բուն ըն-

1. Սփրատ, Է, Խ — 2. Հմմտ. Vacant, IV, 2291 - 2310. — 3. Pitra, II, 105 - 6.

տրողաց իրաւունքը: Այժմ անցնինք տեսնել խնդիրը հայ եկեղեցւոյ մէջ:

Բ. Արշակունեաց շրջան: — 1. Բոլորովին տարբեր հանգամանօք կը ներկայանայ հարցը մեր քով, ուր ընտրութիւնը սկսան վերոյիշեալ չորս ժողովոց սեղմումներէն յառաջ, յանձին Լուսաւորչին՝ մեր առաջին հայրապետին: Հոգ հայ ազգը դեռ նոր կը դառնար քրիստոնէութեան, և ոչ մի եպիսկոպոս չունէր տակաւին: Հարկ էր ընտրել առաջին կաթողիկոսը: Տրդատ արքայ՝ իւր կնոջ ու քրոջ հետ հրաման կու տայ և ի վաղարշապատ կը հաւաքուին «զօրքն ամենայն». այսինքն «մեծամեծք և կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք և իշխանք, նախարարք և ազատք, դատաւորք և զօրագլուխք», որոնք բոլորը միանգամայն զինուորական էին: Հոն «խորհուրդ ի մէջ առնոյր թագաւորն ընդ ամենեսին», և կ'առաջարկէ «զՊրիգոր հովիւ կացուցանել», որուն կը հաւանին ամէնքը¹: Հիմ կը դրուի հոգ ազնուապետական ընտրութեան մը, որ կանոն կը դառնայ յաջորդ ընտրութեանց ևս: Սովորաբար աւագանին է արքային հետ, և մերթ վերջինը միայն, — որոյ ձայնն ան-

1. Ագաթանգեղոս, Վենետիկ, 1862, 594-96.

պակաս ու զօրագոյն է միշտ, — որ կ'ըն-
տրեն հայրապետը, սկսելով արեւմտեան
կայսերաց ոտնձգութենէն ալ կանուխ:

Լուսաւորիչ յոգնած պաշտօնին ծան-
րութենէն, անապատները կը փախչի:
Տրդատ դարման մը կը խորհի այդ վի-
ճակին: Երեք իշխան կը յդէ և Յունաց
կողմերէն բերել կու տայ անոր երկու որ-
դիքը, կը տանի իրենց հօրը քով, և կը
խնդրէ՝ որ «ձեռնադրեսցէ տացէ նմա և
պիսկոպոս» զԱրիստակէս, «զոր ձեռնա-
դրեաց յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ
իւր», այս ինքն փոխանորդ կամ «զործա-
կից եպիսկոպոսակից», որուն և կը յա-
ջորդէ յետ անոր մահուան¹:

Տիրան արքայ երբ սպանեց զՅուսիկ,
«միաժողով եղեալ մեծամեծք նախարա-
րացն, և ի մի վայր եկեալք, խորհուրդ
խորհեցան, հաւանեցուցին զԹագաւորն՝
ծերունի Դանիէլ եպիսկոպոսին տալ ա-
թոռ: Չորս նախարարք զնացին բերին
զայն ժողովին առջև, և նա այնպիսի
կշտամբութիւն մը տեղաց անոնց վրայ,
որ փոխանակ աթոռին՝ հոն իսկ ժողովին
մէջ ստացաւ իւր խեղդամահ վախճանն
ամբարիշտ արքայէն²: Յետոյ զՓառէն

1. Ագաթ. 641-42. Փաւստոս, վենետիկ; 1882, 6.
— 2. Փաւս. 38-42.

երէց «համարեցան արժանի» կաթողիկոսութեան, և «կոչեցին զնա առ արքայն», որ զայն յղեց ձեռնադրուելու ի կեսարիա¹: Տահակայ ընտրութեան համար նոյնպէս «միաբան խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ²»:

Նոյնը պատահեցաւ նաև մեծին Ներսիսի: «Ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետը ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, զնղից և զրօշուց տեարք, ամենայն սատրապը, նախարարը և ազատը, պետը և իշխանը, զօրավարը և սահմանապահը, ի մի հաւանութիւն միաբանական խորհուրդ, զի եկեացեն տեսցեն և խորհեցին վասն իւրեանց առաջնորդի»: Հոն արքային բով կանգնած էր իւր սենեկապետը, հագած ազնուական գեղեցիկ պատմուճանը, և բըռնած անոր ականազարդ կամարն ու ոսկեպատեան սուրը: Ներսէս էր նա, ս. Յուսկան թողը, որոյ ի տես «առ հասարակ տեսանն զբողոք բարձեալ աղաղակէին՝ եթէ Ներսէս լիցի մեր հովիւ»: Սաստիկ ընդդիմացաւ նա՝ իբր անարժան այդ պատուոյն, և պատմելով իւր չգործած մեղքերը, որոց ի լուր բոլորը կը մարէին խնդալէն: Ստիպուեցաւ փոխել լեզուն

1. փաւ. 44. — 2. Նոյն՝ 55.

և կշտամբել ազգին չարութիւնները: Թափառորին ծիծաղը բարկութեան փոխուեցաւ. կամարն ու սուրը յափշտակեց անոր ձեռքէն. հրամայեց՝ ու կապեցին զայն, մազերը խուզեցին, պատմութեանը պատուեցին հանեցին ու կղերական զգեստ հագուցին. ապա կոչեցին Փաւստոս եպիսկոպոսը, որ զայն սարկաւագ ձեռնադրեց: Ներսէս սմբած՝ կը հնազանդէր մերենաբար: Հայրապետական ընտրութիւնը կատարուած էր¹:

Գնելի անիրաւ սպանման համար Ներսէս զմեցաւ Արշակայ հետ, որ զայն շնորհազուրկ բրաւ, և «կացուցին փոխանակ նորա զլուխ բրիտանէութեանն» զՉունակ². ուր կացուցին՝ կ'ենթադրէ հաւաքական ձեր: Յետոյ Պատմ. սպանեց ըզնեւս, անոր փոխան ինքն իսկ «կացուց» Յուսիկ եպիսկոպոսը, և «եւ հրաման ունել նմա զտեղի հայրապետացն»³: Իսկ յետ Աստուրակի՝ «ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ՝ որդի մեծին Ներսիսի⁴». վկայն հեռաւոր և ընտրութեան կերպն անստոյգ:

Այսպէս ուրեմն մեր այդ չորրորդ դարեան բոլոր ընտրութեանց ու փոփոխու-

1. Փաւ. 67-70. — 2. Նոյն՝ 123. — 3. Նոյն՝ 226. — 4. Խորեն. Գ, խթ.

թեանց մէջ հայ եպիսկոպոսունք — ինչպէս ժողովուրդն ալ — որ և է մասնակցութիւն չունին. այլ լոկ մեծամեծ իշխանք են՝ որ կը գործեն արքային հետ, և մերթսա միայնակ: Յետ Ներսիսի ընտրութեան է՝ որ կը կոչուի փաւստոս եպս. ձեռնադրելու զայն: Նոյնպէս Արշակ ըզ-Չունակ ընտրելէն վերջ հրաւիրեց հայ եպիսկոպոսունքն անոր ձեռնադրութեան¹: Մեր ազնուականութեան այդ վարմունքը, հակառակ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ սահմանաց, արդիւնք էր անշուշտ մեր կէս հեթանոս բարբերուն, որ կ'իշխէին դեռ այդ դարուն, և հետի կը պահէին աւագանին եկեղեցական օրինաց ծանօթութենէն ու պատշաճ մեծարանքէն:

2. Իթէ հայ կղերն արհամարհուած էր, և անտեսուած իւր կանոնական իրաւունքն ընտրութեանց մէջ, սակայն կար կեսաւրիոյ աթոռը, որ Լուսաւորչէն ցՆերսէս և անդրագոյն ևս՝ գերագահութիւն մը կը պահէր օրինօր ու գործնականապէս ալ մեր հայրապետութեան վրայ, հաստատուած դաշամբ. և ուր յետ ընտրութեան կ'երթային մեր կաթողիկոսունք՝ հաւանութիւն ու ձեռնադրութիւն ստանալու: Այնքան զօրաւոր էր այդ կապը, որ երբ

1. Փաւ. 123.

Պատգ ինքնագլխարար զՅուսիկ զբաւ Ներսիսի աթոռին վրայ, կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը ս. Բարսեղ՝ զրկեց զայն եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքէն, ըստ որում «առանց նորա հրամանի եղեալ» էր կաթողիկոս¹։ Տղայական էին մեր վերջին բանասիրաց ոմանց կեսարիոյ այդ իրաւունքն ուրանալու արուեստական ճիգերը, զորս առիթ ունեցայ ջրելու՝ յաւերժաբար՝ ներքին և արտաքին փաստերու տարափով մը, պատմութեան այդ և ապագայ թշնամեաց առջև փակելով փախստեան ամէն դուռ²։

Մեծահանդէս ու հետաքրքրիչ եղեր է միշտ երթն ու դարձն ի կեսարիա նորընտիր հայրապետին, որ յաչս ազգիս կը նկատուէր «այր մեծ և պատուական, զըլուխ և վարդապետ, առաջնորդ աշխարհի և թագաւորութեան միտջ», և Հայոց արքային հետ «ընդ մի համար»³։ Լուսաւորչին կ'ընկերէին տասնուվեց երեւելի իշխաններ, նշանակուած տոհմային անուններով, իրենց «կառօք և երիվարօք, զօրօք, նշանակօք, իւրաքանչիւր զնոք»։ Եւ զինքը նստուցին «յոսկիապատ կառան արքունականս», որուն լծուած էին նոյն

1. Փաւս. 226. — 2. Կարեւոր խնդիրներս, 182-223.
— 3. Փաւս. 104, 88.

կառաց յատուկ սպիտակ ջորիներ: Կը տա-
նէին նաև վկայական թուղթ մը Տրդա-
տայ և Հայոց կողմանէ, որով կը խըն-
դրէին՝ որ «մեզ զԳրիգորդ տեսուչ և վար-
դապետ առաջնորդութեան աստուածազը-
նաց ճանապարհացն և հովիւ և բժիշկ կա-
ցուսջիր»: Միանգամայն առած էին թան-
կագին պարգեւներ Կապաղովկիոյ վիճա-
կին եկեղեցեաց համար: Ի դարձին՝ ար-
քայն «առեալ զզօրս իւր», թագուհւոյն և
բրոջը հետ ընդ առաջ գնաց հայրապետին
մինչև Էփրատայ ամուները, ցնծութեամբ
հանդիպեցաւ անոր, և ընդունեցաւ Կեսա-
րիոյ մետրոպոլիտին ընծայական թուղթը,
յորում կ'ըսէր՝ թէ Հայոց դարձին հա-
մար «առ Աստուած հայր ամենայնի գո-
հութիւն մատուցար, շնորհելով Գրիգորի
զանապական պարգեւս սուրբ Հոգւոյն» և
այլն¹: Այս կրկնակ թղթերը՝ խնդրողաց
ու ձեռնադրողին կողմանէ, որոց ազա-
թանգեղեան պատճենից վաւերականու-
թիւնը կրնայ վիճելի լինել, սովորական
էին եպիսկոպոսաց ձեռնադրութեան առ-
թիւ, և մեր քով ալ յաճախ յիշուած են:

Տիրան արքայ ս. Յուսկան ուղեկից
տուաւ նոյնպէս «զմեծամեծ նախարարսն
ըստ սովորութեան օրինակին», որ էին

1. Աղաթ. 596-602, 612-18.

տասներեք հոգի՝ նշանակուած յանուանէ, և ընտրեալը բազմեցուցին զարձեալ «յարբունական կառան»։ Ի զարձին՝ թագաւորն «ամենայն բանակօրն բազմութեամբ» զնաց ընդունել զայն, և տարին «նստուցանէին զցանկալի մանուկն Զուսիկ յաթոս հայրապետական»։ Աշտիշատու կաթողիկէին մէջ¹։ Փառէն ձեռնադրուելու զնաց «պատարագօր և հրովարտակօր և ճոխ իշխանօրն», տասնուչորս հոգի։ Դաւակ՝ տասներկու իշխաններով և «մեծաշուր պատուով»²։ Եւ Ներսիսի հետ կային ութ երեւելի նախարար, «բազում ընծայւբ և մեծամեծ պատարագօր և հաւատարիմ հրովարտակօր»։ Ի զարձին՝ Արշակ զնաց մինչև Առիւծ լեւոր, ուր հանդիպեցան իրարու «մեծաւ լրջութեամբ, լցեալք օրհնութեամբ ողջունիւն», և եկան «յաթոս հայրապետութեան»³։

Գ. Եւթ դարերուն մէջ։ — 1. Արշակունեաց զահը տապալեցաւ 429ին, և Հայաստան ընկաւ Պարսից լծին ներքեւ, որոց թագաւորը ուզեցին մեր արքայից իրաւունքն ալ սեպհականել հայրապետական ընտրութեանց մէջ։ Այդ նորութիւնը սկսաւ հետեւեալ կերպով։ Ս. Սահակ երբ

1. Փաւ. 29-30. — 2. Նոյն՝ 44, 45. — 3. Նոյն՝ 71-73.

ընդդիմացաւ Արտաշիսի գահընկեցութեան, զոր կը պահանջէին մեր նախարարք, անոնք գնացին մատնել արքայն, հայրապետն ու հայրենիքը՝ Պարսից։ Վրամ ազգիս երկու զուխներն իւր դուռը կոչեց, և պահանջեց կաթողիկոսէն հաւանիլ Արտաշիսի անկման։ Երբ նա մերժեց, «այնուհետեւ հրաման տայր վազվազակի ի քաց տոնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշիսէ, ընդ նմին և զտունն կաթողիկոսական ի սրբոյն Սահակայ յարքունիս ունել»։ Նախարարք կանխաւ խոստացեր էին սրբոյն աթոռն արծկեցի Սուրմակ երիցուն, և իրենք իսկ «նստուցին զնա յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց»։ Քիչ յետոյ իշխաններէն ոմանք անոր զէմ դարձան, և իրենց անմիաբանութեան վերջ տալու համար՝ «խնդրեցին այնուհետեւ իւրեանց . . . յարքունուստ կաթողիկոս, և թագաւորն վրամ ետ նոցա զԲրքիշոյ զոմն անուն, ասորի յազգէ այր»։ Քրիստոնեայ աթոռի մ'ընտրութիւնը վատաբար հեթանոսի մը շնորհուած։ Մատնիչներդ յետոյ զգուելով ասորւոյն անբարոյ ընթացքէն, մերժեցին և ուրիշ մը խնդրեցին անոր տեղ։ Արքայն «հաւանեալ կամաւ խնդրոյն նոցա, տայր նոցա դարձեալ կաթողիկոս այլ ասորի, որում անուն էր Շմուէլ»։

Բայտ իս՝ հո՛ս պէտք է փնդուել պարսիկ միջամտութեան ծագումը, և զժուարին է հաւատալ Խորենացւոյն, որոյ համեմատ Շապուհ Գ. մեր Խոսրով Գ. թագաւորը գահագրկելու ժամանակ՝ զս. Սահակ ալ «վրդովեաց» պատուէն, որպէս թէ Հայոց արքային յանցանաց մին եղեր է՝ «յան հրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն գմեծն Սահակ՝»։ Բայց Խոսրովու գործը շարունակութիւն էր հնոյն, որոյ փոփոխութիւնը չէ յիշուած մինչև իւր օրերը, և Փարպեցին ալ չի գիտեր Շապուհ պահանջը, և ոչ Սահակայ հրաժարեցումը, երբ կը պատմէ Խոսրովու գահագրկութիւնը²։ Միանգամայն Սահակ կը շարունակէ հովուել միշտ, առանց յիշուելու Խորենացիէն իւր վերստին հաստատութիւնը պաշտօնին մէջ։

2. Պարսից շնորհած երկու կաթողիկոսներէն տաղտկացած³, մեր իշխանը ջանացին այնուհետև ի գործ դնել իրենց աւանդական իրաւունքն ընտրութեան մէջ։ Աքղէն երկու ասորիքը «հակառակաթող» համարուեցան սրբոյն՝ Հայոց կողմանէ⁴, այնպէս որ յետ հանգստեան սրբոյն՝ Մաշթոց անոր տեղը կ'անցնի, «և զվերական

1. Խորեն. Գ, 6. — 2. Փարպ. 32-33. — 3. Նոյն՝ 75. — 4. Խորեն. Գ, 44.

ցութիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ շնորհօքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր՝ մինչև վեց ամիս, ուր և վախճանեցաւ¹։ Եւ հող չկայ արքայից արքային հրամանը, այլ կը համարիմ՝ թէ զինքն ընտրեցին այդ պաշտօնին վաճան Ամատունի հազարապետն և աւագանին, որոնք յետ մահուան վարդապետին եւս կը պատմուին «վերակացու տեղապահ յայտ արարեալ Հարցն կատարելոց» զՅովսէփ², որոյ տեղապահութիւնը կեղծիք մ'էր, Պարսիկները խաբելու և անոնց հաւանութիւնը չխնդրելու համար։ Ուղղակի կաթողիկոս ընտրեցին Հայր և զԳիւտ, յայտնի Պերոզի խօսքէն՝ թէ «մինչև ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է, և ծառայ մարդիկ են՝ որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է, և ոչ ինչ յինէն ունիս վստահութիւն»։ Եւ երբ մերժեց արքային պահանջած ուրացութիւնը, նա վճռեց. «Կաց ուր և կամիս. բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեան հեռի ես և չէ քո³»։ Այդպէս ալ եղաւ. սակայն գիտնալու ենք՝ որ անոր շնորհազրկութեան մէջ ուրացող հայ իշխանաց մատը կար⁴, ինչպէս պատահեցաւ և ս. Սահակայ։ Ապա թէ ոչ՝ Պերոզ նոր

1. Կորիւն, վեհափի, 1833, 26. — 2. Կոյն՝ 27 — 3. Փարս. 346-50. — 4. Կոյն՝ 341-42.

չէր իմանար անոր կաթողիկոսութիւնը, որուն անհրաման լինելուն աչք զոցած էր:

3. Սմբատ Բագրատունին՝ մարզպան Վրկանայ, 607ին տեսնելու կու գայ իւր հայրենիքը, զոր կը սիրէ միշտ: Եւ որովհետեւ շատ ալ հաւատարիմ է իւր տիրոջ՝ Պարսից արքային, գալէն յառաջ հրաման կը խնդրէ շինել Դունի ս. Գրիգոր եկեղեցին, և ընտրել Մովսէս եղիվարդեցւոյն յաջորդը: Հագիւ հասած՝ «տունէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամող եկեղեցւոյն և առաջնորդ փրկութեան իւրոյ, և նրատուցին զԱրքահամ զՌշաունեաց եպիսկոպոսն յաթոռ հայրապետութեան¹»: Կարգեսցեն, նստուցին, որոնք՝ յայտնի չէ ինք կ'երևի թէ դուրս կը մնայ, իւր պաշտօնն օտար երկիր լինելուն համար:

Թղրոց գիրքն ունի «Կանոնք» և «Չեռնարկ» վերնագրերով երկու դաւանական գրուածներ², որոց առաջնոյն գլուխը կը կարդանք. «Կանոնք որ եղան ի Դունի (606ին), մինչդեռ մտածութիւն էր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն՝ կարգել կարողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսէսի կաթողիկոսի. և խափանեցան այն անգամ»:

1. Սեբէոս, Կ.պոլիս, 1851, 102. — 2. Գր. բղրոց, Տփղիս, 1901, 146, 149.

Բայց բնագրին մէջ կաթողիկոսական խընդիրն ոչ միայն չէ յիշուած, այլ կ'ըսուի՝ թէ տեսնելով՝ որ շատերը յարած էին քաղկեդոնականաց, « վասն որոյ ժողովեցար եպիսկոպոսքս այս . . . հաստատել տանմանս կանոնականս յաղագս այնպիսեացն¹ » : Սերեմն ժողովիդ գումարման բուն նպատակը կրօնական էր, ոչ ընտրական : Իսկ միւսին վերնագիրն է. « Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ վրկան մարզպան ցայն եպիսկոպոսոսն, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Գուին (607ին), կարգել կարոչդիկոս Հայոց՝ յետ մահուան Մովսէսի. և զայս ձեռնարկ ետ նոցա » : Ասոր բնագրին մէջ եւս չկայ ակնարկութիւն ընտրութեան. այլ կ'ըսեն՝ թէ « յայս եպիսկոպոսաց . . . որ ի ժամոռս ի Գունի ի սուրբ եկեղեցոյս դիպար՝ ձեռնարկ խնդրեցէք վասն սուրբ և ուղղափառ հաւատոյ » : Կը հետեւի՝ որ այդ զոյգ վերնագրերը, որոց մէջ կ'ակնարկուի հայրապետական ընտրութեան՝ կատարելի եպիսկոպոսաց ժողովէն, նոյն մատենին միջնադարեան խմբագրողին շարադրածներն են, պատմական երկարաբան ձևէն ալ յայտնի, և ընտրական եղանակն իւր դարու գաղափարին արձագանգը կը թուի :

1. Գր. քրդոց՝ 146-47.

Բայց ստոյգ է՝ որ նոյն մարզպանի օրերուն կը սկսի նաև երեւիլ եպիսկոպոսաց մասնակցութիւնն իշխանաց՝ կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ։ Երբ 591ին Մովսէս եղիվարդեցին բաժնուեցաւ Էջեղեցիէն, քաղկեդոնական Հայք ուղեցին իրենց զատ հովուապետ մ'ունենալ, կ'ըսէ Յոհան մայրագումեցին՝ որ կ'ապրէր Էջարուն։ Այն ժամանակ Կարնոյ եպիսկոպոսը Թէոդորոս «ևս հրաման ժողովել եպիսկոպոսացն Հայոց որ ի նորայն կողմանն՝ ի Կարնոյ քաղաք, և ասէ, Պարտ է մեզ առնել կաթողիկոս։ Էւ ածին քղ-Յովհան ոմն սիւնական, ձեռնադրեցին և հնազանդեցան քաղկեդոնական կրօնիցն»։ Հոս ուրեմն զուտ եպիսկոպոսութիւնն է ընտրող։ Չենք գիտեր՝ առաջին փորձն էր այդ, թէ ուրիշներ ալ եղած էին արդէն։

Գալով միւս բաժանեալ կամ պարսկային կողման, Սերէոս՝ որ կը գրէր նոյն Էջարուն, կը պատմէ՝ թէ յիշեալ Սրմբատայ որդին Վարազտիրոց մարզպան՝ 628ին զառնալով ուղևորութենէն, թափուր կը գտնէ հայրապետական աթոռ՝ Կոմիտասայ մահուամբ, և «խորհուրդ առնէր ընդ ամենեցուն՝ տեսանել զոմն արժանաւոր։ Յայնժամ առաջադրութեամբ

Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն ընտրեցին» զՔրիստափոր Բ: Շարժողն ու ընտրելին ցուցնողն իշխաններ են, այս անգամ առանց հարցնելու Պարսից արքային կամբը: Իսկ որոնք «ընտրեցին» զայն՝ մութ կը մնայ հող, բայց յետոյ կը պարզուի: Քրիստափորի ընթացքն ու սուր լեզուն կը սարտուցանեն զամէնքը, և յետ երկու տարւոյ «ժողովեալ ամենայն եպիսկոպոսոնս և իշխանս, արարին քննութիւն», յանցաւոր գտան, և «արձակեցին զոմանս յեպիսկոպոսաց անտի», որ ձգեցին զինքը, «և անդէն փութանակի նստուցին կաթուղիկոս զեզը ի նիզ գաւառէ՜»: Աւելի կամ նուազ յստակ օրինակներէդ յայտնի է՝ որ մեր եպիսկոպոսական դասը 'Ի-Ե դարերուն իրեն զլացուած իրաւունքը Զ դարէն վայելել կը սկսի մասամբ, բաժնելով մեր իշխանաց հետ, և շնորհիւ ասոնց մէջ տիրող կրօնական նոր բարգաւաճման ու նորակազմ հոգեբանութեան:

Այդ նորոգումը կամ կ'ընդհատուի, և կամ աւելի հաւանօրէն կ'անգիտանար զայն Յովհաննէս պատմիչը, երբ Ներսէս Շինողի համար կը գրէր՝ Թէ 641ին «Թեոդորոս Ռշտունեաց տէր և այլ նախարարք Հայոց հանդերձեցին կացուցանել յաթոռ

հայրապետութեան փոխանակ լեզրի» . և նա վախելով այդ պաշտօնէն՝ փախաւ . և «ապա յոգորական բանից և ի սաղրելոյ նախարարացն հնազանդեալ հանդարտիւր» և յանձն առաւ .¹ Հոս եպիսկոպոսունք դարձեալ կ'անյայտանան . իսկ Սերէոս փոխանակ այդ անագան տեղեկութեան՝ կը շատանայ բսելով՝ թէ «յաջորդեցաւ» Ներսէս Բ Բողոք² :

4. Մեր իշխանը Ե-Լ դարերուն փոքր ի շատէ վայելելով Պարսից համակրութիւնը , յաջորդեցան իրենց պահել հայրապետական ընտրութիւնը , կամ անոր մէջ իրենց ունեցած բաժինը , ինչպէս նրկատեցիներ : Բայց արարական բռնութիւնը , որ Լ դարէն յաջորդեց պարսկական լծին , վերստին ցնցեց ազգին իրաւունքը , իւր աւերիչ և ապականիչ ձեռքը մխելով նաեւ այս խնդրոյս մէջ : Դժբախտաբար մեր բաւական օրինակներ չունինք այս շրջանիս ընտրութեանց , որպէս զի կարենանք ընդհանուր հետեանքներ հանել : Ահա ինչ որ պատմութիւնը կ'աւանդէ : Սուլիման ոստիկանը կար , որ մեծ վստահութիւն ունէր Աղձնեաց Սիոն եպիսկոպոսին սրբութեան վրայ : Երբ Տրդատ Բ վախճանեցաւ , « իմացեալ ոստիկանն՝ վաղվաղակի առաքէ ի

1. Յովհ. ԿԹՂ. Երսղմ. 1867, 106. - 2. Սեր. 172.

խնդիր եպիսկոպոսին Սիոնի, և ածեալ՝
կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ հայ-
րապետութեան՝ 767 թուին: Ինք կը
նշանակէ ընտրելին և Հայք կ'ընդունին՝
ըստ վկայութեան անագան պատմչին, որոյ
տեղեկութիւնը թէ ուստի՝ էր՝ յայտնի չէ:

Սահայն աւելի մերձաւոր է իւր գրածին
Ղևոնդ, որ կը պատմէ Դունի հրամատար
Սփրեղլայի համար՝ թէ կը կողոպտէր եկե-
ղեցիներն իրենց բոլոր գանձերէն: Յետոյ
կը դարձնէ զանոնք մասամբ, «մինչև յա-
ջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտե-
փանոս (Ս, 788ին), որ բազում կաշառօք
յաջորդեալ ի հայրապետութեանն աթոռ,
վատնեաց զամենայն ինչս և զստացուա-
ծրս, մինչև եղև թողութիւն գիւղից և
ծառայից և պարտուց»¹: Կը թուի ըսել՝
թէ Ստեփանոս չյաջողեցաւ թոյլտուու-
թիւն ստանալ բազմելու հայրապետական
աթոռը, մինչև որ չլեցուց ազահ արա-
բացւոյն որկորը, և ազատեց երկիրն ալ՝
փրկանք տալով անոր: Արաբացիք միայն
կաշառի լեզուն կը հասկանային:

Բայց հոս ալ Արաբացւոց միջամտու-
թիւնը բացարձակ չէ, և երբեմն անոնց
տեղ մեր իշխանք կը գործեն: Յովհաննէս
ովայեցի, ընտրուած 833ին, իւր թշնամի-

1. ՅՀ. ԿԹ. 136. — 2. Ղևոնդ, Պետրք. 1887, 170.

ներն ունէր, որոնք կը պղտորեն խազարատ
 խազրատունի իշխանաց իշխանի միտքն
 անոր մասին, և նա «գրէ հրովարտակ առ
 ամենեւեմն՝ ի բաց կալ յընդունելոյ զհօ-
 տապեան, ի մտի եղեալ այլ ևս կացու-
 ցանել հայրապետ ըստ իւրումն ձեռների-
 ցութեան»։ Կաթողիկոսը կը բանադրէ իշ-
 խանը, և կ'երթայ կը ծածկուի Այրի-
 վանից լուսեան մէջ։ Սմբատ սպարա-
 պետ, Գրիգոր Սիւնի և միւս նախարարք
 լսելով զայդ՝ կը վրդովին, և «համագունդ
 ի միասին եկեալք, և ժողով կախարպոսաց
 արարեալ», կը ստուգեն հայրապետին ան-
 մեղութիւնը, և «հաստատեն դարձեալ յա-
 թոնն սրբութեան զայրն Աստուծոյ», հա-
 կառակ կամաց խազարատայ¹։ Հոս իշխանք
 և եպիսկոպոսները վերստին խառն են։

Գ. Խազրատունեաց շրջան։ — Մեր ազ-
 գաշէն ու եկեղեցաշէն խազրատունիք ոչ
 միայն նորոգեցին եպիսկոպոսաց երբեմն
 ստացած իրաւունքն ընտրութեանց մէջ,
 այլ աւելի ևս ընդլայնեցին զայն, ի սկըզ-
 բան իրենց իշխանութեան՝ անոնց թողլով
 նշանակել Լուսաւորչի աթոռին վրայ զա-
 նոնք՝ զորս յարմարագոյն կը դատէին։
 Այսպէս Ասողիկ կ'աւանդէ՝ թէ ՏԾԾին
 «սպարապետն Սմբատ հրամայէ ժողովել
 կախարպոսաց և ձեռնադրել կաթողիկոս

զԶարարիա¹»։ Յայտնի է՝ որ Սմբատայ հրամանը ժողովման կը վերաբերի, և կապ չունի ընտրելոյն անձին հետ, որ եպիսկոպոսաց ազատ ընտրութեան թողուած կը թուի բացատրութեանդ մէջ, և որոց հետ ուրիշ ոչ ոք կը մասնակցի։

Բայց երբ Բագրատունիք իրենց գլուխը կ'անցնեն Հայաստանի թագը, իրենց մտաց մէջ կը զարթնուն նաև նոյն թագին հին իրաւունքները։ Եւ Մաշտոցի մասին կը պատմուի՝ թէ անոր առաքինակրօն վարուց «հաճեալ հաւանեալ րազաւորն (Սրմբատ) և զահաւեծար իշխանքն և պատուական արք. ազատր, ... կացուցին զնա յաթոռ ս. Լուսաւորչին²»։ Նոյն կերպով կ'ընտրուի նաև Մաշտոցի յաջորդն ու պատմիչը, «թերևս ոչ կարացեալ զիմակ գոլ հրամանի արքային և կամ այլոց ևս նախարարախոյտ րազմուսեանն³»։ Արդեօր այդ ընտրութեանց մէջ եպիսկոպոսութիւնը բնաւ անմասն էր, թէ պատմիչը զանց կ'ընէ յիշել՝ ազնուականութեան հզօրագոյն ձայնին քով, որ աւելի ազդեցիկ կը հանդիսանայ նուաճելու ընտրելոյն կամ ընտրելոց ընդդիմութիւնը։

Այդ հարցումն ըրի, որովհետև հետա-

1. Ասողի, Պարիս, 1859, 111. — 2. Յճ. ԿԹԴ. 229.
— 3. Նոյն՝ 230.

գայ օրինակաց մէջ սովորաբար անպակաս
 կը տեսնենք եպիսկոպոսաց մասնակցու-
 թիւնը թագաւորին հետ, մինչ ազատանին
 հազիւ երբեք կ'երեւի: Այսպէս 941ին
 Անանիա մոկացին կ'ընտրուի «հաշտու-
 րեամբ սոցա, (որ են Գագիկ Արծրունի
 և Աբաս Բագրատունի թագաւորը), և սո-
 ցին թագազան զարմիցն, և համօրեւն եպիս-
 կոպոսաց և վանականաց և այլ ճգնաւոր
 մենաւորաց առաջնորդից հայցմանց և միա-
 ձայն բողոքանաց», ինչպէս կը պատմէ
 ընտրեալն ինքնին¹, և ուր կը պակսի ժո-
 ղովուրդը միայն: Նոյնպէս 969ին բաղ-
 կեղոնական վահանիկ կաթողիկոսին ղէմ
 «ժողովեցան կրօնաւորքն Հայոց ի բաղաքն
 Անույ, տէր Խաչիկ Արշարունեաց եպիս-
 կոպոս, և հայր Պօղիկարպոս Կամրջաձորոյ
 վանական, և հայրն Սարգիս՝ Հոռոմոսի
 վանաց վանական, և հայր Ստեփանոս՝
 Սեանայ վանաց վանական, և այլ եպիս-
 կոպոսունք և հարք բազումք», որոց եր-
 կիւղէն վահանիկ փախաւ ի վասպուրա-
 կան: «Իսկ ժողովն՝ կամակեցոյրեամբ Աշո-
 տոյ շահանշահի կաթողիկոս հաստատեաց
 Հայոց զՍտեփանոս վանական Սեանայ²»:
 Հոս կան կրօնականք ու թագաւորը միայն,
 և կը պակսի ազատանին:

1. Արրտ. 1897, 129. — 2. Ասողիկ, 168.

972ին՝ «հրամանաւ թագաւորին որ (Աշոտ) Ողորմածն կոչիւր՝ ժողովեալ ընտրեաց արանց (որ կ'իմացուին ազնուականք) և ևսխակապոսաց սրբոց, կացուցանեն յաթոռ հայրապետական» զԽաչիկ Ա¹։ 992ին «Գագիկ (Ա) արքայ Հայոց՝ կացոյց կաթողիկոս Հայոց զտէր Սարգիս, . . . ժողով ևսխակապոսաց արարեալ՝ որ յաշխարհէս Հայոց և որ ի Յունաց կողմանէն, որոց զլուիս տէր Սահակ՝ Արշարունեաց եպիսկոպոս²»։ Այս ժողովը զուսեկեղեցական է։ 1037 թուին՝ հակառակաթոռ Գիտսկորոսը ձգելու և զՊետրոսիւր աթոռը դարձնելու համար՝ «լինէր ժողով մեծ ի քաղաքն Անի՝ ևսխակապոսաց, հայրապետաց, կրօնաւորաց, վարդապետաց, ազատաց և իշխանաց իբրեւ չորք հազարաց³»։ Ուրեմն խառն ժողովով, հակառակ նախորդին։

1065ին Գրիգոր վկայասիրի ընտրութեան համար կարուց թագաւորը Գագիկ «ժողովէր զհարս Հայոց առ հասարակ, և միաբան համակամութեամբ . . . յառաջ կոչեն զՎահրամ», որ փորձեց հրաժարիլ, և որոց «ամենեցուն բռնադատեալ» զայն, կու տան անոր Լուսաւորչի անունն ու

1. Կիրակոս, Վենետիկ, 1865, 49. — 2. Ասողիկ, 250-51. — 3. Մաթ. Ուսայեցի, Երսղմ. 1869, 89.

աթոռը: Այդ պահուն Անույ և Կարույ մեր
 թագաւորը ու հայրապետը պանդուխտ են
 ցունաց տէրութեան մէջ. և յետ մահուան
 Պետրոս Գետադարձի՝ «թագաւորը ցու-
 նաց ոչ տային թոյլ զնել զոր կաթողիկոս,
 սակա անառաջնորդ մնալոյ ազգիս մերոյ,
 և այնր ազագաւ յինքեանս զառնալոյ»
 եկեղեցական պառակտումէն: Գազիկ «բա-
 զում աշխատութեամբ» յաջողեցաւ կայ-
 սերէն հրաման ստանալ ընտրելու «զո և
 կամեացին», փոխարէն շնորհելով անոր
 Կարսի բերդը. և այդպէս ընտրուեցաւ
 Վիկայասէրը¹: Սա յետոյ 1070ին ուզելով
 միակեցական կենաց նուիրուիլ, և չլսե-
 լով թախանձանաց «թագաւորին և իշխա-
 նաց Հայոց», իւր հրաժարականը տուաւ
 «ցրագաւորն Հայոց», որ էր նոյն Գազիկը,
 և անոր տեղ «ընտրեցին զԳէորգ վար-
 դապետն», զոր ինքն իսկ ձեռնադրեց
 ակամայ. զի իրեն հետ պիտի երթար մե-
 նաստան, և իրեն առաջարկուած պատուէն
 հրապուրուած՝ դասալիք եղաւ: Գրիգոր
 մեկնեցաւ տխրած, բայց իւր ստացած
 խարկանքը չմարսեց. երկու տարի վերջ
 դարձաւ, և հայրապետական աթոռը յետ
 առաւ անոր ձեռքէն²:

1. Սոփերք, ԺԴ, 17-18. Շնորհաւոյ Բաեք ջափաւ.
 Վենետիկ, 1830, 544. — 2. Մտթ. Ուռհայեցի, 280,
 247.

Հոգ պահ մը կաթողիկոսը բնակեցաւ Մուտառասնոյ մէջ, որ յունահայ բռնակալ Փիլառոս իշխանին ներքե էր, և ուսկից խոյս տուաւ վկայասէրը: Երբ Փիլառոս ստիպեց զայն դառնալ իւր աթոռը, Գրիգոր նամակաւ խնդրեց՝ որ իւր տեղ ձեռնադրել տայ Գետադարձի քեռորդին Սարգիս: «Յայնժամ հրամայեաց Փիլառոսն լինել ժողով եպիսկոպոսաց և հարանց վանականաց և կրօնաւորաց», որոնք 1076ին ձեռնադրեցին զՍարգիս ու նստուցին Հոնի քաղաքին մէջ¹:

1079 թուին մեր Բագրատունեաց տունը կը շիջանէր՝ սպանմամբ վերջին պայազատին: Յետ երկու տարւոյ Բարսեղ, ազգական վկայասիրին, ուսկից Անուոյ եպիսկոպոս ձեռնադրուած և հայրապետութեան խոստումն առած էր երբեմն², գնաց Աղուանից ոստանը Լօռէ, և խնդրեց իւր իրաւունքը: Այն ժամանակ «ժողովեաց թագաւորն Կորիկէ (զարմով Բագրատունի) զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին» Հաղբատայ մէջ, ուր եկաւ անոնց Ստեփանոս կաթողիկոսն ալ, և «ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթուղիկոս յաթոռսրոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշ-

1. Ուռհ. 247, 252-53. — 2. Սփեքը, ԺԴ, 29.

խարհին Հայոց», և նստաւ Անույ մէջ¹։ Տարօրինակ ընտրութիւն մ'եղաւ այդ առանց մասնակցութեան հայ եպիսկոպոսաց, և մինչդեռ կենդանի էր Վկայասէրը, և ի Հոնի կը նստէր Սարգսի յաջորդը Թէոփորոս, ընտրուած 1077ին²։ Հոնի 1085ին ընկաւ Թուրքաց լծին ներքեւ, և Փիլաոսոս հրաւիրեց զԹէոփորոս իւր սահմանաց մէջ։ Երբ նա չկրցաւ երթալ, իշխանը Մարաշի մէջ «արար ժողով եպիսկոպոսաց և հարանց, և ետուն ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան» Վարազայի հօր՝ Պօղոսի, որ քիչ օրէն ձգեց փախաւ³։ Այսպէս Հայք այդ պահուն ունեցան միանգամայն չորս կաթողիկոսներ⁴, հայրապետական աթոռն անբնական կացութեան մը մատնելով։

Այդ բոլոր տեղեկութեանց մէջ բան մը կը նշմարենք. կաթողիկոսական ընտրութեանց մէջ մասնակցութիւնը մերթ արքայազուն իշխանաց, մերթ նաեւ այլոց՝ եպիսկոպոսաց հետ միասին, ապա տալաւ անյայտացումն ազնուական դասուն, և կեղրոնացումն եպիսկոպոսաց ու յաճախ նաեւ վանահարց վրայ, ունենալով իրենց հետ արքայական ու մերթ բռնացող իշխանի

1. Ուռ. 265-66, — 2. Նոյն՝ 254, 259, — 3. Նոյն՝ 275, — 4. Նոյն՝ 276.

մը հաճութիւնն ալ: Իսկ ժողովուրդը զեռ
ջի տեսնուիր: Այս է Բագրատունեաց շըր-
ջանի ընտրական նկարագիրը, որ թագա-
ւորութեան բարձմամբ զուտ եկեղեցակա-
նաց ձեռքը կը մնայ ժամանակ մը, ինչպէս
1166ին կը վկայէր Շնորհալին. «ընտրու-
քեամբ Աստուծոյ և սաստաճայնոց արանց
համօրեւն ազգիս, որպէս օրեւն պահանջե՞»,
և ինչպէս յաթոս ելած էր ինքն ալ:

Է. Կիլիկեան շրջան: — Անւոյ թագա-
ւորաց ընտրական ոճը կամ ընտրութեանց
մասնակցելու արքունի իրաւունքը կը նո-
րոգուի հոս, այս տարբերութեամբ՝ որ Բա-
գրատունեաց զերը կը ստանձնեն Ռուբի-
նեանք: Մեծն Լևոն 1193ին կը հրաւիրէ
հայ եպիսկոպոսները Գրիգոր Քարավիթի
ընտրութեան, ինչպէս կ'իմացնէ Լամբրոնա-
ցին, գրելով առ արքայն. «ձեր աստուած-
պաշտութիւնդ կոչեաց զմեզ ի մանուկ
կաթողիկոսին ձեռնադրելն¹»: Բայց հազիւ
տարի մ'էր անցեր, նախանձոտ եպիսկո-
սներ՝ որ այդ մատաղ հասակը չէին հան-
դուրժեր տեսնել հայրապետական աթոռին
վրայ ու խոնարհիլ անոր, մրով ծածկե-
ցին զայն Լևոնի առջև, որ զայն փակել
տուաւ բերդի մէջ, «մինչև քննութիւն լիցի

1. Նամակաւի, վենետիկ, 1878, 133. — 2. Գր.
Տղայի Նամկ. վենետիկ, 1865, 224.

ճշմարտութեամբ վասն նորա. և ինքն
զրեաց թուղթս առ վարդապետս և եպիս-
կոպոստէն Հայոց աշխարհին՝ եթէ զինչ
կամը իցեն նոցա վասն այսր՝ » : Ժողով
զումարուեցաւ, որուն կոչուած ու ներկայ
էր զարձեալ Տարսնի առաջնորդն ալ² :
Թէ ինչ վճռեցին՝ յայտնի չէ. միայն թէ
օր մը բերդին պարսպին ոտքը Զախճա-
խուած զտնուեցաւ մանուկ կաթողիկոսին
մարմինը, և ոճրին հեղինակներն անյայտ
մնացին³ : Այս տեղ ուշագրաւը՝ հայրապե-
տին վրայ Լեոնի ի գործ դրած իշխանու-
թիւնն է, յարգելով նաև կղերին իրա-
ւունքը :

Հոս վերստին կը պատահտի հայրապե-
տական աթոռը : Յովհաննէս եպս. Սոյ, որ
գործակից եղաւ Քարավիժի բանտար-
կութեան մէջ, « զի ընտանի էր թագաւորին
Լեոնի, բռնացաւ և կալաւ » աթոռը յետ
Գրիգոր Ապիրատի⁴ : Ընտրութեան համար
« Ժողովեաց թագաւորն Լեոն շատ եպիս-
կոպոս, և եղիր կաթողիկոս » նոյն եպիս-
կոպոսը⁵ : Զայս երբ տեսաւ Սերաստիոյ
առաջնորդն Անանիա, « չոգաւ նա առ
սուլտանն՝ զոր Հոռոմոց կոչեն, ետ նմա
կաշառ, և նստաւ կաթողիկոս ի Սևաստ⁶ » :

1. Կերակ. 69. — 2. Գր. Տղայ, 224. — 3. Կերակ.
69. — 4. Նոյն՝ 70. — 5. Սմբատ, Պարիս, 1859, 114.
— 6. Կերակ. 70.

ինք չկարօտեցաւ եպիսկոպոսաց ժողովին, որոյ տեղը բռնեց այլադէնին իւր խթած ոսկիններուն ժողովը: Այդ պահուն երրորդ կաթողիկոս մ'ալ Աղթամարի մէջ կը նըստէր: Դա էր Դաւիթ, ծագմամբ Արծրունի, որ 1113ին՝ երբ վախճանեցաւ Բարսեղ կաթողիկոս, «արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից, ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս», իրեն երեւելայական իրաւունքներ ընծայելով¹: Բարսղի օրինաւոր յաջորդը Գրիգորիս այդ զայթակղութեան առաջըն առնելու համար՝ Սեաւ լերան վրայ գումարեց 2500 եպիսկոպոսաց ու հարց ժողով մը, և մերժուած հռչակել տուաւ աղթամարցիւրը, «անէծս ցաւագինս կուտեալ ի զլուխ նոցա²»: Ինչպէս կը տեսնենք, թէ Զովհաննու և թէ Դաւթի ընտրութեանց մէջ՝ եպիսկոպոսաց ժողովն է զործողը, մին թագաւորին հետ, և միւսն ինքնազլուխ և առանձին. ինչպէս Դաւթի յաջորդներէն զԶաքարիա ընտրողն ալ էր «եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բազում կրօնաւորաց» ժողով մը³:

Սակայն դեռ մեր իշխանը ալ կ'երևին երբեմն ընտրութեանց մէջ, երբ կը պահասի թագաւորը: Այսպէս 1220ին՝ յետ

1. Վարդան, Վենետիկ, 1862, 116. — 2. Շնորհ. հաւակ. 134. — 3. Թով. Արծր. Կ. պոլիս, 1852, 363.

նոյն ֆովհաննու մահուան, « ժողովեալ
 եպիսկոպոսաւնսն և վարդապետսն՝ խորհե-
 ցան հաստատել կաթողիկոս Հայոց: Իսկ
 իշխանքն երկպառակեցան, զի արքայ ոչ
 գոյր՝ որ նորա կամօքն կացուցանէին: Իսկ
 պարոն Կոստանդին պայլն գտէր Կոստան-
 դին բարձրբերդցին կամէր, և պարոն Կոս-
 տանդին լամբրոնացին՝ զՔրիզոր վարդա-
 պետն սկեռացին: Եւ Աստուած՝ որ յա-
 մենայն ժամ լսէր Կոստանդին պայլոյն
 Հայոց, և այժմ լուաւ, և եղին գտէր Կոս-
 տանդին բարձրբերդցին կաթողիկոս Հա-
 յոց¹»: Ուր կը տեսնենք՝ թէ եպիսկոպո-
 սաց ժողովն աւելի հաւանող է պայլին
 առաջարկածին՝ քան ազատ ընտրող:

1268ի յիշատակարան մը կը գրէ՝ թէ
 « ի շնորհացն Աստուծոյ և հրամանաւ թա-
 թաւորին Հեթմոյ՝ յաջորդէ զաթոռն տէր
 Յակոբ (Ս), այր բարի և վարդապետ հին
 և նոր կտակարանաց, անապատական վա-
 րուք ճգնեալ²»: Բայց ընտրութեան մաս-
 նակցեր էր սովորական ժողով մ'ալ արե-
 ւելքէն ու Կիլիկիայէն՝ ըստ ուրիշ վկայու-
 թեան մը³: Յակոբ վախճանելով 1286ին,
 « մեծաւ հանդիսիւ և աշխարհաժողով ամ-

1. Տարեգիրք Կիլիկ. զրչ. Թ. 1308 Ս. Գ, զր. էջ 316.
 — 2. Հաւաքումն յԵփեսոս. զրչ. Ի Ս. Գ, զր. — 3.
 Սխուռան Հ. Աւիշանի, 249:

բոխիւ նստուցանեն կաթողիկոս Հայոց»
 զկոստանդին Բ, «ձեռամբ թագաւորին Հա-
 յոց Լեւոնի՝ որդւոյն Հեթմոյ, ընդ որս և
 մեր նուաստութիւնս», կ'ըսէ Սրբելեան¹ :
 Նոյն արքայի որդին ու յաջորդը Հե-
 թում Բ կը թշնամանայ հայրապետին
 հետ. «առնէ ինքեան խորհրդակից յե-
 պիսկոպոսաց և յիշխանաց զյիսաւորացոյնս
 նաեւ ի վարդապետաց իսկ», և անոնց
 հետ «առնէ ժողով» ու կը հրաժարեցնէ
 զկոստանդին 1289ին : Ապա յաջորդին
 ընտրութեան կը հրաւիրէ նոյն սլաւմիշն
 ալ, որ չհաւանելով հրաժարելոյն եղած
 անիրաւութեան՝ կը մերժէ երթալ : Նուի-
 րակն երբ կը դառնայ, կը գտնէ արդէն
 «հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան
 զՍտեփանոս²» : Նոյն գրիչն իւր ժամանա-
 կագրութեան մէջ ալ կ'ըսէ՝ թէ «ի ձեռն
 թղթոց մեծապատիւ արամբը հրաւիրեցին
 զմեզ և զայլ եպիսկոպոսուն և զայլ իշ-
 խան արեւելից՝ երթալ ի թագաւորու-
 թիւնն մեր ի Սիս՝ յընտրութիւն նորոգ
 հայրապետին³» :

Ստեփանոսի մահուամբ՝ 1296ին «գար-
 ձեալ առնէ ժողով թագաւորն Հեթում, և
 տայ ձեռնադրել կաթողիկոս Հայոց զսէր

1. Ստեփ. Սիւնեաց եղս. Մոսկուա, 1861, 319.
 — 2. Նոյն՝ 320-22. — 3. Հանդ. ամս. 1921, 180.

Գրիգոր՝ Անաւարդայ եպիսկոպոս¹։ Այսպէս նաեւ 1322 ին «ղրին կաթողիկոս՝ հրամանաւ թագաւորին Լեւոնի և շատ եպիսկոպոսաց՝ զՍտոյ եպիսկոպոսն տէր Կոստանդին լամբրոնացին²»։ 1340 ին «թագաւորն Լեոն ընկէց զտէր Յակոբ կաթողիկոսն», անկից յանդիմանուած լինելուն համար, «և եղ փոխան նորա զեպիսկոպոսն Գոնեբուն զտէր Մխիթարն³», անշուշտ զործակցութեամբ ժողովոյ՝ ըստ սովորութեան։ Վասն զի նոյն կաթողիկոսը 1355 ին վերստին կը բազմի աթոռ՝ հաւանութեամբ Կոստանդին արքայի և եպիսկոպոսաց⁴։

Ամփոփելով այդ օրինակները, կիւրեակեան շրջանիս մէջ հայրապետական ընտրութիւնը կը կատարուին միշտ եպիսկոպոսաց ժողովէն և հաւանութեամբ արքային, որ յաճախ ինքն իսկ կ'առաջարկէ ընտրելին։ Երբեմն կը մասնակցին վարդապետը և իշխանը ալ, մինչ ժողովուրդը դեռ բնաւ ձայն չունի։

2. Ընտրութիւն իւր յաջորդին։ — Էշաճ են առիթներ՝ ուր արքեպիսկոպոսը իրենց վախճանելէն յառաջ նշանակեր են իրենց

1. Ստեփ. Սիւն. 326. — 2. Սմբատ՝ 130. — 3. Ժմեկգրկն. պատմ. կիլիկիոյ, գրչ. Թ. 1318 Ս. Ղ. Գր. էջ 232. — 4. Չամչ. Գ, 353.

յաջորդը: Այսպէս Աղեքսանդր՝ մետրոպոլիտ Աղեքսանդրիոյ, 328ին օրհասի պահուն իրեն իբր յաջորդ մատնանշեց զսուրբ Աթանաս, զոր յետոյ ժողովուրդը վաւերացուց և եպիսկոպոսունը ձեռնադրեցին¹: Այդ վերջինը նոյնպէս իրեն յաջորդ նշանակեց և կղերին ու ժողովրդեան հաւանութեան յանձնեց զԳիկոն կամ Պետրոս քահանայ²: Բայց այս եղանակը, որ տեսակ մ'ոտնձգութիւն էր հասարակաց իրաւանց մէջ, հաճոյ չթուեցաւ Եկեղեցւոյ հարց, և 341ին Անտիոքայ ժողովն արգիլեց զայն (կան. իդ)³:

Նոյնը կ'երևի նաև մեր քով, և աւելի յաճախ իսկ: Մեր տեսանք ս. Յովսեփու ընտրութիւնն իշխանաց ձեռքով՝ ըստ վրկայութեան ժամանակակցին⁴: իսկ Փարպեցին անոր հայրապետութիւնը կը դնէ «հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի»՝ իւր նախորդին. տեղեկութիւն՝ զոր կ'առնու կը կրկնէ խորենացին ևս, «հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ»⁵: Եթէ պատմական է այդ, ուրեմն իշխանը կատարեցին պարզապէս վարդապետին վերջին փափաքը: Միջին դարուն աւելի կ'երևի զործադր-

1. Սոգոմէն, Բ, 45. — 2. Հմտ. Cabrol, Dict. d'archéol. IV, 2621. — 3. Pitra, I, 462. — 4. Աստ՝ 25. — 5. Փարպ. 106. Խորեն. Գ, 45.

թոռ հայրապետութեանն¹ : Եւ ի Հոնի՝
միւս Սարգսի տեղ «հրամանաւ նորա նըս-
տուցանեն» զթէոդորոս² :

Այս տեղեկութիւնը կը վերաբերին 968-
1077 տարիներու շրջանին, մինչ իրենց
զխաւոր աղբիւրը Մատթէոս կը գրէր իբր
1136ին : Հետեւաբար իւր բոլոր ըսած-
ներուն ստուգութիւնը չենք կարող երաշ-
խաւորել : Բնդ հակառակն աւելի հաւաստի
օրինակներ ունինք յաջորդի ընտրութեան՝
Պահլավունեաց մէջ : Անոնց առաջինը Գրի-
գոր վկայասէր մեծն՝ տարօրինակ ընթացք
մ'ունի այս մասին : Նախ իւր Գրիգորիս
ընտրողին «ձեռնադրէր կաթողիկոս Եգիպ-
տոսի», ուր ինք զնացեր էր այցելութեան,
գոհացնելու համար զխալիֆայն՝ որ զինք
սիրելուն կ'ուզէր հոն պահել, ու կը
դառնայ ի Հայս : Եւ որովհետեւ անապա-
տասէր էր, իւր Բարսեղ անուն ազգա-
կանը, կանխաւ ինքնագլուխ կաթողիկոս
նստած Անւոյ մէջ³, «կարգէր փոխանակ
իւր հովիւ և վերատեսուչ Քրիստոսի հօ-
տին», այսինքն իբրեւ տեղապահ, անոր
ընակավայր նշանակելով Շուղր : Երկու
ընտրութիւնըդ ալ կը կատարէ իւրովի, ա-
ռանց ժողովոյ : Ինք կ'առաջարկէ նաև իւր

1. Ուսհ. 122, 152. — 2. Նոյն՝ 259. — 3. Աստ՝
37.

միւս փոխանորդը Հոնոյ մէջ¹։ Միանգա-
մայն Բարսղի խնամոց կը յանձնէ իւր
երկու քեռաթոռները Գրիգորիս ու Ներ-
սէս, և «պատուիրէր սնուցանել զնոսա
զգուշութեամբ՝ . . . լինել ժառանգ սրբոյ
աթոռոյն²»։

Բարսեղ յետոյ վկայասիրին մահուամբ
յաջորդեց անոր³։ Եւ ինքն ալ իւր մեռ-
նելէն յառաջ «գնայր յեկեղեցին», և Գրի-
գորիսի վրայ կը կատարէ հայրապետա-
կան կարգը, այսպէս ի գլուխ տանելով
վկայասիրին կտակը⁴։ Առ այս հրաւիրած
էր «գեպիսկոպոսունս և գվանորեայս եր-
կրին և զիշխանսն», որոնք չհասած՝ ստի-
պուեցաւ փութացնել ձեռնադրութիւնը,
իրեն պատահած արկածի մը պատճառաւ՝
որ զինքն արագ գերեզման տարաւ⁵։

Գրիգորիս յիսուն և չորս տարի վա-
րելով իշխանութիւնը, ծերացած ու խօթ,
իւր հարազատը Ներսէս «ստիպէ առնուլ
զաստուածընկալ աթոռոյ իւրոյ փոխա-
նորդութիւն»։ Եւ առ այս ժողով կը խմբէ,
որուն կը մասնակցին «գասք սրբազանից
քահանայապետաց և քահանայից և իմաս-
տուն վարդապետաց» վկայութեամբ ըն-

1. Աստ՝ 37. — 2. Սոփերք, ԺԴ, 28, 29, 30. Շնորհ.
Բանք յափառ, 550. — 3. Սոփերք, 30-31. — 4.
Անդ՝ 32. — 5. Վարդան՝ 116. Ուռհ. 411.

տրելոյն¹. Կամ ըստ պատմչին՝ «Կոչեաց զԿալիսկոպոսունս և զվարդապետս և զհարս սրբոյ լերինն (Սեաւ Կոչուած) և զորս յայլ կողմանց», առանց մասնակցութեան աշխարհականաց, ինչպէս կը պահանջէր ժամանակի սովորութիւնը²: Երեսէս յետ երկար դիմադրութեան տեղի տուաւ եղբոր ու ժողովին ստիպման: Ապա ծերունի հայրապետն անձամբ կաթողիկոս ձեռնադրեց զայն, և ինքն յետ երեք ամսոյ առ Աստուած փոխեցաւ³:

Պրիգորիո ոչ միայն իւր, այլ իրեն պէս ծերութեան զուրը հասած եղբոր յաջորդն ալ նշանակած էր Կանխաւ. որոյ «անգարձ կտակն հաստատեալ պահիւր՝» իւր եղբորորդին Պրիգոր Տղայն «կատարել փոխանորդ (այն է յաջորդ) եղբոր իմոյ տեառն Երեսիսի», կ'ըսէ Պրիգոր յիշատակագիրը 1173ին: Ի հաստատութիւն ազոր՝ նաև Շնորհալին իւր մահուան ժամանակ «զրէր ի կտակն իւր և պատուէր տայր նստուցանել յաթոռն նորա զորդի եղբորն իւրոյ երիցագունի Վասիլի, զարքեպիսկոպոսն տէր Պրիգոր՝ մականուն Տղայ. որ և արարին իսկ ըստ իւրում հրամանի⁴»: Կտակներէդ զատ՝ «նաև ըզ-

1. Շնորհ. Նամակ. 12, 5. — 2. Աստ՝ 39. — 3. Սոփեբք, 66. — 4. Տարեգիրք Կիլիկ. սեր.

լաւութիւն բարուցն և զսրբութիւն անձինն տեսեալ, իբր ի հրամանէ Աստուծոյ ժողովեալք», «ի հաւանութենէ բոլոր ազգիս եօղիսկոպոսաց սրբոց, հարց և վարդապետաց, վանականաց և աշխարհայնոց, զօրականաց և զօրապետաց», «հաստատեցին զնա յաթոռ վերակացութեան՝ բազում խրախութեամբ և մեծ հանդիսիւ», կը յարէ Գրիգոր յիշատակագիր¹, և կը հաստատէ Լամբրոնացին², և ուր հաւանող ժողովը կազմուած է եկեղեցականներէ և աւագանիէն միանգամայն:

Այսպէս ուրեմն յաջորդին ընտրութիւնն այդքան ընդարձակ է մեր մէջ միջին դարուն, և Վկայասիրի նշանակած մասնական տեղապահներէն զատ, միւսերն ազատաց կամ եկեղեցական ժողովոց հաւանութեան ալ ենթարկուեր են միշտ ընտրողաց կողմանէ, առանց սակայն մերժուելու բնաւ: Այս դրութիւնն աւելի հաստատուն հանգամանք առած էր Աղթամարայ և Աղուանից աթոռներու վրայ՝ Սնոյ 1342 թ. ժողովոյն ժամանակ, որ կը վկայէ՝ թէ անոնք «ընտրեն զյաջորդս իւրեանց. բայց ոչ առ կենդանեաւ նոցուն ձեռնադրին ընտրեալքն, այլ զկնի մեռանելոյն³»:

1. Հաւաք. յշտ. 1173, 1174. — 2. Գովեստ ի Շնորհ. տրք. Լ. Դգր. — 3. Mansi, XXV, 1258.

Է. Եղանակ ընտրութեան: — 1. Բն-
տրական ժողովը խմբելու համար՝ հարկ
էր նախ հրաւիրել ժողովականները: Եւ
հրաւիրողը կը լինէր թագաւորը, իշխա-
նապետը, կամ հայրապետը՝ որ պիտի
ընտրէր իւր յաջորդը, ինչպէս նկատե-
ցինք վերոյիշեալ օրինակաց մէջ: Դ. Ստե-
փանոսի ընտրութեան համար՝ Հեթում Բ
թագաւորն ու ժողովը նուիրակ կը յղեն
Ստեփանոս սկեռացին՝ հրաւիրակաւ նա-
մակօր, կոչելու արեւելեան եպիսկոպոսներն
ու իշխանները¹: Նոյն թագաւորը 1293ին՝
Գրիգոր անաւարզեցւոյ ընտրութեան հա-
մար կը խորհրդակցի եկեղեցւոյ ուխտին
և իշխանաց հետ. «և առաքեն զիմա նու-
աստութիւն, — կը զրէ զրազարկեցին
թորոս զրիչ, — և զսիրելի և զսննդակից
եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս տէր
թումաս՝ յաշխարհն արեւելից, առ ի մե-
ծարանս եպիսկոպոսաց և իշխանաց, գալ
վերստին նորոգել զաթոռ սուրբ Լուսա-
ւորչին», զոր և կը կատարեն²:

2. Իրաւունք ունէին ու կը հրաւի-
րուէին մասնակցելու ժողովոյն, ինչպէս
տեսանք օրինակներով, Արշակունեաց շըր-
ջանին՝ բոլոր աւագ նախարարները³: Յա-

1. Ստեփ. ՍԻՆ. 321-22. և աստ՝ 43. — 2. Հաւաք.
Քտկ. 1291. — 3. Աստ՝ 15-19.

ջորդ ու միջին դարերուն՝ նուազած հին տոհմերէն մնացած բոլոր իշխաններն անխտիր¹։ Նմանապէս ամբողջ հայ եպիսկոպոսունք, երբ իրաւունք ստացան իշխանաց հետ՝ կամ առանձինն ընտրելու հայրապետը², և այս վերջին կերպն իբր ընդունուած կանոն յիշեց Շնորհալին իւր օրերուն³։

Ասկայն գործնականին մէջ՝ բոտ ընդհանուր սովորութեան ժողովը կը կազմուէր մեծամասնութեամբ այն ընտրողներէն՝ որ ազգին քաղաքական շրջանակին մէջ կը գտնուէին։ Ինչպէս մեծ Հայաստանէն՝ երբ հոն էր քաղաքային կեդրոնը։ Կիլիկիայէն՝ երբ հոն հաստատուեցաւ արքայական գահը։ Եւ մերթ մէկ նահանգէ միայն՝ երբ զուրկ էինք քաղաքական անկախութենէ, և բոլոր ընտրողները հաւաքելու հնարաւորութիւն չկար, ինչպէս պատահեցաւ Փրիգորիսի և անոր եղբօր՝ Ներսիսի համար⁴։ Հեռուներէն ալ կը հրաւիրուէին սովորաբար, երբ ցրուեցաւ մեր ազգը. զոր օրինակ Յունաց կողմերէն ի Հայաստան, կամ Հայաստանէն ի Կիլիկիա⁵։ Բայց ազոնց ներկայութիւնն ան-

1. Աստ՝ 29, 32, 33, 43. — 2. Աստ՝ 28, 32, 34-38, ևւն, — 3. Աստ՝ 39. — 4. Աստ՝ 48, 49. — 5. Աստ՝ 35, 42, 43, 51.

հրաժեշտ չէր, և առանց անոնց կամ անոնք դեռ չհասած ալ կը կատարուէր ընտրութիւնը, երբ ստիպողական էր¹: Եւ հուսկ՝ մօտէն կամ հեռուէն կու գային ու կը կազմէին ժողովն անոնք և այնչափ անձինք՝ որ կրնային, ժողովականաց կանոնական թիւ մը չլինելով բնաւ: Եւ այս պայմանաց ներքեւ կատարուած ընտրութիւնը վաւերական համարուեր են միշտ ամբողջ ազգէս:

Մեր նախնեաց մատենագրութեան մէջ գոյութիւն չունի, և անգիր աւանդութիւն կամ լոկ թուրք մ'էր անշուշտ այն «կանոնը», որ Չամչեանին «թուէր» սահմանուած 1114ին զաղթամարցիս բանադրող ժողովէն, — և զոր կրկնեցին ինճիճեան, Հ. Ալիշան, Մսերեանց և այլք ևս², — թէ «յընտրութեան կաթողիկոսի լիցի միաձայն հաւանութիւն չորից գլխաւոր աթոռոց արքեպիսկոպոսոց որ ի մեծ Հայս, այսինքն են Բջնոյ, Հաղրատայ, Թաղէոսի վանաց՝ որ յԱրտազ, և Ստաթեու կամ Տաթևու, և եղաւ վճիռ՝ զի առանց հաւանութեան սոցա անվաւեր լիցի ընտրութիւնն³»: Այսպիսի վճիռ չէ տրուած երբեք. ինչպէս ձրի էր Օրբելեանի պա-

1. Աստ՝ 43. — 2. Հմմտ. Բաղմզ. 1902. 556. —

3. Չամչ. Գ, 37.

հանջն ալ՝ թէ «առանց սոցա (այսինքն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց) ոչ ձեռնադրի պատրիարք Հայոց, և ոչ լինի ժողով (ընտրութեան), այլ զլուս և հրամանատար ժողովոյ սորա լինին»¹։ Պատմչիս օրով իսկ և առանց իւր ներկայութեան — մանաւանդ մին իւր կամաց հակառակ — ընտրուեցան Ստեփանոս Դ. ու Գր. Անաւարզեցին, և ընտրութիւնը հաւասարապէս յաջող ու վաւերական եղաւ²։

3. Բոլոր ընտրական ժողովոյ վայրերը յիշուած չեն։ Բայց անոնք որ ծանօթ են, սովորաբար եղեր են ժամանակի մայրաքաղաքը, որ միանգամայն հայրապետաց ալ աթոռ է եղեր հասարակօրէն։ Դ. դարուն զատ էր ոստանէն եկեղեցական ժողովոյ տեղը, Աշտիշատ, «ուր զառաջին եկեղեցին էր շինեալ, զի նա էր մայր եկեղեցեացն, և ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոյ սիւնհոգոսին»³։ Սակայն ընտրական ժողովներն եկեղեցականաց գոյնը չունէին բնաւ, մանաւանդ Արշակունեաց շրջանին, ինչպէս տեսանք. որով գումարուեր են մայրաքաղաքին մէջ։ Այսպէս Լուսաւորչի ընտրութիւնը կը կատարուի «ի Վաղարշապատ քաղաքի», որ էր դա-

1. Ստեփ. Սիւն. 18. — 2. Աստ՝ 43-44. — 3. Փաւս. 74.

բուն ոստանը, և ուր այդ նպատակաւ հրաւիրեց Տրդատ ու զնաց ինքն ալ, ուսկից բացակայ էր նոյն պահուն¹: Բայց ոստանը ստիպողական չէր միշտ, և զՌանիէլ ընտրելու համար՝ կը տանին «ի գաւառն Աղձնեաց ի Բառաէջ աւան», ուր առժամապէս կը գտնուէր Տիրան արքայ²:

Այնարկներ կան՝ թէ Աբրահամ ընտրուեր է Դունի մէջ³, որ ժամանակի քաղաքամայրն էր: Յովհաննէս կթղ, Չաքարիայի ընտրութիւնը կը զնէ «ի գիւղաքաղաքն Երազգաւորս⁴», որ Անույ սլայժառութենէն յառաջ Բագրատունեաց նախահեծար շէն կեդրոնն էր⁵: Ստեփանոս Դ կ'ընտրուի ու Դէոսկորոս կը տապալի Բագրատունեաց նոր ոստանին՝ Անույ մէջ⁶: Բարսղի համար կը գումարուին Հաղրատայ մէջ⁷, որ մեր երեւելի մայրավանքերէն մին էր, և ընտրողաց մերձաւոր ու յարմարագոյն վայրը: Ա Յակոբայ համար՝ «ի մայրաքաղաքն Մսիս⁸», որ Կիլիկիոյ գլխաւոր կեդրոններէն մին էր: Կոստանդին Բ կ'ընտրուի ու կը հրաժարեցուի «ի Սիս՝ յաւագ եկեղեցին սուրբ

1. Աղաթ. 594. — 2. Փաւս. 38. — 3. Աստ՝ 26.
— 4. Յգ. Կթղ. 161. — 5. Հմմտ. Ինճիճ. Ստոր. ճիճ Հյստ. Վէնետ. 1822, 427-29. — 6. Աստ՝ 34, 35.
— 7. Աստ՝ 37. — 8. Յշտկ. Ի Սիսուսե Զ. Աւեշ. 249.

Սոփի¹», որ էր թագաւորեալ քաղաքն ու
կաթողիկէն: Հոն էր Դ. Ստեփանոսի ըն-
տրութեան տեղն ալ²:

Երբ թագաւորութիւն և ոստան կը վեր-
ջանային, ընտրութիւնը կը կատարուէին
հայրապետական աթոռին մէջ՝ իրրեւ եկե-
ղեցական կեդրոն ազգիս: Այսպէս Շնոր-
հաւուոյն համար ժողովն եղաւ անառիկ
Հռոմկլայ ամրոցին մէջ, ուր հաստատուած
էր հայրապետարանը³: Իսկ կիրակոս վի-
րապեցւոյն ընտրաւայր եղաւ Էջմիածին,
որ վերստին կ'ընդունէր իւր մէջ կաթո-
ղիկոսական աթոռը, և ուր յետոյ ընտը-
րուեցան ուրիշներ եւս⁴:

4. Ընտրող ժողովոյն նախագահ կը
բազմէր՝ Արշակունեաց շրջանին՝ թագա-
ւորը, երբ ժողովն ազատանիէն միայն կը
կազմուէր⁵: Անոր յաջորդող շրջանին,
յորում նախարարը և եպիսկոպոսունք
խառն կը գումարուէին⁶, թէ ո՛վ կը նա-
խագահէր՝ յայտնի չէ մեր ունեցած տե-
ղեկութեանց մէջ: Բազրատունեաց տէրու-
թեան օրով ժողովոյ և նախագահութեան
հանգամանքներն երթալով կը պարզուին:
Հոգ մեր թագաւորը հետ զհետէ ձեռնպահ

1. Ստ. Սիւն. 319. — 2. Նոյն՝ 320. — 3. Ստ.
Քերք, ԺԴ, 47, 66. — 4. Աստ՝ հմբ. ԹԻ. — 5. Աստ՝
15-19. — 6. Աստ՝ 28, 32.

կը մնան եպիսկոպոսաց ժողովէն, և կը շատանան՝ անոնց ընտրելոյն տալով իրենց հաւանութիւնը. իսկ ժողովոյն կը նախագահէ եպիսկոպոսներէն պատուաւորագոյնը: Որով 968ին զՎահան և 969ին ալ զՍտեփանոս ընտրող գումարմանց մէջ՝ «էր զլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս¹», 992ին Սարգսի ընտրութեան գահազլուխ բազմած էր Արշարունեաց եպիսկոպոսը Սահակ², և 1037ի խառն գումարման³ «էր զլուխ ժողովոյն ծերունին Յուսէփ կաթողիկոսն Աղուանից⁴»: Նոյն զրութիւնը կը շարունակէ նաև Ռուրինեանց ժամանակ, ժողովոյն անդամը ու նախագահ՝ եկեղեցականը էին, և անոնց ընտրածը կը վաւերացնէր յետոյ թագաւորն աւագանւոյն խորհրդով: իսկ իւր յաջորդի ընտրութեան կը նախագահէր կաթողիկոսը՝ երբ գործը կը կատարուէր իւր կենդանութեանը, ինչպէս տեսանք օրինակներով:

Ծ. Ընտրելին կ'առաջարկուէր մերթ թաղաւորին կամ իշխանապետին կողմանէ, այսինքն է նախագահէն. ինչպէս Լուսաւորիչ՝ Տրդատէն, Յուսիկ Բ՝ Պապէն, Քրիստափոր՝ Թէոդորոսէ, Յովհաննէս Դ՝ մեծն

1. Ուս. 40, 42. — 2. Աստ՝ 35. — 3. Անդ. — 4. Ուս. 89. — 5. Աստ՝ 60.

Լեոնէ, Կոստանդին Ա՛ իւր անուանակից պայլէն¹, և այլն: Երբեմն ժողովականք կը պահանջեն ընտրելին համախումբ, ինչպէս եղած կը պատմուի Գանիելի, Ներսիսի² և այլոց, անշուշտ կանխաւ գոյացած համաձայնութեամբ իրարու հետ: Իսկ հայրապետաց կողմանէ առաջարկուած փոխանորդներն ու յաջորդներ յառաջագոյն ալ նշանակուած էին միշտ: Եւ ինչպէս զանազան վկայութեանց և օրինակաց մէջ տեսանք, առաջարկելոյն մասին ժողովը կը խորհրդակցէր նախ, և ապա կ'ընտրէր ձայներու միութեամբ՝ ինչպէս այժմ կ'ընենք:

6. Կիլիկիա արեւմտեան ազգեցութեան ներքե կը փորձէ բարւոքումներ մուծանել ընտրութեան նախկին եղանակին մէջ: Կաթողիկոսօրհնէքը, զոր շարադրեց Ներսէս Լամբրոնացին³, այսպէս կը սահմանէ. «Յորժամ հանդերձեալ լինին բարձրացուցանել զոք ի պատիւ կաթողիկոսութեան տանս Հայոց, նախ ընտրել պարտ է ըստ կաթողիկէ եկեղեցեացն սահմանի», որ է միւս ըրիստոնէից նման: «Բոլոր ժողովուրդը հայասեռ ազգիս՝ հանդերձ ամենայն ժառանգաւորօքն եկեղեցւոյն և երկու-

1. Աստ՝ 15, 18, 28, 40, 42. — 2. Աստ՝ 16, 17. —

3. Աստ՝ գլխ. Բ, Ե. 2.

տասան հախակոպոսօք՝ ընտրեն ի նոցանե
 երիս արս», այսինքն մասնակցող հախ-
 կոպոսներէն երեք հոգի: «Եւ քննութեամբ
 ժողովոյն՝ — որ զատ է երից ընտրողնե-
 րէն, և անշուշտ կազմուած հախակոպոս-
 ներէ, — ընտրեն զմի ի նոցանե վկայեալ
 յամենայնի ի գործս բարիս, և ի վարս
 առաքինիս սուրբ և անարատ, գիտու-
 թեամբ և իմաստութեամբ լի, որ կարող
 իցէ հովուել զժողովուրդն որ յԱստուծոյ
 հաւատասցի նմա¹»:

Պէտք է գիտնալ՝ որ երբ Տարսոնի ա-
 ռաջնորդն այս սահմանը կը շարադրէր,
 տակաւին Ռուբինեանց թագաւորութիւնը
 չէր սկսած: Այս պատճառաւ ընտրութեան
 համազգային ձև մը տուաւ նա, որ եր-
 բեք չգործադրուեցաւ, և «բոլոր ժողո-
 վուրդը հայասեռ ազգիս» չեն տեսնուիր
 կիլիկեան շրջանիս ոչ մէկ ընտրութեան
 մէջ, ինչպէս կը վկայեն նոյն և յաջորդ
 դարերու օրինակները: 1198ին պսակուե-
 ցաւ առաջին Ռուբինեանը՝ Լևոն, որ թէ
 ինք և թէ յաջորդները ձեռք առին հայրա-
 պետաց ընտրութիւնը՝ գործակցութեամբ
 հախակոպոսաց ժողովոյն, և «ժողովուրդը»
 մոռացուած մնացին՝ ինչպէս յառաջ:

Հետաքրքրական է և մասամբ ձայնա-

1. Աստ՝ զԼ. Գ:

կից լամբրոնեան կարգադրութեան՝ Ստյ
1342ի ժողովին տուած տեղեկութիւնը,
թէ «յետ մահու կաթողիկոսին՝ արքունի
հրամանաւ ժողովին արքեպիսկոպոսը, ե-
պիսկոպոսունը, վարդապետը, հարբ ուխ-
տից և աւագ երիցունը», որոցմէ դուրս
կը մնան միշտ կաթողիկոսօրհնէից «ժո-
ղովուրը»: «Եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ
տայ զանուն ոյր ուրուր և կամի յեպիս-
կոպոսաց կամ ի վարդապետաց կամ ի
հարց ուխտից կամ ի կրօնաւորաց», և ոչ
լոկ «եպիսկոպոսաց» դասէն՝ ըստ կաթո-
ղիկոսօրհնէից. «և զանուանան գրով տան
թագաւորին ընդ կնքով իւրեանց: Եւ եթէ
բազումը իցեն վիճակեալքն, հրամայէ ար-
քայն միաբանել ի վերայ երկուց կամ երից»,
համաձայն կաթողիկոսական կարգին: «Եւ
ապա արքայն ընդ իւրում ժողովոյն (խոր-
հրդական իշխանաց) ընտրէ զմի յերեցունց
անտի զոր և կամի¹», ինչ որ եպիսկոպո-
սական ժողովը պիտի ընէր ըստ կաթո-
ղիկոսօրհնէից:

7. Երբ ընտրութիւնը ղժուարութեանց
կը բախէր, երբեմն խնդիրը կը ջանային
լուծել վիճակով, նմանութեամբ առաքե-
լոց՝ զոր տեսանք²: Աբրահամու ընտրու-
թեան ժամանակ՝ 607ին՝ երբ նա կը հա-

1. Mansi, XXV, 1258. — 2. Աստ՝ 8.

կառակէր ընդունել պաշտօնը, ապաւինեցան այդ կերպին, «արկեալ վիճակ ըստ սովորութեան իւրեանց. և էր վիճակ առեւտարանին այս. իջի ես յերկնից՝ ոչ (զի) զկամս իմ արարից, այլ զկամս այնորիկ որ առաքեացն զիս»։ այսինքն թէ աւետարանի վրայ վիճակ ձգեցին և ելաւ այդ խորհրդաւոր խօսքը, որոյ ի տես Աբրահամ «հաւանեալ և հաստատեալ ի միտս իւր, ձեռնադրի ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն¹»։ Տեղեկատուս թէ եւ ուշ, բայց տեղեկութիւնը հաւանական կը թուի։ Զի նոյնը պատահեցաւ նաեւ Կիրակոս վիրապեցւոյ ընտրութեան առթիւ՝ 1441ին։ Շատերուն առաջարկուեցաւ աթորը, կ'ըսէ Մեծոփեցին, և մերժեցին։ «Ապա յետ այնորիկ ապաւինեցար յԱստուած, և միաբանութեամբ սկսար աղօթիւր և պաղատանօք խնդրել յԱստուծոյ՝ տալ մեզ առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց»։ Յետ որոյ «արկին վիճակ ի սուրբ առեւտարանէ, և ել վիճակն Կիրակոս հայրապետին, և առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատենին²»։ Ընտրութիւնը յաջողած էր։

Տ. Շնորհալին յետ ընտրութեան՝ մեղրածորան բերանովը զեղեցիկ ատենախօ-

1. Ուխտանէս, Վրդպտ. 1871, Բ, ԼԿ. — 2. Այսպիսի 2. Աւիշ. 216.

սութիւն մ'ըրաւ ու թողուց զինքն ընտրող ժողովին առջեւ, յորում կ'ականարկէր իւր տոհմին. կը ներբողէր իւր հարազատին ու նախորդին կեանքը, կը ցուցնէր իւր անարժանութիւնը բազմելու հայրապետական աթոռին վրայ, և թէ բռնադատեալ կ'ընդունէր զայն, ապաւինած ընտրող ժողովականաց աղօթից¹: Սովորական չէին անշուշտ այսպիսի ատենարանութիւնը, և քիչ են օրինակները, հանգամանօր ալ տարբեր: Յիշեցինք Պանիելի խօսածը², որ կշտամբական էր, իրեն առաջարկուած պաշտօնէն խուսափելու խօսքեր³: Նոյնպիսի էր Ներսիսի խօսածն ալ, միանգամայն շեշտելով իւր անարժանութեան վրայ⁴: Ուրիշ ատենախօսներ ալ եղած են հաւանօրէն, բայց չեն յիշուած:

9. Նոյն Շնորհալին գրեց նաեւ բեղ-նանքակաւ քռղր մը՝ «ընդհանուր հաւատացելոց Աստուծոյ հայկականացդ սեռից՝» սփռելոց ամենուրեք, յորում յետ ողջունելու բոլոր զասակարգերը մի առ մի, կը ծանուցանէր՝ թէ իւր հարազատն ու նախորդը Փրիզորիս հասնելով իւր կենաց վախճանին, — ուրեմն թուղթս կը գրէր իւր ընտրութենէն երեք ամիս վերջ, —

1. Նամակ, 5-28. — 2. Աստ՝ 16. — 3. Փաւստ, 38-41. — 4. Նոյն՝ 69-70.

ժողով խմբեց և « ձեռնադրեաց զմերս
անարժանութիւն յաթոռ կաթողիկոսու-
թեան ազգի Հայկայ և տան թորգոմայ» :
Կը զովէր անոր առաքինակրօն վարքն ու
երջանիկ մահը : Յոյց կու տար իւր յանձն
առած պաշտօնին ծանր դժուարութիւնքն
ու խոչընդոտները : Յետոյ կը ղնէր իւր
հաւատոյ դաւանութիւնը : Ապա տասն զըլ-
խոց մէջ կը զետեղէր գեղեցիկ խրատներ
ու սահմաններ իւր հօտին իւրաքանչիւր
աստիճանին ու սեռին յարմար¹ :

Կոյնպէս վարուեցաւ նաեւ Յակոբ Ա.,
որ յետ ողջունելու զամէնքը թղթին մէջ,
որ լոյս տեսած է², կը յայտնէր իւր ըն-
տրութիւնը, երկիւղը պաշտօնին մեծութե-
նէն ու ծանրութենէն, և թէ ինչպէս յան-
կարծակի կը գտնէ Շնորհալուոյն ընդհան.
րականը, որուն համար « խնդացի յոյժ,
կ'ըսէ, ուրախութիւն մեծ, և յԱստուծոյ
համարեցայ շնորհեալ ինձ զգանձն զայն» .
զոր և կը յղէ բոլոր վիճակները, պա-
տուիրելով որ ամէնքը կարդան զայն ա-
ռանձին, և եկեղեցւոյ մէջ կիւրակէ օրեր :

Սոյնպիսի թղթոց չեմ հանդիպած նախ
քան զՇնորհալին : Կոմիտաս իւր ընտրու-
թենէն երկու տարի վերջ՝ Պարսկաստանի
եպիսկոպոսաց կու տայ զըով Հայոց դա-

ւանութիւնը, յորում կ'ըսէ՝ թէ «յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց»¹։ Բայց պատահական յիշատակութիւն մ'էր այդ, և ոչ ուղղութեամբ իւր հօտին։ Նոյնպէս Անանիա մոկացին՝ ընտրուած 941ին, 958ին «Յաղագս ապրատամբութեան տանն Աղուանից» գրութեան մէջ կը պատմէ իւր ընտրութեան հանգամանքները²։ ասպացոյց՝ թէ կանխաւ այդ մասին խօսած չէր ազգին՝ շրջաբերականով մը։ Որով շատ հաւանականօրէն Շնորհալույն հանճարին կը պարտինք ընտրութեան ծանուցագրին առաջնութիւնը։

Ը. Հանգամանք ընտրելոյն։ — 1. Կաթողիկոսօրհնէից սահմանը՝ եպիսկոպոսաց միջէն ընտրելու հայրապետը³, մեռել տառմնաց։ Եւ ինչպէս շարադրողէն յառաջ, նաեւ յետոյ կը շարունակեն ընտրել բոլոր վիճակներէ։ Եպիսկոպոսներէ, ինչպէս Արիստակէս, Վրթանէս, Դանիէլ, Յուսիկ Բ, Աբրահամ Ա, Կոմիտաս, Ներսէս Գ, և մեր հայրապետաց մեծագոյն մասը։ Երիցներէ, ինչպէս Փառէն, Սուրմակ, Մեսրոբ⁴, Յովսէփ։ Երբեմն ուղղակի աշխարհական զսէն. ինչպէս Լուսաւորիչ։

1. Գր. քղոց, 218։ — 2. Աբարատ, 1897, 129։ — 3. Աստ՝ 59։ — 4. Երէց ձեռնադրուած ս. Սահակէն. հմմտ. Կարեւոր խնդիրներս, 230։

Յուսիկ Ա, Ներսէս, Զաքարիա Ա, Յաճախ վանականներէ. զոր օրինակ Արիստակէս՝ որ անապատէն տարուեցաւ իբր փոխանորդ, և յաջորդեց Լուսաւորչին. Յովհաննէս Բ վանական թաթլոյ. Յովհաննէս սիւնական. Քրիստափոր Բ անապատական. Սողոմոն հայր Մաքենոցաց, Մաշտոց՝ Սեւանայ, Անանիա Ա՝ Վարազայ, Սարգիս Ա՝ Սեւանայ, Դէոսկորոս՝ Սանահնի, և այլք: Յաճախապատումն ալ կը թոյլատրէ աշխարհէ հրաժարելոց եկեղեցական կարգ առնուլ՝ երբ հարկ լինի: «Եթէ ի կամաց վերակացուն և ի հասարակաց եղբայրութեանն բռնադատեսցի, կ'ըսէ, յեպիսկոպոսութիւն կամ յառաջնորդութիւն այլոց և ի քահանայութիւն, ... հաւանեսցի¹»: Մանրացայ այս կիտին վրայ, որովհետեւ եպիսկոպոսօրհնէքը ճիշդ հակառակը կը գրէ, հայրապետին բերանը գնելով. «Տեսէք քննութեամբ, մի՛ արդեօք խոստացեալ է նախ ի կրօնաւորութիւն անապատական կենօր, կամ յայլ ինչ ուխտք. զի ծանր յանցանք է ձեռնադրել զայսպիսիս»: Եւ առ ընտրեալը. «Տես զի մի՛ լիցիս խոստացեալ ի կրօնաւորութիւն. զի պիղծ է թողուն զխոստումն քո և զալ յաստիճանս յայս (եպիս-

1. Յճխոս. Վ. Կենտիկ, 1838, 212.

կոստութեան), և ընդդէմ կարգաց եկեղեցւոյ՝ Կը համարեմ՝ թէ այս արգելքը ստեղծեց եպիսկոպոսօրհնէից շարադրողը՝ Ն. Լամբրոնացին², որ ի բնէ չհանդուրժող մ'էր վանականաց բահանայացման³. Թէպէտ գործնականին մէջ այդ արգելքը չըյարգուեցաւ երբեք նաեւ ղնողէն վերջ:

2. Մեր ազգն ի սկզբան իւր առաջին առաքելոյն Լուսաւորչի տոհմին սեպհականեց հայրապետական աթոռը՝ քրմական կամ ղեւտական ղրութեամբ, և այսպէս ալ մնաց՝ ցորչափ տեւեց անոր զարմը, և իրարու յաջորդեցին Գրիգոր, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ, Ներսէս ու Սահակ: Արիստակէս կ'անցնի հօրը տեղ, «որպէս ըստ գրեցելոյն ի ղէպ՝ թէ Փոխանակ հարց եղիցին որդիք կալ իշխան ի վերայ երկրի»⁴: Վրթանէս ղեռ աշխարհական, «խնդրէր յԱստուծոյ՝ . . . զի ի պտղոյ նորա կացցէ առաջի նորա ի պաշտօն տեառն»⁵: Յուսիկ ակամայ ամուսնացաւ, որպէս զի իւր զաւակունք «ի սպասաւորութիւն . . . տեառն Աստուծոյ կացցեն», և յատկապէս ելնէին անոցմէ «հովիւքն զլիսաւորք»⁶: Բայց որդիքն ան-

1. Գրչ. Թ. 1141 և՛ Ս. Ղզր. — 2. Առա՛ ղԼ. Բ, Խ, 2: — 3. Հմմտ. Մեկն. պարգ. Վենետիկ, 1847, 52-53: — 4. Ազաթ. 642: — 5. Փաւս. 10: — 6. Նոյն՝ 11:

արժան հղան. «և այլ ոչ ոք էր՝ որ զառաջնութիւն զլիաւորութեան քահանայապետութեանն. . . յաջորդէր¹», մինչեւ հասաւ իւր թոռնք Ներսէս, յորում փութացին Հայք «յայնմ զաւակէ նորոգել զհոգեւոր նահապետութիւնն²»:

Ամէն անգամ որ Լուսաւորչի զարմը կ'ընդհատէր, անոնց տեղ հայրապետական ամբոսը կը գրաւէր սերունդը Մանազկերտի Ադրիանոս եպիսկոպոսին, որ քրմորդի ուսան մ'եղած էր Գրիգորի, անոր առաջին ձեռնադրեալը, անոր տեղապահն՝ երբ կը բացակայէր, և ուղեկից առ Կոստանդիանոս այցելութեան ժամանակ³: Որով Գրիգորեանց անջրպետներն այս առանձնաշնորհեալ եպիսկոպոսի ցեղէն լեցուցին սովորաբար. Շահակ, Յուսիկ Բ, Զաւէն, Ասպուրակ⁴, և աւելի վերջ Մելիտէ ու Մովսէս⁵: Գուցէ զիպուածի արդիւնք չէր՝ որ Գիւտին ալ յաջորդեց իւր եղբորորդին ՅՏ. Մանգակունի⁶:

Նոյն զրութիւնը կար նաեւ եպիսկոպոսութեան մէջ՝ երբ հնարաւոր էր, — թէպէտ Բ Առաքելական կանոնք կ'արգելուն զայն⁷. — և աւելի եւս ամուսնաւոր

1. Փաւ. 35. — 2. Նոյն՝ 68. — 3. Ագաթ. 630, 650. — 4. Փաւ. 45, 226, 263, 264. — 5. Փարպ. 333. — 6. Նոյն՝ 595. — 7. Մեղիք Թանգ. Ա. 135.

քահանայութեան մէջ¹, որոց ղիւրազոյն էր ապահովել ժառանգներ. այնպէս որ 692ին Տրուղեան ժողովը կը ղառապարտէր՝ որ «ի Հայոց աշխարհին զայնոսիկ միայն ընդունին ի կարգ ժառանգաւորաց՝ ոյք են ի քահանայական ազգէ» (կան. լղ). ուր միայնը թիւրքմացութեան արգիւնք էր անշուշտ, սահակեան կանոններէն ալ յայտնի, որ կը վկայեն՝ թէ տղեւ ժառանգորդաց իրաւունքն «օտարաց պիտանեաց և զիտնոց» կու տային²:

Ժ դարէն դարձեալ կ'երեւի կաթողիկոսութեան ժառանգականութիւնը: Ա. Թէոդորոսի կը յաջորդէ եղբայրն Եղիշէ Ա.³ յետ Անանիայի կը նստին Վահան ու Ստեփանոս, և ապա Անանիայի քնոորդին Խաչիկ Ա.⁴ յետ Սարգսի՝ Խաչկան եղբայրը (⁵) Պետրոս Գետադարձ⁵, և ասոր՝ քնոորդին Խաչիկ Բ.⁶ Կրնան այս ընտրութիւնք եւս ղիպուածի վերագրուիլ: Եկաւ Պահլաւունեաց տոհմը, որոց այդ անունն ու ազգակցութիւնը Լուսաւորչի տան հետ՝ առեղծոած մը կը քնայ թէ մեզ համար և թէ Շնորհալոյն ինքնին⁷: Սակայն և այնպէս անոնք իբր այդպիսիք՝ պահանջող

1. Հմմտ. Կանոնք Սահակայ, Սոփերք, Բ, 88, 89.
— 2. Անդ՝ 89, — 3. Ասողիկ՝ 157, — 4. Նոյն՝ 171.
— 5. Չամչ. Բ, 896, — 6. Ուռ. 152, — 7. Հմմտ. Բաեք յափառ, 540.

հանդիսացան հայրապետական աթոռոյն։
 Նախ ընտրուեցաւ ռզզէն Գր. Մագիստրոս
 իշխանի որդին Վահրամ¹։ որ իւր տոհմը
 կապեց աթոռին հետ, և իւր քրոջ թոռ-
 ները սնուցանել տուաւ՝ «լինել ժառանգ
 սրբոյ աթոռոյն, զի մի՛ սնապայազատ մնասցի
 ի զարմէ նախնոյն իւրոյ սրբոյն Գրիգորի²»։
 Այդպէս ալ եղաւ, և անոնց երէցը Գրի-
 գորիս ժամանակին «հաստատեցին ի նախ-
 նական իւրեանց տիրական աթոռ, ըստ
 գրեցելումն. Փոխանտկ հարց քոց եղիցին
 որդիք քո. ոչ յաղագս ըստ մարմնոյ ընտա-
 նութեան միայն, այլ և ի Հոգւոյն ըն-
 տրութենէ նախ ազդեցեալ³»։ Եւ այսպէս
 յաջորդաբար կաթողիկոս նստան տոհ-
 մակիցները՝ Վահրամ կամ Գր. Վկայասէր,
 Քարսեղ, Գրիգորիս, Ներսէս, Գր. Տղայ,
 ինչպէս տեսանք, և ասոնց ալ յաջորդեցին
 Գր. Քարավէժ ու Գր. Ապիրատ նոյն զար-
 մէն։ Այս դրութեան դէմ կը բողոքէր Տար-
 սոնի լայնամիտ առաջնորդը, որ տեսաւ
 սողոցմէ հինգը, զրելով այսպէս. «Նախ զհայ-
 րապետութիւնն և ապա զամենայն եկեղե-
 ցիքս գրաւեցաք ընդ ժառանգութեամբ⁴»։

Նոյն սովորոյթը կը տիրէր ժամանակ
 մը նաեւ Աղթամարայ աթոռին վրայ։

1. Առա՝ 36. — 2. Շնորհ. Նումակ. 9. — 3. Սոփերք,
 ԺԴ, 30. — 4. Մեկն. պարգ. 554.

կղզւոյն տէրը պարոն Սեֆեղնին՝ իւր որդին Ստեփանոսը կաթողիկոս ձեռնադրել կու տայ. յետոյ ասոր յաջորդ կ'ընտրեն եղբօրորդին Զաքարիա.՝ և սա եւս իւր աթոռին ժառանգ կը ձեռնադրէ իւր եղբօրորդին Գաւթ¹: Նոյն զրութեան կը հետեւէր երբեմն Աղուանից աթոռն ալ: 1139էն թափուր մնաց այն քսան և հինգ տարի: «Ապա մանուկ մի յազգի կարուցիկսաց Գազիկ անուն՝ . . . անուցին և ուսուցին, և իբրեւ ի չափ հասաւ», ձեռնադրել տուին²: Աւելի ուշ՝ Գ. Ստեփանոսի մահուամբ դարձեալ կ'ընդհատի անոնց կաթողիկոսութիւնը, և կղերը տեսնելով՝ որ «ոչ կայ յազգէն յայնմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ, բայց մանուկ մի սարկաւագ», զայն քահանայ կը ձեռնադրեն, և կը տանին Գանձակի իշխեցող Ամիր Օմարի, որպէս զի հրաման տայ կաթողիկոս ձեռնադրել: Երբ նա դիտեց՝ թէ «կարի մանուկ է տիովը», պատասխանեցին՝ թէ «Վասն զի սա է յազգէ կաթողիկոսաց, և սմա անկ է աթոռն». և ձեռնադրեցին զայն՝ Յովհաննէս անուամբ³: Կասկած չկայ՝ որ Աղթամար և Աղուանք հետեւող եղան Պահլաւունեաց օրինակին:

1. Թով. Աթբ. 362, 363, 364, 366. — 2. Կիրակ. 101. — 3. Նոյն՝ 90.

3. Մեր եկեղեցական օրինաց մէջ ոչ մէկ որոշում կայ հայրապետութեան հրաւիրելոց հասակին նկատմամբ, ուր գէթ եպիսկոպոսօրհնէքը կը պահանջէ եպիսկոպոսէն լինել «իրրեւ յիսնամենից», — թէ պէտ կարգիդ շարադրողը Տարսոնի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ «քսան և երից ամաց»¹. — և Սսոյ 1246ի ժողովը կը սահմանէ եպիսկոպոսին «մի՛ պակաս քան զերեսուն ամի», և երիցուն՝ «քան զքսան հինգ ամի»²: Օրինակներն հակառակ են կաթողիկոսութեան մասին: Լուսաւորչի թոռնը Գրիգորիս «հնգետասանամենից» կաթողիկոս կարգուեցաւ վրաց ու Աղուանից³: Ուսկից կրնանք զուշակել՝ թէ ինչ կ'իմանար Փաւստոս՝ որակելով զՅուսիկ «մանուկ» կամ «աւուրքը մանուկ» հօր աթոռն ելած պահուն⁴: Փոքր վկայասէրը Գրիգորիս յիսուն երեք տարի հովուապետական ցուպը բռնած⁵, «նստաւ ի հայրապետական աթոռն՝ մինչ էր ի տղայութեան հասակին, վասն զի չեւ եւս լեալ էր սկիզբն մօլուացն», կը զրէ Մատթէոս⁶. և Կիլիկեցւոց Տարեգիրքը՝ թէ կաթողիկոս դրուեցաւ «ընդ զաստիարակաւ ծերոց, զի՛ տղայ էր տիօք և ոչ եւս ունէր մօ-

1. Հայապատում, 416. — 2. Կերակ. 169. — 3. Փաւս. 10. — 4. Նոյն՝ 29, 30. — 5. Սոփերք, ԺԴ, 67. — 6. Ուռհ. 412.

րուր¹»։ Հ. Ալիշան անոր 18 տարի կուտայ²։ Խակ հասակի մէջ ընտրուեցաւ նաեւ Գրիգոր Քարավէժ, ինչպէս կը գրէ Լամբրոնացին՝ թէ Լեւոնէ հրաւիրուեր է «ի մանուկ կաթողիկոսին ձեռնադրելն», և կը յիշէ «զմանկանն անհանճարի գիր³», որ կիրակոսէ եւս կը կոչուի «Գրիգորիս տղայն⁴»։ Հասակին վերագրելի է իւր եղբրական վախճանն ալ⁵։ Այս տհաս ընտրութիւնը բնականապէս աթոռի ժառանգականութեան պտուղներն էին, ինչ որ նկատեցինը նաեւ Աղուանից քով։ Ասոր հակառակն ալ կայ երբեմն. ալեւորներ՝ որ տարածամ յաթոռ կ'ենեն։ Այսպիսի էր Սողոմոն, զոր երբ խրճիթէն կը տանէին հայրապետանոց, և ազնուականնեւրէն ոմանը հարցուցին՝ թէ այդ հասակին ինչո՞ւ կ'երթար այն ծանր պաշտօնին, պատասխանեց. «Երթամ՝ զի զեղսպաճոյճ նկարողաց տեւել զիս ընդ այլ հայրապետան տամ յորմ եկեղեցւոյն»։ Արդաբեւ յաջորդ տարին կը վախճանի, և «կենդանագրի ի քաւարանի սրբում⁶», հայրապետական եկեղեցւոյն մէջ՝ ուր կը նըկարուէին կաթողիկոսունը։

1. Գրչ. Թ. 1308 Ս. Ղ. Գ. — 2. Շեքոյ. եւ պրգ. իւր. վնետիկ, 1873, 53, 45. — 3. Գր. Տղայի նմկ. 224, 227. — 4. Կիրակ. 69. — 5. Ա. Թ. 40. — 6. Յովհ. կթղ. 141.

4. Ինչ վիճակէ և ինչ հասակէ ալ ըն-
արուէին Լուսաւորչի յաջորդները, Հայք
անոնց մէջ կը փնդոէին միշտ բարոյական
արժանաւորութիւնը. այսինքն բարեպաշ-
տութիւն և գիտութիւն աստուածային օրի-
նաց: Առաջինը գրեթէ միշտ անպակաս
եղեր է մեր հայրապետաց վրայ, մինչեւ
այն շրջանը՝ զոր նկատեցինք ցարգ. եր-
կրորդը՝ յաճախ փոքր և մերթ բարձր
չափով փայլեր է անոնց լեզուին ու զրչին
ներքեւ: Երկար կը լինէր՝ մեր հին մա-
տենագրութենէն անոնց շատերու մասին
տրուած գովեստները մի առ մի կոչել հոս,
երբեմն արդար, ու մերթ չափազանցուած:
Բայց անկասկած հրաշալի դէմքեր եղան
ս. Գրիգոր և պայազատները, ընդհանրա-
պէս ընդունած լինելով յունական նուրբ
դաստիարակութիւնը Հայաստանէն դուրս.
բոլորն ալ աստուածարեալ ու զարգացած
մտքեր, մին հիմնող և միւսերն աներկիւղ
ու պայքարող ախոյաններ ու նահատակ-
ներ քրիստոնէութեան ի Հայս: Անոցմէ
վար չմնացին նաեւ իրենց տոհմակից հա-
մարուած Պահլաւունիք, արեամբ ու մտօք
ազնուական, լաւ կրթուած, հմուտ, կրօ-
նական լայն տեսութեամբ ու բեղնաւոր
գրիչներով մարգիկ: Եղան աղոնց հետ
ժրցող ուրիշ հայրապետներ եւս, Գիւտ,

Մանդակունին, Եզր, Ներսէս Շինող, Կոմիտաս, Օճնեցին, Զաքարիա Ա, Կոստանդին Ա, Գր. Անաւարդեցին և այլք, որոց շատերն իրենց համբաւն արդարացնող մատենագրութիւն ալ թողուցին:

Սակայն զարտուղութիւնը եւս պակաս չեն. ինչպէս Զաւէն Աղբիանոսեան, «այլ չարաչար՝ խիստ և նախանձոտ», որ աշխարհականացուց հայ կղերը, զինուորական զգեստը հագնելով ինք և զգեցնելով անոր, և որոյ օրինակին հետեւեցան երկու յաջորդներն ալ՝ Շահալ և Ասպուրակ¹: Տխուր անուն ու զործ մը թողուցին Մովսէս եղիվարդեցին և Աբրահամ եւս, առաջինը հիմնելով հայկական հերձուածը, և երկրորդն ամբացնելով զայն, քաղկեդոնեան խնդրոյն պատճառաւ, զոր երկուքն ալ՝ զուրկ աստուածաբանական հմտութենէ և յունարենի ծանօթութենէն՝ չէին հասկացած. հերձուած՝ որ բարոյական ու քաղաքական վնասուց և աղիտից աղբիւք մ'եղաւ ազգիս՝ մեր ամբողջ անցելոյն մէջ, հակառակ ոմանց անոր վերազրած ցնորական նպատակաց ու բարեաց. և որոյ մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ այլուր պատմական անհերքելի փաստերով²:

1. Փաւս. 263-64. — 2. Կարէտր խնդիրներ, 389-95, 403-16 ևն.

5. Մեր ազգն իւր ընտրելոց վրայ ներքին արժանաւորութեան հետ կը փնդռէր ու կ'ախորժէր տեսնել արտաքին վայելչութիւնն ալ, ինչ որ յատուկ է զարգացած ցեղերու: Եւ պատմութեան մէջ կան աղոր օրինակները, մեծ մասամբ ազնուական տոհմէ ու փափկասուն կենցաղէ ընտրեալները, ինչպէս էին Պրիզորեանք ու Պահլաւունիք: Այսպէս ս. Յուսիկ կը նկարագրուի՝ «տիօք առոյգ, և բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սըանչելի և չքնաղ¹»: Իւր թոռնը Ներսէս՝ հոգեկան գերազանց յատկութեանց հետ՝ կը փայլէր նոյնպէս «ցանկալի գեղով իւրով, երկայն հասակաւ, և չքնաղատես հերօք վարսից իւրոց. . . տենչալի ցանկալի և զարմանալի և ահագին ամենայն նայեցող տեսողաց», այնպէս որ «ոչ գտանէր ուրեք նման նմա գեղեցկութեանն ի վերայ երեսաց երկրի»: Եւ երբ հայրապետութեան առթիւ՝ զինք ընտրող ժողովոյն առջև «զհերսն զանգրագեղս զվայելուչ թագազանգուր վարսիցն» կը վիրային ըստ սովորութեան, «առ յոյժ գեղեցկութեանն բազումք յարտասուս հարան՝ որք լուանն կամ տեսին» անոր գլխոյն և անձին այդ անշքացումը²:

Յովհ. Իմաստասէր երբ գնաց ելաւ ա-

միրապետին առջեւ, իւր բնատուր գեղեցկութեան հետ խառնած արուեստականն ալ՝ զոր ժամանակի քաղաքականութիւնը կը պահանջէր, և արարացին տեսաւ «զաւարտահասակ զիտակն իւր՝ եւս առաւել փայլուն և պաղպաղուն զգեստուք սլըճնաւորեալ, — որոց ներքեւ սակայն ծածկուած էր մարմինը խայթող խարազը, — և զաղէրեկ ծաղկեալ մօրուսն ոսկեփունջ կազմեալ» ոսկի փռչուով, «որ իջանէր մինչեւ ցզրապանս զգեստու նորա», հիւսաւ մնաց ու մեծարեց զայն շքով¹ :

Հոնի նստող Սարգիս կաթողիկոսի մասին կը կարդանք՝ թէ էր նոյնպէս «այր սուրբ և հրաշափառ տեսլեամբ²» : Հրապուրիչ էր Շնորհալոյն եղբայրը Գրիգորիս, «բարձրահասակ և գեղեցկատեսիլ և բարուքն խոնարհ³» : Եւ երբ Լատինաց հրաւիրով յԵրուսաղէմ գնաց ունոնց ժողովին, պատկառանք մ'ազդեց անոնց վըրայ, որ «ըստ վայելչազգեսց և պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն՝ ծանեան և զհոգւոյն գեղեցկութիւն», կ'ըսէ Սամ. Անեցին⁴ : Ուրիշ վեհութիւն մ'ունէր Գրիգոր Տղայ, «այր սկայածեւ և ահարկու տեսլեամբ, զուարթերես և առատասիրտ,

1. ՅՃ. ԿԹԳ. 129-31. — 2. ՈՁԵՃ. 253. — 3. Նոյն՝ 412. — 4. Շնորհ. եւ պրգյ. 157.

լի խմաստութեամբ և զխտութեամբ և աս-
տուածային շնորհօք, հանճարեղ և խմաս-
տուն ի խօսս և ի դարձուածս բանից¹» :
1174ի յիշատակագիր մ'ալ կը յիշէ անոր
« զլաւութիւն բարուց և զկորովութիւն
մտաց... մանաւանդ զգեղեցկագունութիւն
կերպարանին բնաւին մարմնոյն » : Եւ անոր
անունն « ընդ ոլորտս տիեզերաց հռչա-
կեալ եղև, մինչ զի այլասեռը հեռաբը-
նակքն ընթացեալ մեծապարգև ընծայիւք
ի տեսիլն չքնաղ և զարմանալի, որ տե-
սանէրն՝ պշնոյր և երթեալ համբաւէր,
և որ լսէրն՝ բորբոքէր առաւել² » : Անոր
յաջորդը Գր. Քարավէժ՝ իւր մատաղու-
թեան մէջ էր նոյնպէս « հասակաւ գեղեցիկ
և բարիօք տեսանելով », կ'ըսէ պատմիչը³ :
Եւ բոլոր նկարագրութեանցդ մէջ կը շեշ-
տուի հասակին բարձրութիւնը, որ ան-
տիական կաթողիկոսաց վրայ կը մեղմէր
չափով մը տարիներու թերութեան անա-
խորժ ազդեցութիւնը :

Այդ արտաքին գեղը հաճելի՝ բայց ան-
հրաժեշտ չէր անշուշտ. բարոյական մեծա-
գոյն արժանիքն անտեսել կու տար եր-
բեմն առերեւոյթ անշքութիւնն իսկ : Սո-
ղոմոն ծերութեան հետ նաեւ « յանհնարին

1. Տարեգիրք Կիլիկ. ուր. — 2. Հառաք. յրոկր. —
3. Կիրակ. 69.

ճգնողական վարույց յոյժ անաւագեալ» էր՝ երբ հայրապետութեան տարուեցաւ¹։ Եւ Շնորհալին իւր երկարակեաց հարազատին հետ՝ — որոյ գեղով ալ թերեւս զարգարուած էր՝ — տարիներու ծանրութեան տակ ընկճուած, հիւժած, և «ոչինչ նուազ և մեր նովին տկարութեամբ զգածեալ եմք», կ'ըսէր՝ անոր յաջորդելու պահուն², այնպէս որ հազիւ եօթ տարի հովուեց ու վախճանեցաւ։

Թ. Մանուսակը թին եկրքեւ։ — Ռուբինեանց գահը տապալած է 1375էն ի վեր, հայ հին ազնուականութիւնը ջրնջուած կամ ցրուած, և հայ ազգն ու եկեղեցին կը գտնուին այլազենից քմահաճ վարչութեան ներքեւ, որ կ'եղծանէ հայրապետական ընտրութեան հին կարգերն ալ։ Մեր թագաւորաց կամ իշխանաց փոխան՝ կղերին ըով կը նստի հիմայ ժողովուրդը, թէպէտ ոչ միշտ, նշանակելու հայրապետը, և ազոցմէ վերջ եւս՝ ու յաճախագոյն առանց ազոնց ալ՝ օտար բռնաւորներն են որ կը հաւանին կամ ուղղակի կը կարգեն հայ եկեղեցւոյ պետերն՝ առանց որ և է կանոնի ու սահմանի։ Այս պատճառաւ ստիպուած ենք սոյն շրջանիս յատկացնել առանձին էջ մը։

1. Յճ. կԹԴ. 141. — 2. Շնորհ. Նամակ. 13.

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը, որ իւր հիմնուելէն ի վեր մահմետական իշխանութեան ներքեւ էր, Շնորհալոյն ըսել կու տար՝ թէ «ինքնաշարժ ախտիւր և բոնակալաց աշխարհի հրամանօր՝ զանձինս իւրեանց յայս աստիճան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, և ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ և աստուածայնոց արանց (եպսք. ու վնհրց.) համօրէն ազգիս, որպէս օրէնն պահանջէ»¹։ Նոյնը կը վկայէր 1342ին Ասոյ ժողովն ալ Աղթամարայ և Աղուանից կաթողիկոսաց համար, թէ բոնակալներէ «ընդունին զհաստատութիւն ժամանակաւոր իշխանութեան և ոչ զհոգեւորին, զի զանին չէ ինչ փոյթ զհոգեւորաց քրիստոնէիցն»²։ Կաթողիկոսութեան մէկ ճիւղին ընթացքն էր այս։ Քալով բնին, Լուսաւորչի աթոռոյն, անոր ժառանգներն ալ կը վարակուին նոյն «ախտիւր», և յաճախ հեթանոս իշխեցողներէ կ'ընտրուին, և անձամբ կ'ընտրեն իրենց յաջորդներն ալ, առանց առնելու ազգին հաւանութիւնը։ 1409ին Յակոբ Գ՝ Կիլիկիոյ ամիրային հրամանաւ կը ստանայ աթոռին տիրութիւնը, և յետոյ իրեն որսալով Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն զոմանս, որ պարզ ձեւակերպութեան համար էր, կաթողիկոս կը նստի³։

1. Նամակ. 133. — 2. Mansi, XXV, 1258. — 3. Չամչ. Գ, 455.

Բայց մայր աթոռից ուրիշ վախճան մը պահուած էր: 1441ին՝ մինչ տակաւին կը գտնուէր Սոոյ մէջ, արեւելեայը խորհեցան փոխադրել զայն յԷջմիածին՝ ուր եղած էր ժամանակաւ: Պատճառները՝ զորս կը թուէ սնոնց պարագլուխը թովմա մեծօփեցին, զանազան են և մէկ մասը կեղակարծ: Հոգ զմեզ հետաքրքրողն է այդ որոշումը տուող ու զկիրակոս վիրապեցին ընտրող ժողովը, որ հիններէն՝ տարբեր ու նոր ձեւ մ'ունէր, կազմուելով բազմաթիւ հայկոպոսներէ, վարդապետներէ, քահանաներէ, վանականներէ, և անոնց հետ նաեւ «ազատը և որդիք ազատաց, ձեւնաւորք և տանուտէրք, և անրիւ և անհամար քաղմուքիւն ժողովրդեան աւանց և կանանց», որոնք այս առաջին անգամ կը մասնակցէին ընտրական ժողովի մը, որ միանգամայն նպատակ ունէր աթոռոյն փոխադրութիւնը: Հոս ուրեմն և այս նշանաւոր թուականէս կը սկսի հայ ժողովուրդը՝ — և պիտի շարունակէ երբ իրեն թոյլ տրուի՝ — խառնել իւր ձայնը հայրապետական ընտրութեանց մէջ: Իսկ այդ գումարման համար Էջմիածնի մէջ՝ կանխաւ խնդրեցին Երեւանի Աղուպ բեկ բռնակալէն, և «հրաման եղեւ ի բռնաւորէն օրհնել կաթողիկոս՝ առանց

հակառակութեան¹»։ Այլազգիդ կ'երեւի թէ նոր ընտրութեան չի խառնուիր, այլ միայն կը թոյլատրէ ժողովն իւր իշխանութեան մէջ, և բարեկարգութիւն կը պահանջէ ընտրողներէն։

Անոնք շուտով ձանձրացան կիրակոսէ, և քառասուն եպիսկոպոսը ու քահանայը միարանած՝ աթոռնկէց ըրին զայն, որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ։ Եւ յիշեալ բնկէն խնդրեցին, և նա անոր տեղ «հրաման տայ ձեռնադրել զեպիսկոպոս ջլոյն թաղէսի» Գրիգոր մակուացին, և «ժողովն անիրաւ մտեալ ի սուրբ Էջմիածին, և սկսան պատարագել զՔրիստոս, և ուրախութեամբ և ոտնահարութեամբ ձայնեցին Հայոց տեառն Գրիգորի», կը գրէ նոյն Մեծոփեցին²։

Մակուացիդ և իւր աթոռակալն Արիստակէս կը կռուին իրարու հետ։ Էջմիածնի վարդապետներէն Սարգիս կ'օգտուի առթէն, 1461ին Լուսաւորչի աջը կը գողնայ և կ'երթայ Ջահանշահ ամիրայէն խնդրելու կաթողիկոսութիւնը։ Քան զինքն արթուն կը փրթի Աղթամարայ կաթողիկոսը Ջաքարիա, կը կանխէ քան զմըրցակիցը և հարուստ պարգեւներով կը շահի

1. Այբր. 2. Աւբ. 215-16. — 2. Գրչ. Թ. 489, 1539 և՛ Ս. Ղար.

բռնաւորին սիրտը, որ կը հրամայէ՝ որ նախ Զաքարիա նստի Էջմիածնի աթոռը, և ապա անոր յաջորդէ Սարգիս, ինչպէս եղաւ իսկ¹ :

Ստեփանոս է տաղտկացած այլազգեաց բռնութիւններէն, 1547ին իւր տեղ կաթողիկոս կը ձեռնադրէ զՄիքայէլ, և ինք կը սկսի թափառիլ ի Պոլիս, Հոռոմ և այլուր: Ի դարձին կ'ընդունուի տեղապահէն պատուով՝ իրրեւ նախագահ կաթողիկոս, և վախճանելով՝ աթոռը կը մնայ Միքայելի²: Թաղէոս Բ՝ մեռնելէն յառաջ իւր տեղ 1575ին կաթողիկոս կը դնէ իւր փոխանորդն Առաքել: Սա եւս չկարենալով հանդուրժել արտաքին բռնութեանց, 1579ին իւր տեղ կը ձեռնադրէ զԴաւիթ Ե, և ինք կ'առանձնանայ ու կը վախճանի մենաստանի մը մէջ³: Եւ այդ բոլոր ընտրութեանց մէջ որ և է բաժին չունի հայ ազգը:

Նոյն Դաւիթ 1593ին «ձեռնադրեաց ինքն միւս եւս կաթողիկոս» զՄելքիսէթ, ըստ ոմանց իրր օգնական, ըստ այլոց՝ բռնադատուած այլազգի իշխանէն՝ զոր կաշառեր էր Մելքիսէթ: Երկուքն ալ յետոյ ճնշուած անօրինաց հարկապահան-

1. Զամէ. Գ, 503-4, 506. Առ. Դաւրիժեցի, Վզրշատ. 1884, 337. — 2. Զամէ. Գ, 518-19. — 3. Նոյն՝ 533.

ջութեան ներքեւ, կը հրաւիրեն Տիգրանակերտի եպիսկոպոսը Սրապիոն՝ գալու հասուցանելու աթոռին պարտքերը, խոստանալով անոր թողուլ հայրապետութիւնը: Սրապիոն կ'երթայ, բայց վէճ ու շք-փոթութիւն կը ծագի իրենց մէջ: Երկու կաթողիկոսունք խոյս կու տան Տաթեւու վանքը, և ջուղայեցիք և արեւելեայք «ժողովեալ զամենայն ժողովուրդ երկրին զէկեղեցականս և զաշխարհականս, և եղեալ սիւնհոդոս մեծ, և այնպիսի մեծախումբ հանդիսիւ ձեռնադրեցին զվարդապետն Սրապիոն կաթողիկոս ամենայն Հայոց» 1603ին, անունը Գրիգոր դնելով: Սա յետոյ միւս կաթողիկոսաց թեւադրութեամբ՝ Շահարասի ագահ սուրհանդակներէն խեղդուած ու տանջուած, ձգեց փախաւ իւր նախկին աթոռը, ուր և վախճանեցաւ յաջորդ տարին¹:

Դաւիթ վերջապէս հրաժարեցաւ իշխանութենէն², և Մելքիսէթ միայն մնացած, 1624ին բարեկամաց խորհրդով իւր Սահակ եղբորորդին կաթողիկոս օրհնեց, և կոնդակով ծանոյց ազգին՝ թէ ձերութեան պատճառաւ կը հրաժարի աթոռէն ու Սահակայ կը թողու. և թղթով խնդրեց շահէն՝ «զի սմա շնորհեսցես զկաթողիկո-

1. Դաւրիթ. 2-3, 4, 7, 19-20. — 2. Նոյն՝ 165.

սութիւնն»։ Այդ թղթով ու պարգեւներով Սահակ զնաց շահին դուռը՝ «առ ի սեպհականացուցանել ի վերայ ինքեան զկաթողիկոսութիւնն», ինչպէս որ եղաւ ալ¹։ Մեղքիսէթ յետոյ փախուստ տուաւ յԻլով, ուր և վախճանեցաւ²։ Իսկ Զուղայեցիք չուզեցին ճանաչել զՍահակ, որ ապա զադանապէս Օսմանցոց սահմաններն ապաւինեցաւ³։ Եւ Հայք խնդրեցին Պարսից Շահսէֆի թագաւորէն «հրաման կաթողիկոսութեան» Մովսէս վարդապետին համար, «և շահն ետ հրաման և զթուղթ կաթողիկոսութեան... Ապա ամենայն ազգն Հայոց որք յարեւելս և յարեւմուտս կային, միաբանեցան թղթով և բանիւ, և արարին զՄովսէս վարդապետն կաթողիկոս⁴» 1629ին, այսինքն ընդունեցան շահին ընտրածը։

Անոր վախճանելու պահուն «ժողովեցան առ նա եպիսկոպոսք և վարդապետք և երեւելի արք», ու խնդրեցին՝ որ ինքն իսկ նշանակէ իւր յաջորդը. որուն նախ ընդդիմացաւ, և ապա զիջանելով՝ ցոյց տուաւ զՓիլիպպոս, որուն Հայք հաւանեցան առանց ժողովի, այլ «յիւրաքանչիւր տեղեաց առաքեցին զթուղթս վկա-

1. Դաւրիթ. 172-73, 175-76. — 2. Նոյն՝ 174. — 3. Նոյն՝ 176-77, 180. — 4. Նոյն՝ 182.

յականս», և 1633ին ձեռնադրեցին զայն¹ :
 Իսկ 1655ին «ժողովեալ վարդապետքն և
 եպիսկոպոսունք՝» որ փխլիպպոսի մա-
 հուան առթիւ հաւաքուած էին, մնացին
 Էջմիածնի մէջ մինչեւ մօտաւոր ծաղկա-
 զարդին օրը, և «ի նմին տօնին օրհնեցին
 զՅակովբ (Դ) վարդապետն կաթողիկոս²» :

Այդոր օրով ու զէմ Եղիազար վրդ. ան-
 թապցի խորհեցաւ հիմնել օսմանցի հսկա-
 տակ Հայոց զատ կաթողիկոսութիւն մը :
 Համաձայնեցաւ Սոոյ խաչատուր կաթո-
 ղիկոսին հետ, առատ պարգեւաց փոխա-
 րէն եպարքոսէն ստացաւ առանձին կա-
 թողիկոսութեան հրովարտակ մը. և հա-
 կառակ խորհրդոց ազգին երեւելեաց, որ
 չէին ուզեր աթոռոյ նոր բաժանում մը,
 խաչատրէն ձեռնադրուեցաւ չորրորդ կա-
 թողիկոս ու գնաց նստաւ Երուսաղեմի մէջ :
 Իսկ յետ Յակոբայ մահուան՝ 1682ին ան-
 ցաւ գրաւեց անոր աթոռը, հրաւիրուելով
 Էջմիածնի միաբանութենէն³ :

Այսպէս ուրեմն մեր այս պատմական
 վերջին շրջանին հայրապետական ընտրու-
 թիւնը խաղալիկ մ'էր դարձած քմահա-
 ճոյից : Զայն կատարողները յաճախ օտար
 բռնաւորներ են. մերթ կաթողիկոսունք

1. Դաւրիժ. 242. — 2. Նոյն՝ 266. — 3. Զաճ. Գ,
 677-700, 719-20.

«ինքնաշարժ ախտիւք» կ'ընտրեն իրենք զիրենք և իրենց յաջորդները, կամ նոր աթոռներ կը հիմնեն, ու կաշառքը մեծ զեր կը խաղայ: Իսկ ազգը քիչ անգամ կարող է ի գործ դնել իւր պատմական իրաւունքը՝ ժողովրդեան ձեռքով, որ հոս իրեն առաջին անգամ կը սկսի ներկայացուցիչ հանդիսանալ, և ժողովման զր-ժուարութեան ժամանակ երբեմն թղթերով կը յայտնէ իւր հաճութիւնն ընտրելոյն:

Ժ. Արտարկեցութիւն: — Լուսաւորչի աթոռին վրայ բազմոյնները թէպէտեւ սահմանուած մնալու հոն ցմահ, սակայն կը հարկադրուէին երբեմն պէսպէս պատճառներով նաեւ իջնել անտի ակամայ կամ կամաւ, և ուրիշի թողուլ զայն: Այս հրաժեշտն ալ ունէր իւր օրինական ձեւակերպութիւնքը, իւր յատուկ և ողբերգական ու մերթ սրտաշարժ կամ խորշիլի տեսարանները, զորս կ'անցնին նկատել՝ ի լրումն մեր ներկայ ուսումնասիրութեան:

1. Մեծն Ներսէս գժտելով Արշակայ հետ, երեսը պահեց անորմէ, առանց այլ եւս տեսնուելու ոստանին և արքունեաց մէջ: Թագաւորն առաւ պարզապէս կաթողիկոս զրաւ «փոխանակ Ներսիսի ըզ-Չունակ», և այդ գործով իսկ Ներսէս

հրաժարեցուցուած համարուեցաւ¹. Թէպէտ
 Չունակ իսկապէս հակառակաթոռ մ'էր, և
 Ներսէս յետոյ Պապայ օրով վերստին ձեռք
 առաւ հովուապետական ցուպը: Սահակ
 երբ չհաւանեցաւ Արտաշիսի գահընկեցու-
 թեան, վրամ հրամայեց «զտունն կաթու-
 դիկոսական ի սրբոյն Սահակայ յարքու-
 նիս ունել²»: Յետոյ նախարարը զղջացած՝
 խնդրեցին որ վերստին դառնայ աթոռը.
 բայց նա մերժեց³: Եթէ կարելի է հաւա-
 տալ Խորենացւոյն, Պարսից արքայն սըր-
 բոյն յաջորդին Շմուելի կը յանձնէ աշ-
 խարհական գործեր, և Սահակայ կալուած
 կը թողու զիւղեր, որպէս զի հոն բնակի,
 «միայն իշխանութիւն ունելով վարդապե-
 տութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռ-
 նադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շմուէլն
 յանձն առնուցու⁴»: Տեսանք նաեւ Գիւտի
 հրաժարեցումը Պերոզէ՝ ուրացութիւնը մեր-
 ժելուն պատճառաւ⁵: Այս երեք օրինակաց
 մէջ հրաժարեցնողը թագաւորնեւր են ինքն-
 իշխան կամօր:

Սահակայ առաջին յաջորդին Սուրմա-
 կայ «ընդդիմացեալ ոմանց ի զօրավար
 իշխանացն Հայոց, մերժեալ ընկեցին զնա

1. Փաւս. 123. — 2. Աստ՝ 23. — 3. Փարպ. 75-78.
 — 4. Խորեն. Գ, 4բ. — 5. Աստ՝ 25.

յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան»։ Անոր յաջորդը Բրբիշոյ ասորին և իւր ազգակից պաշտօնեայր եկած էին ու կ'ապրէին «տանտիկնօր»՝ ըստ իրենց աշխարհի սովորութեան. որուն չհանդուրժելով մերօնը, նոյնպէս «խոտեալ մերժեցին զԲրբիշոյն ի քահանայապետութենէն Հայոց», իմացընելով նաեւ Վառամայ, որոյ կողմանէ զրկուած էր¹։ Հոս զործողը իշխաններն են։

Քրիստափոր Բ. «զիպաւ այր հպարտ և ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ զսուր սուսեր», այնպէս որ խռովութեանց պատճառ եղաւ ժողովը որ կազմուեցաւ զինք զատելու², լսեց «ի նորին բնտանեաց» երկու հոգւոյ ամբաստանութիւնը։ Յետոյ քանի մ'եպիսկոպոսներ գնացին անոր տունը, և «առին ի նմանէ զվալեղն (որ է քօղ) պատուոյ քահանայապետութեան, և ընկեցին զնա ի կարգէն և հալածեցին զնա անարգանօր»³։ Էպիսկոպոսներ են՝ որ ժամանակի մեր բարուց յատուկ այդ բիրտ եղանակն ի գործ կը դնեն հայրապետին վրայ։

2. Հրաժարեցումը միշտ յաջողութեամբ չէր պսակուեր, և զրկելոյն կամքի ուժէն կախուած էր։ Յիշեցինք Վահանկան ա-

1. Փարպ. 72-73. — 2. Աստ՝ 29. — 3. Սեբեոս՝ 153.

թոռնկեցութիւնը¹, որուն սակայն չհամակերպեցաւ նա. «և յերկոցունց կողմանց նգովիւք լցին զաշխարհս Հայոց»։ Ստեփանոս վրդ. երկու ընկերներով վասպուրական գնաց՝ «ի յանդիմանութիւն վահանայ և Սպուսահլի» թագաւորին՝ անոր պաշտպանին, և բանտ դրուեցաւ։ Ու խրոտովութիւնը տեւեց երկու կաթողիկոսաց մէջ, մինչեւ որ երկուքն ալ մեռան մի և նոյն տարին²։

Նուազ վրդովիչ չեղաւ նաեւ Պետրոս Գետադարձի գէպըը։ Յովհաննէս արքայ և ազատանին անկանոն կեանք մը կը վարէին, ականջնին խցած հայրապետին խրատուց գէմ, որ տաղտկացած՝ փախաւ առանձնացաւ չորս տարի վասպուրականի Զորոյ վանքը։ Անոնք ի վերջոյ համոզեցին ու դարձուցին զայն, որ հազիւ յԱնի մտաւ, բռնեցին բանտեցին, և անոր տեղ Սանահնի հայրը Դէոսկորոս «նստուցին կաթողիկոս»։ Պետրոսի աթոռնկեցութեան պարզագոյն ձեւն էր այս։ Հայ եպիսկոպոսունք դառնացած այդ խայտառակութեան գէմ, ոչ միայն ձեռնսպահ մընացին Սանահնեցւոյն ընտրութենէն, այլ և «նգովիւք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարքն», որոնք սաբսափած՝

1. Աստ՝ 34. — 2. Ասողիկ՝ 168-69.

միջնորդներ զրին համոզելու Գետադարձը՝
 դառնալ իւր աթոռը։ Գումարուեցաւ Անւոյ
 մեծ ժողովը, որոնք «սուգ մեծ հասուցա-
 նէին Գէոսկորոսի, և յոյժ պարտաւորեցին
 զնա, և մերժեցին ի պատուոյ և ընկեցին
 յաթոռոյ հայրապետութեանն¹»։ Ուրիշ
 կերպով մ'ալ կը պատմուի անկումը։ Ան-
 ւոյ ռամիկ բազմութիւնն երբ տեսաւ ըզ-
 Պետրոս հանուած բանտէն, «ընթացեալ
 յանդգնութեամբ ի վերայ Գիոսկորոսի,
 պատառեցին զքօղ երեսաց նորա յաւուր
 յայտնութեան տեառն, մինչդեռ օրհնէին
 զՋուրն. . . և հանին զնա անարգանօր ի
 քաղաքէն, և կացուցին զՊետրոս յաթոռ
 իւր»։ Իսկ Սանահնեցին զնաց տրտում իւր
 մենաստանը²։

Գր. Վկայասէր իւր տեղապահ Գէորգը
 մերժելու համար³, մարդիկ յղեց և «ընկէց
 զտէր Գէորգ յաթոռոյ հայրապետութեանն,
 և առեալ զքօղն ի զլիսոյ նորա, և Գէորգ
 զնաց վիրաւորեալ ի Տարսոն քաղաք և
 մեռաւ⁴» սրտին ցաւէն։ Նոյնպէս Բարսեղ
 Ա. մեծարուած Պարսից սուլտանէն, և
 «արք փառաւորք ի սուլտանէն զհետ իւր»,
 զնաց ի Զահան, «յարեաւ ի վերայ տեառն
 Թէոդորոսի՝» որ հակառակաթոռ մ'էր՝

1. Ուռհ. 87-90. — 2. Կիրակ. 51. — 3. Աստ. 36,
 — 4. Ուռհ. 247.

յաջորդած Սարգսի¹, և «ընկենոյր յաթո-
ռոյն զտէր թէոգորոս, և առեալ ի նմանէ
զքօղն և զգաւազանն և զսուրբ նշանն
տեառն Պետրոսի, և արար միահեծան զհայ-
րապետութիւնն իւր²»:

Յ. Աթոռնկեցութեան պահուն արեւե-
լեան կողմի Հայոց ցոյց տուած տգեղ բար-
քերը կը մաքրուին՝ — ազգեցութեամբ եւ-
րոպացւոց դրացութեան՝ — Կիլիկիոյ մէջ,
ուր նոյն գործը կը կատարուի հաւաքական
ըննութեամբ ու վայելուչ կերպերով: Շը-
նորհիւ նորոգութեանդ՝ սրտառուչ երեւու-
թով մը կը ներկայանայ Բ. Կոստանդնի
հրաժարեցումը: Հեթում Բ. «նախանձ հա-
կառակութեան բերեալ ի սրտին» անոր
դէմ, եպիսկոպոսաց և իշխանաց ժողով
մը կը կազմէ Սսոյ մէջ, ուր կու գան
ամբաստանիչներ «և զնեն բարուրս բա-
զումս զբաղատ բանից ի վերայ հայրա-
պետին՝ անարժան և անպատշաճ լսողաց»:
որպէս թէ պատարագէն յառաջ շարքաթ
կը խմէր, Հոռմկլայի լկտանոցներէն հարկ
կ'առնուր և այլն, «և այսպէս զրպարտեալ
զկաթողիկոսն, զորոյ զիրաւն և զճմա-
րիտն Աստուած միայն զիտէ»: Կոստան-
դին խոնարհական հեզութեամբ կը պա-
տասխանէր՝ թէ ստոյգ էին ըսուածները,

1. Աստ՝ 38. Ուռհ. 259. — 2. Նոյն՝ 290-91.

և թէ անոնց զիտցածէն աւելի յանցանք-
ներ ալ ունէր ի ծածուկ, որով անարժան
կը խոստովանէր զինքն ունեցած աստի-
ճանին: Թագաւորն ու ժողովն ըսին. «Ի
բաց հան ի քէն զկաթողիկոսութիւնդ և
տուր ցմեզ»: Եւ նա հոն անոնց ներկա-
յութեան զգեցաւ հայրապետական հան-
դերձը, որ էին բազմախաչ նաւորորտ,
հինգերկին եմիւփորոնը, պատուական թա-
գը, և դրաւ մեծագին մատանին. ձեռքն
առաւ Լուսաւորչի աջը և օրհնեց Հայոց
թագաւորութիւնն ու բոլոր աշխարհը. գո-
հութիւն մատոյց Աստուծոյ, խնդրելով որ
ազգին տայ բարի և ընտիր առաջնորդ մը,
և զինք դատողաց դատաստանն Աստուծոյ
թողլով: Յետոյ վերստին հանեց զգետը,
ծալեց դրաւ արծաթեայ սեղանին վրայ,
և յանձնեց՝ ըսելով. «Ահա զոր խնդրէքդ»:
Անցաւ գնաց հայրապետանոցը. մագեղէն
հանդերձ մ'ու կնկուղ մ'առաւ վրան, ող-
ջունեց զամէնքը, և դուրս ելաւ «միայն
և լռիկ»: Հակառակորդները խորհելով՝ որ
կրնար Հայաստան երթալ և իբր կաթո-
ղիկոս ընդունուիլ, բռնեցին ու փակեցին
զինքը Լամբրոն բերդին մէջ, ուր մնաց
չորս տարի¹, և ուսկից յետոյ Կեսարիոյ
արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ. իսկ 1307ի

1. Ստ. Սիւն. 320-22.

ժողովը զայն կրկին դարձուց հայրապետական աթոռին վրայ¹ :

Լեւոն Գ. «ընկէց» զՅակոբ Բ, որովհետեւ յանդիմանուած էր անկից² : Պէտք է հասկանալ միշտ ժողովով՝ ըստ կիլիկեան սովորութեան, զոր նախայիշեալ օրինակէդ զատ՝ նկարագրուած կը գրտնենը նաեւ Սսոյ 1342ի ժողովէն՝ այսպէս. «Չկարէ թագաւորն հրաժարեցուցանել կամ պատժել իրաւամբը զկաթողիկոսն, այլ եթէ չար ինչ գործեսցէ հակառակ կանոնաց, վասն այնր դատաստանաւ ընկենուն զնա կանոնը և պատժեն : Յայնժամ արքայ ժողովէ զեպիսկոպոսուն, սրն որ ընտրեցին զայն կաթողիկոս, և ընկենու զնա և պատժէ³» :

4. Ռուբինեանց զահուն անկմանէն վերջ ուրիշ հանգամանաց ներքեւ կը ներկայանայ հրաժարեցումը : Յայտուն դէմք մ'էր այդ շրջանին Փրիգոր տաթեւացին, եռանդնոտ, բուն ու տարօրինակ մտայնութեան տէր մարդ մը, որ օգտուելով հայրապետական աթոռին հեռաւորութենէն, Հայաստանի մէջ տեսակ մը կաթողիկոսական դիրք և իշխանութիւն տուած էր ինքն իրեն : Նամակ մ'ունի առ Յակոբ

1. Չմէ. Գ, 311. — 2. Աստ՝ 44. — 3. Mansi, XXV, 1258.

Գ. կաթողիկոս, յորում կ'ըսէ՝ թէ առանց պաշտօն մ'ունենալու հայրապետէն, այլ ինչպէս ինք կը կարծէր՝ «ի յազգմանէ Հոգւոյն եկար ի կողմանս Վասպուրական ծովուս», տապալելու համար Աղթամա-
րայ աթոռը. «և ամենայն կարգաւորը և աշխարհականը կամակից եղեն անկման կաթողիկոսի, և նոցին կամօքն ընկեցար և լուծար զնա ի կարգէն և յաթոռոյն (ինչպէս գրողդ կը կարծէր): Եւ գրեցար յերկուս թուղթս՝ առաջին և երկրորդ՝ յամենայն քաղաքս նոցա և ի գեղս. այլ և յամենայն աշխարհի չորս կողմունս. ի յարեւելը՝ ի յաթոռն Պրիգորիսի. ի հա-
րաւ՝ մինչ ի Պարսկաստան, ի հիւսիս՝ մինչ ի Վրաց տուն. ի յարեւմուտը՝ մինչ ի յաթոռդ սուրբ. և զթղթերդ առ ձեզ առաքեցար»: Միանգամայն խորհուրդ կու տայ հայրապետին՝ անոնց եպիսկոպոս մը ձեռնադրել, մեռոն և օրհնութեան թուղթ յղել¹: Զուր ջանքեր էին, և ապստամբ աթոռը մնաց միշտ:

Կիրակոս վիրապեցին իւր հակառա-
կորդներն ունէր, որոնք կրկնակի կ'ամ-
րաստանէին զինքը. «մին՝ զի ի կողմանէ Աղթամարայ է, (լինելով Քաջբերունեաց գաւառէն), որ ի բազում ժամանակաց հետէ

1. Ոսկեփորիկ, Թ. 1091 Ս. Ղ. Խ.

բանադրեալը են, (և զորս արձակեց նոյն կաթողիկոսը¹), և միւս եւս՝ զի պարտ է ի կաթողիկոսաց եպիսկոպոս լինել, և ապա յեպիսկոպոսաց կաթողիկոս ձեռնադրիլ»։ Ուր կիրակոս զինք կաթողիկոս ձեռնադրողներէն ստացած էր եպիսկոպոսական կարգն ալ, և ոչ Հայոց հայրապետէն՝ ըստ սովորութեան։ Քիմածին յանցանքներ երկուքն ալ։ Եւ քառասնի չափ եպիսկոպոսներ ու քահանայք միասին հաւաքուած, որոց զլուխ էր Յովհաննէս Կօլտիկ վարդապետ, որ անոր ընտրութեան զլիաւորներէն եղած էր երկու տարի յառաջ, «եկեալ մտին ի սուրբ տաճարն Միածնին՝ բարկութեամբ և սրտմտութեամբ լցեալ»։ Որոց աղմկէն կիրակոս փութաց փախչիլ քրիստոնէի մը տունը, «և զողայր յահէ» յարձակողաց։ Անոնք գտան զինքը, բռնեցին ու տարին Աղուպ բեկ բռնաւորին առջեւ, ամբաստանելով՝ թէ մկրտուած ու քրիստոնեայ չէ, և հերձուածող է, զի հիւանդաց օծման կարգը բերել տուած էր Կոստանդնուպոլսէն։ Այլազգին անոնց ամբաստանութիւններէն աւելի՝ ընդունած կաշառքէն համոզուած կաթողիկոսին յանցաւորութեան, հրաման տուաւ և անոնք վտարեցին զայն աթոռէն։

1. Գրչ. Թ. 1434 Ս. Ղզր. ունի անոր արձակման Թուղթը. տես և Զամչ. Գ, 488.

Մեծոփեցին՝ որ կը պատմէ զայս, մեղադրանօր կ'ըսէ Կօլօսկին՝ թէ «զգաւազանն ի ձեռաց նորա յափշտակեցեր և զմատանին ի մատանցն առեր, իբր զդատապարտեալ ծառայ առաջի անօրինաց անարգեցեր»։ Քաղաքակիրթ արեւմտըէն անջատուած մեր արեւելեայց յատուկ բարքերն են՝ որ կ'իշխեն զեռ հող։ Հեթանոս Վլաամն ու Պերոզ աւելի փափկութիւն ցոյց տուին ս. Սահակայ և Գիւտի, երբ հրաժարեցուցին զանոնք։

Չէ յիշուած՝ թէ ինչ կերպով կը վարուէին մեր այն կաթողիկոսունք, որ կամովին կը հրաժարէին, և կ'ընտրէին ու կը ձեռնադրէին իրենց յաջորդները հաւանութեամբ հասարակաց։ Բայց մեր բաւական համարինք՝ ինչ որ տեսանք հոս աթոռնկեցութեան մասին։

ԺԱ. Զազակչիս մը։ — Զննեցինք մեր հայրապետական ընտրութեան ամբողջական պատկերը՝ իւր ձեւերով յաջորդական աշխատանքութեանց մէջ։ Թերի պիտի մնար մեր նկարագիրը, եթէ չհամեմատէինք զայն վայրկեան մը միւս եկեղեցեաց սովորութեանց հետ եւս, ինչպէս խոստացայ ի սկզբան, և չկազմէինք ընդհանուր տեսութիւն մը խնդրոյն վրայ։

Մեր բրիստոնէութեան առաջին շրջանին, զոր Արշակունեաց կոչեցինք, մինչ բոլոր միւս եկեղեցիք իրենց ընտրութիւնները կը կատարէին զործակցութեամբ կղերին ու ժողովրդեան, ինչպէս նկատեցինք¹, Հայք իրենց կաթողիկոսաց ընտրութիւնը սկսան ու շարունակեցին՝ սոսկ թագաւորին ու բարձր ազատանւոյն ձեռքով. և յետ Արշակունեաց սպառման՝ իշխանաց կողմանէ, զոր տեսանք նոյնպէս². զուտ աշխարհական ընտրութիւն մը՝ ազգին մեծաշուք ներկայացուցչաց ձայնով. և որ եզական ու հետաքրքրական երեւոյթ մը կը մնայ ընտրութեանց պատմութեան մէջ, չունենալով իւր նմանն ուրիշ ազգերու բով: Կրնանք զայս իրաւամբ կոչել՝ հայկական դրօշխօն, մեր սեպհական ընտրելակերպը: Եթէ ըստ հոգւոյ և օրինաց Եկեղեցւոյ չէր այս ոճը, և միշտ օգտակար արդիւնքներ չառաւ, սակայն կը ցուցնէ մեր ազգի նկարագրին անկախութիւնն այս խնդրոյն մէջ՝ ընդհանրական Եկեղեցւոյ հետ իւր միութեան միջոցին անգամ:

Մետիոքեան ու լաւոդիկեան կանոնները, որ թուի թէ հայացեր են 9-12 դարերուն, և ապացոյց ունիմ՝ որ ծանօթ էին Յհ. Խմաստասիրին, միանալով նիկիականաց

1. Աստ՝ 8-12. — 2. Աստ՝ 15-19, 25 ևն.

Կաթ. Ընտր. և Զեռն.

հետ¹, որ վաղուց երեւցած էին ի Հայս², շատ հաւանօրէն կարեւոր դեր մը կը կատարեն խնդրոյս մէջ, և հետ զհետէ կը համոզեն մեր ազգը՝ ճանաչել կղերին կանոնական իրաւունքը մասնակցելու ընտրութեանց։ Որով է զարէն մեր իշխանք իրենց գործակից կ'առնուն նաեւ եպիսկոպոսաց զաւր³։ Գուցէ արեւմտեայց օրինակին անագան ազդեցութիւնն ալ բաժին մ'ունեցաւ այդ նորոգութեան մէջ։ Գիտենք՝ զոր օրինակ՝ որ նոյն է զարուն Հռոմայ հայրապետաց ընտրութեան կը շարունակէին ըստ հնոյն մասնակցիլ կղերը, ազնուականը՝ որ էին բիւզանդական կայսերութեան պաշտօնեայք ի Հռոմ, և ժողովուրդը։ Սովորաբար կղերն և աւագանին կը նշանակէին ու կ'առաջարկէին ընտրելին, և ժողովուրդը հաւաքուած եկեղեցւոյ մէջ, ցնծութեան աղաղակներով կը յայտնէր իւր հաւանութիւնը։ Այլա կը փնդրէին՝ ժամանակ մը կայսեր հաճութիւնն ի կոստանդնուպոլիս, և աւելի վերջ՝ մերձաւոր Հաւեննայի փոխարքայինը։ Այս ընտրական եղանակը, որ կայսերութեան մէջ միայն ի Հռոմ չէր իշխեր, մնաց դեռ ը զարուն և յետոյ եւս, արքայական հաւանութիւնն

1. Աստ՝ 12-13, — 2. Ագաթ. 657. Կորին, 21, — 3. Աստ՝ 28-30, 32-33.

անցնելով տէրութենէ ի տէրութիւն¹։ Իսկ մեր ընտրութեանց մէջ՝ հպիսկոպոսաց ձայնին հետ վերստին եկաւ միացաւ՝ Բագրատունեաց և Ռուրիկեանց օրով՝ արքունի հաւանութեան հին իրաւունքն ալ, մինչ ազատանին հետ զհետէ կը քաշուէր գործէն²։ Հոս եւս մեր նոր ձեւը մասամբ մը նման, և մասամբ մ'ալ զեռ աննման էր այլոց։

Մեր թագաւորութեանց ընդհատման պահերուն և յետ ի սպառ ջնջման, երբ Հայաստան կը հեծէր այլակրօնից լծին ներքեւ, այն է Պարսից, Արաբաց և Թուրքաց, թէպէտ ժամանակ մը՝ երբ աթոռ տեսակ մ'անկախութիւն կը վայելէր՝ հայրապետական ընտրութիւնը ձեռք առին հպիսկոպոսունք միայն³, բայց սովորաբար օտարը կը գործէին, յաճախ իբր ինքնիշխան ընտրող, ու մերթ հաւանող ընտրութեան⁴, ըստ որում կաթողիկոսը միանգամայն ազգիս քաղաքակտն պետ կը նկատուէր անոցմէ։ Ոչ մէկ կանոն և օրէնք կը մնար կամ կը յարգուէր հոգ, ու կը տիրէր մեծ անկարգութիւն մը, զեղծանելով իրենք ու զեղծուցանելով աթոռին

1. Հմմ. Cabrol, IV, 2629, 2631 - 36. — 2. Աստ՝ 32-44, 60. — 3. Աստ՝ 39. — 4. Աստ՝ 22-24, 30-31, 79-82, 83-84, 85.

թեկնածուներն ալ։ Ընչաքաղց հեթանոսաց միջամտութիւնն այս հոգեւոր գործին՝ աւելի գեղեցիկ պատուէներ՝ չէր կրնար տալ անշուշտ։ Ու մեր՝ մեր ճակատագրական յատուկ պայմանաց պատճառաւ՝ հոս եւս կը հեռանանք արեւմտեան աշխարհներէն, որոնք հեթանոսաց տիրապետութենէն ու ստեղծած զեղծումներէն զերծ մնացին, թէպէտեւ ինքնահնար անկանոնութիւնը ուրեք ուրեք երեւցան երբեմն անոնց մէջ եւս։

Մեր այդ խառնակութեան վերջին շրջանին գոյացաւ՝ կղերին հետ գործակցելու դրութիւնը հայ ժողովրդեան, որ մինչդեռ Լուսաւորչէն սկսեալ՝ տասներկու դար քնաւ ձայն չունէր ընտրութեանց մէջ, ի հեճուկս իրեն ձայն տալու անյաջող փորձի մը ԺԲ դարէն¹, 1441ին արեւելեան նախանձայոյզ կղերին կողմէն հրաւիրուած, օգնեց հայրապետական աթոռին փոխադրութեան յԷջմիածին, — ուսկից աթոռին պառակտումն ալ ծնաւ, — և հիմ դրաւ իւր մասնակցութեան ընտրութեանց՝ յանձին կիրակոս վիրապեցւոյ։ Էւ այնուհետեւ շարունակեց գործակցիլ՝ երբ բռնաւորք կամ թեկնածուք թոյլատրեցին իրեն², բռնելով մեր ջնջուած ազնուական դասին տեղը կղերին քով։ Այսպէս այն՝ որ միւս

1. Աստ՝ 58-59. — 2. Աստ՝ 80, 83, 84.

եկեղեցեաց մէջ նախնականն էր, մեր քով վերջնականն եղաւ ու մնաց:

Զատամած կամ մահամերձ կամ ծան-
րաբեռն եպիսկոպոսաց արառակցի կամ
եպիսկոպոսակցի կամ զործակցի ընտրու-
թիւնն ալ կար, որ սովորաբար լինելով
միանգամայն անոնց յաջորդը, արեւմը-
տեայց քով կը կատարուէր այն ձեւով՝
որով բուն հովուապետը կ'ընտրուէր, այն
է ժողովով: 426ին ս. ()գոստինոս եպս.
Հիպպոնի՝ իւր ծերութեան պատճառաւ
հաւարեց քահանայըն ու ժողովուրդը, ա-
ռաջարկեց իրեն օգնական ընտրել զՀե-
րակլիոս, և անոնք հաւանեցան: Մեր
սովորոյթը հոս ալ մերթ նման ու մերթ
աննման է այլոց: Տրդատ միայնակ ըն-
տրեց զԱրիստակէս եպիսկոպոսակից Լու-
սաւորչին², և միայնակ իրենց զործակից
կարգեցին՝ Ստեփանոս Գ զԽաչիկ Ա, սա՝
զՄարգրիտ Ա, վերջինս՝ զՊետ. Գեառդարձ,
սա՝ զԽաչիկ Բ, և Դաւիթ Գ զՄեղրիսէթ³,
ուր իրենցմէ ոմանք յետոյ կաթողիկոս
նստան ժողովով⁴: Մերթ նոյնպէս ժողովով
կ'ընտրուին աթոռակիցներն ալ. ինչպէս
Խալադի՝ Գրիգորիա, և ասոր՝ Ներսէս⁵, որոց
օրով ժողովական զրութիւնը զօրաւոր էր⁶:

1. Patr. Latina, XXXIII, 966. — 2. Աստ՝ 16. —

3. Աստ՝ 46, 82. — 4. Աստ՝ 35. — 5. Աստ՝ 48. —

6. Հմմտ. աստ՝ 39.

Աթոռակցի մէկ տեսակն էին տեղապահը, որոնք ի բացակայութեան կամ հեռաւորութեան հայրապետին, և կամ յետ մահուան՝ ցընտրութիւն յաջորդին, կաթողիկոսին տեղը կը բռնէին. նախկին դարերուն՝ հայրապետական իշխանութեամբ ամբողջ վիճակին վրայ, այլ ոչ և ձեռնադրութեամբ: Այսպիսիք էին Խաղ, զոր ս. Ներսէս Յունաց երկիրն երթալու ժամանակ՝ Բագրատունեաց եպս. ձեռնադրեց, և ինքն իսկ «եթող իւր փոխանակ ետեղապահ»¹. և ս. Յովսէփ երէց՝ տեղապահ յետ մահուան Մեսրոբայ՝ ընտրութեամբ իշխանաց²: իսկ սկսեալ խառնափնդոր միջին դարէն՝ կ'իշխէին հայրապետական վիճակին մէկ կամ միւս մասին վրայ, և աւելի վերջ նաեւ միասին իբր ակաթողից, կաթողիկոսական ձեռնադրութեամբ և ատրճանով հանդերձ, ունենալով նախակաթող հայրապետին ինքնայօժար կամ բռնադատեալ հաւանութիւնն ալ: Աղոցմէ էին Գէորգ, Սարգիս ու Բարսեղ՝ կենդանի վկայասիրին փոխանորդները, ընտրուած ժողովով³: Բայց դարձեալ միայնակ ընտրեցին՝ նոյն վկայասէրն Եզրպոտոսի իւր տեղապահը Գրիգորիս, Ստեփանոս Ե՝ ի-

1. Փաւս. 105, — 2. Աստ՝ 25, — 3. Աստ՝ 36-37.

րենը Միքայէլ, Թադէոս Բ՝ ՂԱռաքել, և
սա՝ զԴաւիթ¹ :

Տեսանք յաշորդի ընտրութիւնն ալ՝
մահուան մօտ կամ հրաժարմամբ նախոր-
դին, և անոր առաջարկութեամբ իսկ, որ
զատապարտուեցաւ՝ ըսինք՝ Անտիոքայ ժո-
ղովէն² : Բայց ասոր օրինակներ դեռ կան
արեւմտեայց բով, Թէպէտ ցանցառ, և ոչ
հաճութեամբ նկատուած : 465ին Նունդի-
նարիոս եպս. Բարկելոնայի վախճանե-
լով, տեսնուեցաւ՝ որ կտակին մէջ իրեն
յաջորդ նշանակած էր զԻրենէոս, — մեր
Գրիգորիսի ու Շնորհալուոյն ըրածին պէս³,
— և որոց կամբքը յարգել ուզեցին վիճա-
կակից եպիսկոպոսունք, կղերն ու քաղա-
քի աւագանին, մինչ Հիլարիոս պապը
լսելով զայդ, ընդհանուր կերպով դատա-
պարտեց այդ ընտրելակերպը⁴ : Սակայն
իւր ձայնը տկար մնաց. և իւր իսկ յաջորդ-
ներէն Փելիքս Գ. 530ին հիւանդութեանը
մէջ իրեն յաջորդ կարգեց Բոնիփակիոս
սարկաւազը, որոյ դէմ այս անգամ ալ
բողոքեց Հռոմայ ծերակոյտը⁵ : Նոյն դա-
րուն՝ ս. Դոմնալ Մանսի, Բերտրանդ
Բորգոյի և ս. Փելիքս Նանտի եպիսկոպո-

1. Աստ՝ 47, 82. — 2. Աստ՝ 45. հմտ. և Cabrol,
IV, 2623. — 3. Աստ՝ 49. — 4. Cabrol, IV, 2623.
— 5. Նոյն՝ 2626.

սունք ջանացին ընդունելի ընել իրենց
ընտրած յաջորդները՝ Բայց պէտք է դի-
տել՝ թէ ոչ մէկ եկեղեցւոյ մէջ այնքան
ընդարձակ ու երկարատեւ եղաւ այս դը-
րութիւնն՝ ինչպէս մեր քով, որ և դարէն
մինչեւ ժիւ սասոր զանազան օրինակներն
ունինք², սովորաբար ընդունելով ազգին
հաւանութիւնն ալ, ինչպէս եղաւ վահա-
նայ, Ա. Ստեփանոսի, Թէոդորոսի, Գր.
Տղայի և Փիլիպպոսի³, մինչ Մելքիսէթ
ինքնազուլիս ընտրեց իւր յաջորդը Սահակ
Գ՝⁴ ժամանակի պատգութեան երեսէն:

Նոյնչափ յաճախեալ էր մեր մէջ նաեւ
աթոռոյն տոհմային ժառանգականութիւնը⁵,
ընդհանրապէս ունենալով ազգիս ընտրող
մարմնոյն հաճութիւնն ալ: Այս սովորու-
թեան հագիւ երբեք կը պատահինք ա-
րեւմտեայց քով: Այսպէս և դարուն կլեր-
մոնտի եպիսկոպոսը ս. Աւիտոս՝ իւր աթոռը
թողուց հարազատին՝ ս. Բոնեատոսի, կա-
մակցութեամբ Թագաւորին ու կղերին⁶:
Ընդ հակառակն թէ Բ. Առաքելական կա-
նոնաց արգելքը և թէ Տրուդեան ժողովին
բողոքը մեր ոճին դէմ՝ կը համոզեն՝ թէ
Յունաց ընտանի չէր այն: Եւ Լամբրոնա-

1. Cabrol, 2623. — 2. Ա.ս.՝ 45-50, 82. — 3. Ա.ս.՝
46, 47, 49, 84. — 4. Ա.ս.՝ 83. — 5. Ա.ս.՝ 66-70,
— 6. Cabrol, 2623. — 7. Ա.ս.՝ 67-68.

ցին 1177ին զեռ կը վկայէր անոնց ու
 Լատինաց մասին՝ թէ «նոքա վիճակաւ
 ընտրութեանն կարգին»¹։ Որով այս մասին
 մէջ եւս բացառիկ դիրք մ'ունէր մեր ազգը,
 որոյ սովորութիւնը կ'ամրացնէր Գունի
 719ի ժողովն ալ, սահմանելով՝ «ըստ
 կարգի զեւտացւոցն ազգաւ սեպհականել
 զեկեղեցւոյ շնորհ» (կան. Ը)²։

Արտերեկեցութիւնն ալ կար ու սովորա-
 կան էր էկեղեցւոյ մէջ՝ անարժան կամ
 յանցապարտ վիճակաւորաց՝ որ և է աս-
 տիճանէ, հաստատուած եկեղեցական կա-
 նոններով ու բազմաթիւ օրինակներով։
 Աւելի հետաքրքրական է այս գործին ե-
 ղանակը։ Տուեառնի 633ի ժողովոյն ի՞նչ
 կանոնէն կ'իմանանք, որ յետ վճռելու
 զահրնկեցութիւնը ժողովով, հրաժարելոյն
 վրայէն կը հանէին աստիճանին յատուկ
 նշանները։ Այսպէս 541ին Գազայի ժո-
 ղովը տապալելով Անտիոքայ Պօղոս պա-
 տրիարքը, մերկացուցին անոր պատմու-
 ճանը։ 685ին Օտիւնի Լեզէր եպիսկոպոսը
 զրպարտութեամբ ձգուելով աթոռէն, իւր
 դատաւորները պատռեցին անոր հանդերձը։
 857ին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը ս.
 Իգնատիոս՝ Փոտեանց կողմանէ անիրաւա-
 բար պաշտօնանկ լինելու պահուն՝ ուրարն

1. Մեկն. պորգ. 554. — 2. Օմն. Մատեն. 25.

ու բոլոր սրբազան զգեստները հանեցին անոր անձէն¹։ Այս ընդհանուր սովորութեան կը հետեւէին մերոնք ալ, երբ անկելոյն զլիւն կ'առնուին՝ աւելի կամ նուազ խիստ կերպով՝ (խակ խուժանը պատռելով) հայրապետական քօղը, ձեռքէն կը խլէին գաւազանը, մատանին, և հանել կուտային բոլոր սրբազան հանդերձն ու զարդերը²։

Բայց մեք փակենք պատմութեան այս վերջին անախորժ տեսարանը, և դառնանք ու դարձնենք մեր աչքերը դէպ ի վախճան հայրապետական ընտրութեան, նկատելու անոր հոգեզուարճ վերջաբանը, նորընտիր կաթողիկոսին ամբարձումն յաթո՜ւ եկեղեցական մեծաշուք հանդիսի։

1. Հմմտ. Vacant, IV, 456. — 2. Աստ՝ 88, 90-92, 96.

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԼՏԲ կայ ըսելու՝ թէ կ'անցնինք հոս մեր ուսումնասիրութեան աւելի նուիրական, որով և աւելի հրապուրիչ մասին հետազօտութեան։ Այս եւս բարդ է ընտրութեան պէս, և կը պահանջէ՝ որ անոր նման բաժնենք զինքն այլ և այլ յօդուածոց, նկատելով սովորութիւնը նախ միւս եկեղեցեաց մէջ, ապա որոնենք անոր ծագումը մեր ըով, զննենք անոր իսկութիւնը, արարողութիւնը, օծումը, համեմատութիւնն այլոց հետ. և հուսկ՝ որոնենք սրբազան արարողութեանս ընծայուած և ընծայելի բարոյական արդիւնքը։

Ա. Միւս ազգերու մէջ — ֆրիստոնէական Եկեղեցին առարելոց օրերէն քահանայութեան երեք աստիճաններ միայն կը ճանաչէր, սարկաւազութիւն, երիցութիւն

և եպիսկոպոսութիւն. և կ'աւանդէր զանոնք՝ ձեռք դնելով ընծայելոյն վրայ: Առաքեալը՝ առաջին եօթն սարկաւազաց «եղին ի վերայ նոցա զձեռս»¹: Պօղոս ու Բառնարաս շրջելով յԱնտիոք և ուրիշ կողմեր, «ձեռնադրեցին նոցա ըստ եկեղեցւոյ երիցունս»²: Կը յիշուին եպիսկոպոս — երիցունք ալ³, որ կը կարգուին «քաղաքաց» մէջ⁴, և որոցմէ են նաև Տիմոթէոս ու Տիտոս, զորս Պօղոս կը նշանակէ Եփեսոսի ու Կրետէի հովուութեան⁵. անոնց կը խօսի եպիսկոպոսական յատկութեանց մասին⁶, ի խրատ անոնց ընտրելի եպիսկոպոսաց⁷. որով աւելի կը համոզուինք՝ թէ իրենք ալ ունէին նոյն աստիճանը, և զոր Տիմոթէոս ընդունած էր «ձեռնադրութեամբ» նոյն ինքն Պօղոսէ⁸, և սա՝ Բառնարասի հետ՝ ուրիշներէ⁹:

Եպիսկոպոսութենէն վեր աստիճան չըկար հին Եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս չկայ մինչև ցայսօր: Սակայն ժամանակն եպիսկոպոսական բարձրագոյն աթոռոց ժառանգորդաց համար ստեղծեց առանձին արա-

1. Գրճք. Զ, 6. — 2. Անդ՝ ԺԳ, 22. — 3. Ա. ՏԽԺ. Գ, 1-2. ՏԽԺ. Ա, 7. — 4. ՏԽԺ. Ա, 5. — 5. Ա. ՏԽԺ. Ա, 3. ՏԽԺ. Ա, 5. — 6. Ա. ՏԽԺ. Գ, 1-7. ՏԽԺ. Ա, 7-9. — 7. ՏԽԺ. Ա, 5-7. — 8. Բ ՏԽԺ. Ա, 6. — 9. Գրճք. ԺԳ, 3.

բողոթիւն, անոնց ընտրութեան աւելի պերճութիւն մը, և իշխանութեան՝ արտաքին մեծագոյն նշանակ մը տալուն պատկառ: Գննելով յունական հին մաշտոցը, զոր ընդարձակօրէն հրատարակեց Գոյար, անոր մէջ չգտայ պատրիարքի օրհնութիւն: Ինչ հակառակն այդ արարողութիւնն ունին Աղեքսանդրիոյ և Ասորոց Բակորիկեանը, Նեստորականը ու Մարոնեանը, որոց կարգերն ամփոփեցին Ռնոգոտ և այլք, ու լաւ ևս Գինգինգէր¹, հաւանութեամբ զանազան միջնադարեան աղբիւրներէ: Հռոմայ հայրապետը ալ կ'օրհնուին, և այդ օրհնութեան կարգը կ'երեւի 1311, 1274 և մինչեւ 1192 տարիներու յատուկ աղբերաց մէջ²: Թէ ե՛րբ հաստատուած է արարողութիւնդ՝ աշխարհով ու ծիսով մեզ աւելի մերձաւոր յիշեալ արեւելեայց մէջ, ազոր ճշդութեամբ կապ ունի հայ ձեռնադրութեան ծագմանը հետ, որով նախ զայս կը մնայ ինձ քննել, և ապա որոնել այլոց հաստատման հաւանական ժամանակն և իսկութիւնը:

Բ. Երբեմն անգոյ մեր քով: — Բարձր հնութեան մը յարգը չունի հայ ձեռնա-

1. Denzinger, *Ritus Orientalium*. Werceburgi, 1864. — 2. Հմտ. *Patr. Lat.* հտ. 78, էջ 1122. *Civiltà Cattolica*, 1903, 388.

ղրութիւնը: Սկսելով մեր առաջին հայրապետէն՝ Լուսաւորչէն, Ազաթանգեղոս կը պատմէ՝ թէ Կեսարիոյ մէջ անոր աւանդեցին երկու աստիճաններ միայն. «զպատիւ խոնարհութեան քահանայութեանն Քրիստոսի, և զբարձրութիւն եպիսկոպոսութեան փառաւորութեան Աստուծոյ՝ ըզպատիւ մեծ¹»: Եպիսկոպոսութիւնն է ուրեմն հոգ բարձրագոյն պատիւը, և անկից զառ ձեռնադրութիւն կամ օրհնութիւն չկայ: Նոյն ս. Գրիգոր իրեն օգնական եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զԱրիստակէս որդին², որ «յեռ նորա կարազ զտեղի հայրեկեացն», տոանց երթալու ի Կեսարիա ձեռնադրութեան, ինչպէս գնացին նախորդն ու յաջորդները: Նոյնպէս և վերջանէս կանխաւ եպիսկոպոս ձեռնադրուած հօրէն³ կամ եղբօրէն, «եղև յսնանայտպեալ յաթոռն հօրն» առանց երկրորդ ձեռնադրութեան⁴, ինչպէս յայտնի է պատմըչաց լռութենէն երկու հարազատաց դասին: Ուրեմն հայրապետական ձեռնադրութիւն կամ օրհնութիւն մը չկայ հոգ: Փաւստոս արդարեւ կ'ըսէ՝ թէ քետոյ «ետուն ի կարողիկոսութիւն զՅուսիկն Թեոփիլոս», կամ զՓառէն «Թեոփիլոսիկն ի

1. Աղաթ. 604. — 2. Աստ' 16. — 3. Աղաթ. 643. — 4. Կաղանկ. Մոսկուա, 1860, 28. — 5. Փաւս. 6.

կարողիկոսութիւն Հայոց մեծաց», կամ «ձեռնադրեցին զՇահալին ի կարողիկոսութիւն», կամ «ձեռնադրեցին զՉոնալին ի կարողիկոսութիւն Հայոց»¹, որոնք սակայն զատ ձեռնադրութիւն մը չեն ցուցներ, այլ եպիսկոպոսականն իսկ՝ կաթողիկոսական պատուով հանդերձ, ինչպէս նոյն պատմիչը կը զգացնէ յայտնապէս ալ ս. Դերսեսի հայրապետութեան առթիւ՝ թէ «ձեռնադրեցին զնա և հանին նստուցին յաթոռ եպիսկոպոսութեանն»²։ Այս պատճառաւ նաև Պապ՝ Յուսիկ Բի, որ արգէն «եպիսկոպոս» էր, «ետ հրաման ունէր զտեղի հայրապետացն», և Ասպուրակ պարգապէս «եկաց զլուխ եպիսկոպոսաց»³, առանց ուրիշ ձեռնադրութեան մը, որ թէ լինէր, անվրէպ պիտի յիշէր պատմիչը, ինչպէս կը յիշէ այլոց վրայ։

Կը քննենք յաջորդ հայրապետաց ընտրութեան յիշատակարաններն ալ, և ոչինչ կը գտնենք ի նպաստ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան։ Ս. Յովսէփ պատուով կաթողիկոս, ժամանակի քաղաքական դժուարութեանց պատճառաւ եպիսկոպոսական կարգէն անգամ զուրկ մնաց⁴, ինչ որ արգելք մը չեղաւ անոր լինելու «զլուխ

1. Փաւ. 30, 44, 45, 123. — 2. Նոյն՝ 73. — 3. Նոյն՝ 226, 264. — 4. Կարեւոր խնդիրներ, 230-32.

ամենայն Հայոց Բահանայութեանց», ինչպէս կը վկայէր Ղևոնդ, Ռշտունեաց եպիսկոպոսին համար ևս ըսելով՝ թէ «սա զկարգ օծման ըստ ճշմարիտ և արդարեւ քրիստոսատուր ձեռնադրութեան մերոյ օրինաց զկատարեալն ունի՝», քան զոր վերագոյն ձեռնադրութիւն չկար ուրեմն։ Եւ երբ Պարսից արքայն կը սպառնար Գիւտի առնուլ կաթողիկոսութիւնը, կը պատասխանէր՝ թէ կրնար զինք պաշտօնագործի ընել. «իսկ յաղագս եպիսկոպոսակոսն ձեռնադրուքեալն», — որ միակ ունեցածն էր, — ոչ որ՝ կ'ըսէր՝ կարող է առնուլ ինձմէ՞։ Այս է ձեռնադրութեան վիճակը Գ—Ե դարերուն, ակնեբն ու հետիւմէն կասկածէ։

Կը հասնինք մինչև Է դար, ուր Սերէոս կը պատմէ՝ թէ 607ին «նստուցին (ոչ թէ ձեռնադրեցին) զԱբրահամ զՌշտունեաց եպիսկոպոսն յաթոռ հայրապետութեան»։ Նաեւ Սմբատ վրկան մարզպան և իշխանը Հայոց, որ այդ հանդիսին ընթերակայ էին, կը գրեն՝ թէ Աբրահամ պարզապէս «հայրապետ կարգեցաւ», իրենց ալ լռելով վերստին ձեռնադրութիւնը։ Ընդ հակառակն մայրագոմեցին Յովհան-

1. Փարպ. 235. — 2. Նոյն՝ 348. — 3. Աստ՝ 26.
— 4. Գր. բարոց, 169.

նէս, ժամանակակից Արքահամու երրորդ
 յաջորդին՝ Էզրի, առ Դաւիթ Մեծկողմանց
 եպիսկոպոս թղթին մէջ, զոր Կաղանկա-
 տուացւոյն շարունակողը յառաջ կը բերէ,
 կ'ըսէ՝ թէ «նստուցին զԱրքահամ ճշմա-
 րիտ և ընտիր այր, որ զժողովն Քաղկե-
 զոնի նախ երարձ նշովիւք, և ապա ձեռ-
 նադրեցաւ»¹։ Բայց ըստ իս տարօրինակ
 և անտեղի է պայմանական կաթողիկո-
 սութիւնը, անյիշատակ նոյն դարու պատ-
 միչ Սերէոսի ըով², և բուն ժամանակա-
 կից միւս յիշատակարանաց մէջ ևս՝ զորս
 կը պահէ թորոց գիրքը։ Կարելի է՝ թէ հոգ
 մատը կայ աղուան կոչողին, յայտնի հա-
 կառակորդ մը Քաղկեզոնի ժողովոյն, որ
 կը գրէր յետ 869ին՝ երբ կաթողիկոսական
 ձեռնադրութիւնն արդէն կար. և որ Արքա-
 համու առ Կիւրիոն թղթէն ալ կոչում
 կ'ընէ՝ յայտնապէս խաբղախելով բնագի-
 րը՝ նոյնպէս քաղկեզոնեան խնդրոյն մէջ³։
 Իսկ եթէ անարատ լինի Մայրագոմեցւոյն
 վկայութիւնը, հարկ է հետեցնել՝ թէ սա
 չէ յիշած, որով անշուշտ կ'անգիտանար
 Արքահամու կանխաւ եպիսկոպոս լինելը,
 և անոր ձեռնադրութիւնը՝ կ'իմանար ե-
 պիսկոպոսականը, իբր ընդունուած հայ-

1. Կաղանկ. 213. — 2. Աստ՝ 26. — 3. Հմատ.
 Կաղանկ. 214, և Գր. րդրոց՝ 194.

բապետութեան հետ: Անկասկած այս տեղեկութենէն խարուեցաւ Ուխտանէս, որ կը զրէր ժ զարու վերջերը, ըսելով՝ թէ զԱրրահամ կաթողիկոս «ձեռնադրեմ զկնիսրբոյ զատկին՝ յաւուր կիւրակէի», նոյնպէս չյիշելով՝ թէ արդէն եպիսկոպոս էր¹: Այս պատմչին յեցած՝ նոյն տեղեկութիւնն երկրորդեց Օրմանեան եւս, ընդունելով հանդերձ զԱրրահամ կանխաւ եպիսկոպոս, և կրկին ձեռնադրութիւն վերագրելով անոր²: Իսկ Ն. Վ. Մելիք Թանգեան հիմնուելով Աղուանից պատմչին վրայ, հայրապետական ձեռնադրութեան սկըզբնաւորութիւնը զրաւ նոյն կաթողիկոսէն, կապելով անոր առասպելական պատրիարքութեան հետ³, զոր հերքած եմ այլուր⁴:

Իրարու փոխանցուած սխալ մ'էր այդ, զոր կը ջրէ նոյն ինքն Արրահամու յաջորդը Կոմիտաս եւս, եպիսկոպոս Մամիկոնէից, վկայելով տակաւին իւր անձին

1. Ուխտանէս. Բ, 61. — 2. Ազգայում. Կ. պոլիս, 1912, 616-17: Հաշուի չեմ առնուր իւր միւս ըսածը ս. Սահակայ մասին, թէ «քահանայ ըլլալը ստոյգ է, և եպիսկոպոսութիւնն ալ հաւանական. իսկ կաթողիկոսութիւնը առած պիտի ըլլայ հայ եպիսկոպոսներէն» (անդ՝ 262), որ կրնայ իմացուիլ թէ ընտրութեամբ և թէ ձեռնադրութեամբ, և երկուքն ալ հակառակ պատմութեան (աստ՝ 18-19 հն.): — 3. Հայոց եկեղ. իրաւ. Շուշի, 1905, Բ, 116-18. — 4. Կարեւոր խնդիրներս, 238:

համար՝ թէ 615ին «յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց¹», և Սերէոս՝ թէ «յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեանն Կոմիտաս Տարօնոյ եպիսկոպոսն²»: Այսպէս նաեւ Ներսէս Շինող, եպիսկոպոս Տայոց, 641ին «յաջորդեցաւ» կամ «կոչեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան», կ'ըսէ նոյն Սերէոս³: Իսկ յաջորդել՝ կը նշանակէ նախորդին տեղը նստիլ, և իւր բնական իմաստին մէջ չի պահանջեր նաեւ ձեռնադրուիլ՝ նստելու համար, զոր միայն լայնօրէն կամ անյատուկ կերպով պիտի կարենար նշանակել: Գրիչներուդ ծանօթ էր նաեւ ձեռնադրիլ բայը, և հարկադրուած չէին փարիլ մնալ յաջորդելոյն, եթէ իրենց օրով կաթողիկոսութիւնը ձեռնադրութեամբ տրուէր: Եւ արդէն առանց ձեռնադրութեան յաթոռ ելնելը բացատրելու համար՝ յաջորդիլ, կոչիլ, կարգիլ կամ նստուցանելէն տարբեր բառեր չէին կրնար գործածել. այնպէս որ Աղուանից պատմիչն ալ «նստուցիւն... և ապա ձեռնադրեցաւ», ըսաւ Սրբահամու համար⁴, չկարենալով վերջինը տեսնել առաջնոյն մէջ: Նոյնպէս և Օրմանեանի երեւակայութիւնը՝ Կոմիտասի «յաջորդեցայն» մեկնեց՝ «ըն-

1. Գր. Դրոց, 218. — 2. Սերէոս՝ 123. — 3. Նոյն՝ 172, 220. — 4. Աստ՝ 113.

տրեալ կաթողիկոս», և յարեց՝ թէ «ազգային ընտրութենէ և պետական հաստատութենէ ետքը նուիրական արարողութեան կամ օծման ալ պետք ունէր, որպէս զի կանոնաւորապէս կաթողիկոս ըսուէր¹»։ Այս պէտքը կամ պայմանն արդի խորհողի պատրանք մ'էր, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ։ Ոչ, այդ շրջանին դեռ աւելորդ է ձեռնադրութիւն փնդռել ի Հայս։

Այնուհետեւ ցթօ դար մեր հայրապետաց ձեռնադրութեանց մասին ժամանակակից հաւաստի տեղեկութիւնք կը պակսին։ Յովհաննէս պատմիչ, որ կը շարադրէր իբր 923ին, կը յիշէ Յովհ. Ովայեցւոյ ձեռնադրութիւնն 833ին. «յետ սկզբան ձեռնադրութեան նորա», որոյ տեսակը յայտնի չէ՝ ոչ իրեն և ոչ մեզ։ Նոյն հանգամանաց մէջ է և Զաքարիա, զոր 855ին աշխարհական վիճակէն «ձեռնադրեալ ի հայրապետութիւն²»։ Ոչինչ կրնանք հետեւցնել այս երկու սեղմ տեղեկութիւններէն՝ ի նպաստ հայրապետական ձեռնադրութեան գոյութեանն այդ կաթողիկոսաց օրերուն, թէպէտ հնարաւոր ու հաւանական իսկ է։

Գ. Անոր հաստատութիւնը։ — Արդարեւ քիչ յետոյ՝ նոյն թ դարուն մէջ՝ արդէն լոյսը կը ծագի մեր զիմաց, ու կը սկսի

1. Ազգ. պատմ. 659. — 2. Յովհ. ԿԹՂ. 147, 161.

երեւիլ ուրոյն կաթողիկոսօրհնէք մը: Աղուանից աթոռն ընդհանրապէս հպատակ եղեր է հայկականին, և հետեւող մեր սովորութեանց, լեզուին ու կարգաց: 877ին անոնց Յովսէփ կաթողիկոսը կը վախճանի, և նոյն վիճակէն «Մեծկողմանց եպիսկոպոսն Սամուէլ» ինքնազլխաբար կը նշատի անոր տեղը. խամայել անուն եպիսկոպոս մը կը ձեռնադրէ, և «զանկատարն առնու զձեռնադրութիւն յիւրմէ եպիսկոպոսէն», կը զրէ անոնց պատմչին շարունակողը: Աղուանից իշխանը, որ այդ պահուն պատերազմով զբաղած էին, լսելով այդ լուրը՝ կը վրդովին ու կը բողոքեն մեր Գէորգ Բ հայրապետին, որ կը հանդարտեցնէ զանոնք, և ըստ եղեալ կարգադրութեան՝ անոնց առաջնորդն ի Դուին կ'երթայ, և «զերկրորդն առնու ձեռնադրութիւն անձնահաճն Սամուէլ ի Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսէ՛»:

Նոյն Գէորգ 893ին զերի զնաց Տաճկաց, և այդ պահուն վախճանեցաւ Աղուանից յիշեալ կաթողիկոսը: Անոնք զՅովնան, որ մեր հայրապետական «ղրան եպիսկոպոս» էր, կը հրաւիրեն, «և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգայ²». կամ ըստ Անանիա մոկացւոյն

1. Կաղանկ. 268. — 2. Նոյն՝ 277.

Թերի բացատրութեան՝ «կարգեցին իւրեանց կաթողիկոս»¹։ Աղուանից արքայն Համամ մեծ փրկանք տալով՝ ազատեց մեր հայրապետը, որ բարկացած իւր եպիսկոպոսին ինքնագլուխ գործէն, «լուծանէ զնա ի պատուոյն»²։ Յետոյ զիջանելով արքային խնդրանաց, «առ հարկի՝ իրրեւ մեծ իմն երախտիս համարեալ՝ կրկին զՅուսէֆ ձեռնադրեալ», կը գրէ նոյն Մովսէսին³։

Ինչ էին այդ ձեռնադրութիւնը՝ տրուած արդէն եպիսկոպոսաց՝ անգամ մ'Աղուանից եպիսկոպոսներէն, և երկրորդ անգամ Հայոց հայրապետէն, որոցմով անոնք կարողիկոս կը կարգուին Աղուանից, ըստ վկայութեան երկու մերձաւոր գրիչներու։ Եթէ ոչ՝ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն իսկ, զատ եպիսկոպոսականէն, որ ուրեմն արդէն կայ հող։ Եւ եթէ մերս Գէորգ է՝ որ կու տայ զայն երկրորդ անգամ, կը հետեւի՝ որ Հայոց և իրեն ընտանի էր այն, անոր կանոնը կար հայրապետանոցին մէջ՝ իրրեւ առաջնորդ արարողութեան, և շատ բնականօրէն ինքն ալ ստացեր և ունէր նոյն ձեռնադրութիւնը։ Անանիա չի հաճիր Յովնանու երկրորդ ձեռնադրութեան, իրրեւ «արտաքոյ սուրբ գրոց», և կը վե-

1. Արարատ, 1897, 138. — 2. Կաղանկ. 269, 277.
— 3. Արրտ. 138-39.

բազրէ մեր հայրապետին «կարեաց վախկոտութեան»։ Զէր գիտեր՝ թէ նա նոյն սխալը զործած էր նաեւ Սամուելի վրայ, և ձեռնադրութեան կրկնումն անոր վրէժխնդրութեան պահանջն էր, ոչ թէ ալլոց, և ոչ արդիւնք երկիւղի։ Եթէ ուզէր՝ կըրնար վերահաստատել զանոնք՝ առանց կըրկին օրհնելու։

Նոյն Մովսէսէն օրով, նստած 941ին, այնքան սովորական էր մեզ հայրապետական ձեռնադրութիւնը, որ իւր ու խոսքով անձեւացւոյ մէջ անոր մասին վէճ ծագեցաւ, և որուն պիտի անդրադառնանք ապա։ Յետ Անանիայի՝ մեր կաթողիկոսունք կը շարունակեն միշտ առանձին ձեռնադրութիւն ստանալ։ Խաչիկ Ա, կանխաւ եպիսկոպոս Արշարունեաց, իւր նախորդը Ստեփանոս 970ին զայն «ձեռնադրեաց յաթոռ իւր», կ'ըսէ Մատ. ուռհայեցին 1136ին¹։ Արիստակէս լաստիվերտցին կը վկայէ ԺԱ զարու կիսուն՝ թէ Պետրոս Գետադարձ իւր տեղը կը զնէ զխաչիկ Բ, «որ զձեռնադրութիւն հայրապետութեանն վաղնջուց ընկալեալ էր» 1035ին²։ ԶԳրիգոր վկայասէր մեծն՝ «արժանաւոր ձեռնադրութեամբ և հոգեւոր օծմամբ նստուցանեն յաթոռ կաթողիկոսութեան»։ Նոյն ինքն յետոյ

1. Ուռհ. 49. — 2. Լաստ. 60. — 3. Սոփերք, ԺԳ, 18.

զԳէորգ վարդապետ «ձեռնադրեաց կարողիկոս» փոխանակ իւր¹։ Բարսեղ Ա նախ ձեռնադրուած նոյն վկայասիրէն արքեպս. Անույ, Աղուանից կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսունք զայն կրկին անգամ «ձեռնադրեցին կարողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի²»։ Շնորհալուոյն եղբօր համար կը կարդանք՝ թէ նախ «ձեռնադրեցին զԳրիգորիս եպիսկոպոս ի վերայ ամենայն տանն Հայոց. և ի նմին աւուր տան (նաեւ) զձեռնադրութիւն կարողիկոսութեանն ի վերայ աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի³»։ Կամ ըստ ուրիշ վկայի մը՝ Բարսեղ կթղ. ինքնին անոր վրայ «կատարէր զկարգ եպիսկոպոսութեան և հովնապետութեան⁴»։ այն է յաջորդաբար երկու կարգեր։ Անոր հարազատն ու յաջորդը Ներսէս՝ նախ եպիսկոպոս օրհնուած եղբօրէն⁵, յետոյ նոյն Գրիգորիս կրկին «ձեռնադրեաց զնա յաթոռ կաթողիկոսութեան ազգիս Հայկայ⁶», որուն կը վկայէ ձեռնադրեալն եւս⁷։ Եւ Ն. Լամբրոնացին ասոր յաջորդ Գր. Տղայի մասին կը պատմէ՝ թէ յառաջ «եպիսկոպոս» կ'օրհնուի Գրիգորիսէ ու Ներսիսէ, և ապա եպիսկոպոսաց ժողովով

1. Ուռհ. 230. — 2. Աստ. 37. — 3. Ուռհ. 412. — 4. Սոփերք, ԺԴ, 32. — 5. Անդ. 34. — 6. Անդ. 66. — 7. Նամակ. 32.

«կարողիկոս զընտրեալն օծեալ»¹։ Այսպէս սովորութիւնս կը մնայ ու կը յարատեւէ անընդհատ հետագայ դարերու մէջ եւս², ու մինչեւ ցայսօր՝ թէ յէջմիածին և թէ կիլիկիոյ զոյգ աթոռներուն վրայ։

Գ. Անանիայի վեճը։ — Ակնարկեցինք վերեւ Ան. Մովսէսէոյն ու Խոս. Անձեւացւոյ պայքարին այս խնդրոյս շուրջ, որոյ մասին նոյն հայրապետը թողուց ուշադրաւ գրուած մը, Պատմառ յաղագս զԽոսարով նշովերոյն, հրատարակուած արդէն³։ Նաւերկացի խօսնակին զիտնական հայրը, զազտնի քաղկեդոնիկ կարծուած⁴ և յունամէտ, ընդդիմութիւն մ'ունէր կաթողիկոսական ձեռնադրութեան տրուած նշանակութեան դէմ, և իւր զանազան տեսութեանց մէջ կ'ըսէր եւս՝ թէ ձեռնադրութիւնդ ուրիշ բան չէր իւր օրով՝ բայց եպիսկոպոսականին կրկնութիւնը. «Չեռնադրութիւն ոչ է կարգեալ որիշ հայրապետութեան, այլ նոյնն (այսինքն եպիսկոպոսականն) երկրորդի»⁵. ուր «ձեռնադրութիւն» ըսելով՝ կ'իմանայ ոչ ամբողջ եպիսկոպոսական կանոնը, այլ ձեռք դնելու գործողութիւնն իսկ՝ յարակից բանա-

1. Գովեստ Ի Ն. Շնորհալիկ. զրչք. Վննեակոյ, —
2. Հմմտ. աստ՝ 43-44, 81, 88, — 3. Այսպատ. 1897,
275, — 4. Ստ. Սիւն. 202.

ձեռով, ինչպէս յետոյ կը ճշդէ աւելի յըստակ բացատրութեամբս. «Կոչումն ձեռնադրութեան չկայ յեպիսկոպոստրեան ի հայրապետութիւն» իբրեւ ուրոյն կարգ. որ է ծանօթ բանաձեւը, «Աստուածային և երկնաւոր շնորհք . . . կոչեն» և այլն, որ զրեթէ նոյն էր ու կը կրկնուի՝ հին ժամանակ ինչպէս այժմ՝ բոլոր սուրբ աստիճանաց տուչութեան մէջ, աստիճանը ցուցնող բառերու փոփոխութեամբ: Թէ լոկ ազոր մասին էր վէճը, երբորդ անգամ և յայտնագոյն եւս կը շեշտէ Մոկացին հակառակորդին բերանէն. «Գրեալ է, կոչեն զայս որ ի դպրութենէ յաստիճան սարկաւազութեան, և զայն որ կոչեն ի սարկաւազութենէ յաստիճան քահանայութեան, . . . և զի այս որ, ասէ, կոչեն ի քահանայութենէ յաթոռ եպիսկոպոսութեան, . . . և զայն որ կոչեն յեպիսկոպոստրեան յարու հայրապետութեան», և ոչ «ի հայրապետութիւն»: Այդ վերջին շեղազրածս իսկ զրաւեր էր Անձեւացւոյն ուշադրութիւնը, որ կը յանգէր այն եզրակացութեան՝ թէ «միապէս ունին զանուն եպիսկոպոսութեան հայրապետն (և եպիսկոպոսն), նոյնզունակ և զալատիւն¹» . այսինքն թէ կրկին ձեռնադրութեամբ՝ եւ

1. Արարատ՝ 1897, 278, 276, 277.

պիսկոպոսականէն վեր աստիճան մը չէր
ստանար կաթողիկոսը, այլ կը բարձրա-
նար արտօով կամ իշխանութեամբ միայն։
Եւ հուսկ՝ թէ հայրապետական ձեռնա-
դրութեան «ոչ լինել յայլ ազգս՝» այն
եւս կը տկարացնէր անոր նշանակութիւնը
մեր քով։

Անանիա, որ աւելի ջղերով կը տրա-
մարանէր քան ուղեղով, և չէր կրնար
մարսել մրցակցին պատճառարանութիւնը,
կը պատասխանէր՝ թէ նախնեաց անծա-
նօթ էր «այսպիսի թարմատար և շամ-
բուշ կարծիք», որ «զառաքելոցն զնախա-
կարգեալ՝ հաստատութեամբ երկնից՝ զա-
թոռ երիցս երանեալ Լուսաւորչին, և
նորին զօրացեալ Հոգւով յաջորդողացն
թուակցութիւն յիսնաքանակ երբիւք հան-
դերձ աստուածաջոկ երամս զրպարտեալ
նախատանօք, և (ի) վայր իջուցանել ջա-
նայցէ»։ Ինք գոհ էր եպիսկոպոսական
բանաձեւին կրկնութեամբ, «բաւական
համարեալ զնոյն կոչումն, զի կրկինն այն
հոգի զօրանայ ի վերայ՝ որպէս յեղիայէ
յիշդիսէէ՛»։

Պատասխանելով խոսքովու միւս ընդ-
դիմադրութեան՝ թէ ուրիշ եկեղեցիք հու-
նէին մեր արարողութիւնը, կ'ըսէր՝ թէ

«յայլ ազգաց ոչ կարես ցուցանել զչլինելն, իսկ ի մերումս բազում ինչ ի կարեւորացն ոչ գտանի թարգմանեալ¹»։ Վերջինս փախստեան ճանապարհ մ'էր։ Իսկ միւս ազգերու մէջ իւր տեսածն էր հետեւեալը. «Զինչ իմանաս, կ'ըսէր, զխորհրդածութեանն ժամն, զոր թագաւորն (Թէոդոս) հրամայէր ի վերայ Պրոկղի (էպոլսի պատրիարքին), յորժամ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն կոչէին՝ ըստ շարածութեանն Սոկրատայ²»։ Է՛րանարկէր տեղեկութեան փոքր Սոկրատայ³, որ միջնադարեան հայ խմբագրութիւն մ'է, և մեծին մէջ կը պակսի տեղեկութիւնդ⁴։ Ինչպէս կը տեսնենք, Անանիա կ'ապաւինի այդ անվաւեր աղբիւրին, հակառակորդին հետ համոզելով զմեզ՝ թէ արեւելեան միւս եկեղեցեաց հայրապետական օրհնութեան սովորոյթն ու կարգեր, որոց աւանարկեցի կանխաւ⁵, տակաւին գոյութիւն չունէին այդ դարուն, որպէս զի զանոնք փաստ առնուր Մովսէսին. — ինք որ քննող ու տեղեակ էր նաեւ եպիսկոպոսի, քահանայի ու սարկաւազի թաղման կարգերուն հայկականներէն զանազանու-

1. Արրտ. 278. — 2. Անդ՝ 279. — 3. Տպ. Վրդշատ. 1897, 167. — 4. Արրտ. 279, ճն. — 5. Աստ՝ 109.

թեանց «յայլ ազգս»¹ : — Այլ յետոյ հնարուեցան, շատ հաւանօրէն հայ սովորութեան ազդեցութեան ներքեւ, նկատելով հայ եկեղեցւոյ դրից կարեւորութիւնն ու մերձաւորութիւնն անոնց : Անշուշտ նախ մին ընդօրինակեց մերը, և միւսերը հետեւեցան անոր :

Եւ Ձեռնադրութեան կանոնը : — 1. Մոկացւոյն տեղեկութեամբ՝ կաթողիկոսը կը ձեռնադրուէր եպիսկոպոսական կանոնի բանաձեւին կրկնութեամբ : Սակայն ասկից չի հետեւիր՝ թէ հայրապետական ձեռնադրութեան զատ կանոն մը չկար դեռ անոր օրով, ինչպէս արդարեւ չունէին միւս եկեղեցիք : Զի անբնական պիտի լինէր՝ որ թ՝ դարու մեր նախանձայոյզը հայրապետական ձեռնադրութիւնը հաստատելու ժամանակ՝ չխորհէին նաեւ անոր նշանակութիւնը յերեւան հանող յատուկ կարգ մը յօրինել, և նիւթապէս կրկնէին եպիսկոպոսականը, որ զիրենք հեռի պիտի պահէր իրենց նպատակէն : Եւ յիրաւի նոյն Անանիա յայտնապէս կը վկայէ կաթողիկոսական ուրոյն կանոնի մը գոյութեան եւս՝ հետեւեալ բառերով. «Ըստ նմին և հայրապետականն կարգ ձեռնադրութեանն մնացեալ՝ բաւական համարեալ զնոյն կո-

չումն» եպիսկոպոսականին¹։ Այսինքն թէ հայրապետական զատ կարգը կար, բայց եպիսկոպոսականին կոչմամբ. և թէ նոյն կարգն ի վաղուց մնացեալ էր, ձեռնադրութեան հաստատութեան օրէն իսկ, ինչպէս ըսի։ Բայց այսօր դժբախտաբար մեռած է, — եթէ ոչ դեռ ծածկուած մատենադարանի մ'անկիւնը, — և վիճակած ուրիշ շատ արարողութեանց բախտին, որոց հնագոյն ու հարազատ ձեւերը մոռացութեան ու կորստեան մատնուած են, իրենց տեղերը թողլով յետամուտ շարադրութեանց։

2. Ունինք սակայն հայրապետական ձեռնադրութեան երկրորդ կանոնը, որ ծանօթ է ու կը հանգչի ազգային զրջագրատանց մէջ. և որոյ պատճէնը կը պահեն նաեւ Ս. Ղազարու երեք զրջագրեր՝ 1345 ու 1365 ամաց, և մի նոտրագիր²։ Օրինակներ ունի Կ.պոլսի ազգային մատենադարանն ալ, որոց հնագոյնը, յոյժ սխալագիր, լոյս տեսաւ Արեւելեան մամուլի մէջ³. և որ ըստ կրկին յիշատակարանաց հանուեր է «Կոստանդնի կաթողիկոսի» կամ «Կոստանդնի լամբրոնացւոյ» օրինակէն։ Մեր նոտրագիր օրինակին ծայրն

1. Արտ. 276. — 2. Թ. 1173, 960, 1141. — 3. 1903, էջ 289.

ունինք նոյն հայրապետի յիշատակարանն իսկ՝ թէ «Նուաստս Կոստանդին կաթողիկոս գտայ հայրապետացն Հայոց (մաշտոցը՝) զրեալ ձեռամբ սուրբ հօրն մերոյ Ներսեսի արքեպիսկոպոսի Տարսնի, և ետու զրել աստ, որ է այս»։ Կը հետեւի՝ որ այս մեր օրինակն անմիջական ու հաստատրիմ ընդօրինակութիւնն է՝ յիշատակարանով հանդերձ՝ Կոստանդնի զաղափարել տուածէն։ Եւ կը բովանդակէ չորս մեծ ու հանդիսաւորագոյն կանոնները. օրհնութիւն միւսոնի, ձեռնադրութիւնը եպիսկոպոսի ու կաթողիկոսի, և օրհնութիւն թագաւորի։

Ինչ կը նշանակէ ազոնց Լամբրոնացիէն զրեալը. ընդօրինակութիւն թէ շարադրութիւն։ Ջանանք ճշդել։ Գիտենք՝ որ կարգերէդ վերջինը՝ թագաւորականը՝ անոր թարգմանութիւնն էր՝ յարմարութեամբ¹։ Իսկ իւր կենսազիրը կը վկայէ՝ թէ նաեւ «զարդարեաց զաստուածային պատարագին և զձեռնադրութեանցն և զամենայն խորհրդական գործառնութեանցն եկեղեցւոյ կատարմունս, և զրերին ելից թարգմանութեամբ²»։ Լամբրոնեան օրինակիս եպիսկոպոսօրհնէքը կիլիկեան ձեւն է, որ շաբաթ երեկոյին քննութեան կը նստեցնէ հայրա-

1. Հայաստանում Հ. Աւիշանի, 431. — 2. Անդ՝ 422.

պիտն եկեղեցւոյ մէջ, «զգեցեալ հանդերձ անգօտի, և ուրար և փորիրաց շուրջառ, գաւազան ի ձեռն և միքի ի գլուխն»։ Եւ որովհետեւ միթրը մտաւ ի Հայս 1185ին՝ Գր. Տղայի և Լամբրոնացւոյն օրով՝ վերջնոյս վկայութեամբ իսկ, և փորիրաց շուրջառն ալ աւելի հին չէր¹, ուրեմն եպիսկոպոսօրհնէից մէջ եւս անկասկած կայ Տարսոնի առաջնորդին ձեռնադրութեամբ զարդարող մատը։ Յետոյ՝ կաթողիկոսօրհնէքն ալ կապուած է՝ նոյն կարգին հետ, գրելով՝ թէ ընտրելոյն վարուց և հաւատոց քննութիւնը կը կատարուի՝ «որպէս և կայ գրեալ ի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսին»։ Եւ մեծ է կազմական նմանութիւնն եւս երկուքին մէջ։ Որով հոս ալ կ'երեւի եպիսկոպոսականը յարդարող ձեռքը։ Արդ՝ եթէ կոստանդնի տեսած չորս կարգերուդ զրիչը Լամբրոնացին էր, յայտնի է՝ թէ կաթողիկոսական կարգին զարդարիչն ալ ինքն եղաւ, մեր այդ արեամբ, մտօք, հոգւով և աստիճանով ազնուականը և հայ փառքերէն մին։ Զարդարիչ կ'ըսեմ, ոչ ստեղծող. որովհետեւ եթէ ուշադրութեամբ նայինք իւր բովանդակութեան, անոր աղօթից մէջ պիտի նշմարենք հայերէն լե-

1. Հմմտ. Պատմ. հայ տրգ. Վենետիկ, 1924, 402, 369.

գութ հնազոյն դրոշմ մը քան զԼամբրոնացին, և կ'ելնէ՝ ինչպէս ըսի՝ ցթ դար:

Հետեւաբար հետի էր իրականութենէ Հորոյի ենթադրութիւնը, որ առաջին անգամ վերեւ յիշուած Ս. Բարսղի վրայ կատարուած կարծեց կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը¹, և հաւանական համարեցաւ՝ որ ճիշդ այդ առթիւ գաղափար յղացուած ըլլայ նաեւ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան յատուկ կարգ մ'ալ սահմանելու²: Յատուկ կարգերէն մին կանոն էր քան զԲարսեղ, և միւսը՝ յետ Բարսղի:

Չ. Արարողորէրիւնը: — Չափազանց պարզ է Լամբրոնեան կարգը հրահանգաց կողմանէ, որով չենք կարող տեղեկանալ արարողութեան մանրամասնութեանց: Նախ կը զնէ հայրապետին ընտրութեան կերպը՝ մասնակցութեամբ բոլոր ազգին, ամենայն ժողանգաւորաց և երկոտասան եպիսկոպոսաց³: Իսկ ձեռնադրութեան նախորդ երեկոյին, կ'ըսէ, հսկումն կը լինի. — ինչպէս Աղուանից Եղիազար կաթողիկոսին ընտրութեան առթիւ ալ կը յիշուի ցայցապաշտօնը⁴. ապացոյց՝ թէ սովորութիւնդ ընդարձակ էր: — Առաւօտուն՝ պա-

1. Հմտ. աստ՝ 37. — 2. Բիւզանդիոն, 1915, փետ. 16. — 3. Աստ՝ 58. — 4. Կաղանկ. 170.

տարագէն յառաջ հարցաքննութիւն ընտրելոյն վարուց ու դաւանութեան: «Աստուծոյն ի խորանն», և կը սկսին սաղմոս մը, քարոզ մը՝ «Աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած», և քառասուն «Տէր ողորմեա», որուն կը յաջորդէ՝ մայրաքաղաքացի եպիսկոպոսէն՝ կոչման սովորական բանաձեւը, յարմարած այս հանդիսին, որ է այսպէս.

«Աստուածային և երկնաւոր շնորհք, որ միշտ լնու զպէտս սրբոյ սպասաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ, կոչեն զայս անուն յեպիսկոպոսութեան ի կորուղիկոսութիւն, (բարեփոխութեամբ նախկին ձեւին), տանն թորգումայ ի վերակացութիւն, սրբոյ եկեղեցւոյ ի սպասաւորութիւն և յառաջնորդութիւն, ըստ վկայութեան անձին իւրոյ և ժողովրդեանն: Ես դնեմ ձեռս ի վերայ, ամենեքեան աղօթս արարէք, զի արժանաւոր լիցի զիշխանութիւն առաքելական աթոռոյ անարատ պաշտել առաջի սեղանոյ Աստուծոյ»:

Կը յաջորդէ երկար աղօթք մը՝ «Գոհանամք զքէն Աստուած մշտնջենաւոր», դարձեալ սաղմոս մը, զանազան ընթերցուածք հին ու նոր կտակաբանէն, աւետարան, և «Աստուած մեծ սքանչելագործ զօրութիւն» եղանակաւոր քարոզը՝ մի կամ

երկու եպիսկոպոսէ: Բետ որոյ երկար ազօթք մը, «Տէր Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց», զոր կը պաշտէ «առաջին կաթողիկոսն», բացատրութիւն՝ որ ուղղադրական սխալ մը կը թուի, կըրկնուած և յետոյ:

Հոս «զգեցուցանեն» ընտրելոյն հայրապետական տարազը, որոյ մասունքը կը թուէ մի առ մի, զորս ընթերցողը պիտի տեսնեն կանոնին մէջ, և որոց մանր նկարագիրը տուած եմ Տարագի պատմութեան մէջ, ու հոս չեմ կրկնել: Անոցմէ պատմականօրէն ամենէն ուշագրաւն է «քող երկտակ ի գլուխն», որ յաճախ կը յիշուի մեր քով՝ սկսեալ Է դարէն¹, և հայրապետական իշխանութեան գլխաւոր նշանակը նկատուած է²: Նոյնն ի զործածութեան էր նաեւ նեստորական Ասորոց քով, և պատրիարքի ձեռնադրութեան պահուն՝ հանդիսապետը «դիցէ քող ի գլուխ ընտրելոյն», կ'ըսէ իրենց կարգը³: Մեր կաթողիկոսօրհնէքը կը յաւելու. «Եւ ապա նստուցանեն յաթոռ, և առ հասարակ ամենեքեան, քահանայքն և ժողովուրդն համբուրեն զաջն», զանազան պատշաճ շարականներ պաշտելով: Կը յաջորդէ

1. Աստ՝ 88. — 2. Պատմ. հայ տրգ. 393-94. — 3. Denzin. II, 245.

պատարագը հայրապետէն, և եպիսկոպոսը ու բոլոր կղերը սեղանոյն յաջ ու ձախ կողմը կը կանգնին զգեստաւոր՝ «ի սպասու հայրապետին սրբոյ»։ Աւարտելուն՝ դարձեալ սաղմոս, ընթերցուած մը Պօղոսէ և աւետարան։ «Եւ սկսանի առաջին կաթողիկոսն շարական՝ Այսօր ոչրախացեալ ցեծան, և երթան մինչ ի տեղի կերակրոյն»։ Այսքան է լամբրոնեան կարգը, որոյ հիմնական մասունքը, որ են զոյգ աղօթքներն ու երգով քարոզը, կը տարբերին եպիսկոպոսական կարգի ունեցածներէն։

Ակնարկ մը ծանօթ արեւելեան ձեռնադրութեանց վրայ¹ ինձ ցոյց տուաւ՝ որ մերն անոնց հետ եւս կազմախօսական սերտ կապ մը չունի, ոչ հրահանգաց և ոչ աղօթից մէջ։ Աւելի ճոխ են անոնք հրահանգօք ու շարժումներով քան զմերը։ Աղեքսանդրեանը մերթ ներկայ բոլոր եպիսկոպոսաց, մերթ գլխաւորին, կամ գլխաւորին ու երկրորդին ձեռք դնել կու տայ ընտրելոյն վրայ²։ Մարոնեանց քով ընտրութիւնը կը կատարեն երկոտասան աւելի կամ պակաս եպիսկոպոսունք, և ձեռնադրողը մէկ հոգի է³։ Հռոմայ հայ-

1. Աստ՝ 109. — 2. Denzin. II, 35, 56. — 3. Անդ՝ 207, 218.

բապետը յառաջագոյն և այժմ ալ կ'օրհնուին միայն՝ առանց ձեռնադրութեան, եթէ արդէն եպիսկոպոս են: Դաւով ընտրելոյն աստիճանին, աղեքսանդրեան բանաձևը կը կոչէ զայն «ի բաճանայական կարգէ յարքեպիսկոպոսութիւն մեծի քաղաքին Աղեքսանդրիոյ»¹: Անտիոքացի և երուսաղեմացի նեստորական Ասորիք, եթէ ընտրեալն եպիսկոպոս էր, կրկին անգամ կը ձեռնադրէին զայն Հայոց պէս, մինչ Բաղդադէականը այդ պարագային նոր ձեռնադրութիւն չէին տար, այլ սիւնհոդական թղթով կը կարգէին զայն մետրոպոլիտ, կաթողիկոս կամ պատրիարք²:

Դառնանք մեր ուշադրութիւնը կեղրոնացնել հայ արարողութեան քանի մը կարեւոր կիտերուն վրայ, լրացնելու համար լամբրոնեան կարգի թերին:

1. Առաջինն է ձեռնադրութեան մասնակցող եպիսկոպոսաց թիւը: Եթէ եպիսկոպոսին ձեռնադրիչ պիտի լինէին երեք վիճակակիցներ՝ ըստ նիկիական սահմանին, զոր յետոյ պիտի տեսնենք, այդ թիւն ընդ հակառակն կը բազմանայ արքեպիսկոպոսաց վրայ՝ թէ հայ և թէ միւս եկեղեցեաց մէջ, առանց որոշ չափի մը: Սկսելով Դ զարէն, կը կարգանք՝ որ Կե-

1. Denzin. 56. — 2. Անդ՝ 77, 253, 254.

սարիոյ մէջ ս. Գրիգորի «եղին ի վերայ
զձեռս ժողովք եպիսկոպոսացն սրբոց¹»։ Նոյն
քաղաքի արքեպիսկոպոսն Եւսեբի՝ «ըստ
կանոնաց օրինակի ժողովէր առ ինքն...
գրագւնարիւն եպիսկոպոսացն սրբոցն ըստ ա-
ռաքելական օրինացն, զի ձեռնադրեսցեն
զսուրբն Ներսէս²»։ Արշակ ուզելով փո-
խել զՆերսէս, հրամայեց «կոչել զամե-
նայն եպիսկոպոսս Հայոց աշխարհին, զի
եկեսցեն ձեռնադրեսցեն զՉունակն ի կա-
թողիկոսութեան Հայոց»։ և երբ անոնք
յանձն չաօին այդ անիրաւութիւնը, Աղծ-
նեաց ու Կորդուաց երկու հլուամիտ ու
ստորուկ եպիսկոպոսաց միայն ձեռնադրել
տուաւ³։ Յառաջ կ'երթանք ու կը հաս-
նինք 855 թուականը, ուր «ժողով եպիս-
կոպոսաց լնալ ի քաղաքագիւղն Երազգա-
ւորս, ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն
զԶաքարիա⁴»։ Ընդ հակառակն Մատթէոս
կը պատմէ Պետրոսի հակառակաթող Դի-
ոսկորոսի համար՝ թէ «ի ձեռնադրութիւն
նորա ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք և քա-
հանայր և հայրապետք⁵», ինչ որ բնական
էր. Չունակի զիպուածին կրկնութիւնը։
1076ին և 1113ին նոյնպէս «եղեւ ժողով
եպիսկոպոսաց... և ձեռնադրեցին» զՍար-

1. Ագաթ. 604. — 2. Փաւս. 72. — 3. Նոյն՝ 128.
— 4. Յհ. Կթդ. 161. — 5. Ուսհ. 88.

զիս ու զԳրիգորիս¹։ Շնորհալին իւր ատե-
նաբանութեան մէջ կ'ըսէր. «Առ ձեզ են
բանք իմ, դասք սրբազանից քահանայա-
պետաց» և այլն, որ ժողովեցաք «ի հրա-
մանէ գլխոյս եկեղեցւոյ, որպէս զի նովաւ
և ընդ նմին» ձեռնադրէք զիս²։ Վերջապէս
Սսոյ 1342ի ժողովը կը վկայէ՝ թէ Հայոց
հայրապետը կը ձեռնադրուէր տակաւին
«գործակցութեամբ եպիսկոպոսաց կամ ար-
քեպիսկոպոսաց»³։ Եւ այս բոլոր վկայու-
թեանց մէջ յիշուած ձեռնադրութիւնը կ'ի-
մացուի ընտրութեամբ հանդերձ, որոնք
անբաժան էին իրարմէ, և որոց երկու-
քին ալ կը մասնակցէին եպիսկոպոսները։

Միջին դարուն ջանք մը կը տեսնուի
սահմանաւորելու ձեռնադրիչ եպիսկոպո-
սաց թիւը։ Կիրակոս կը պատմէ՝ թէ 1139-
ին Գրիգորիս կաթողիկոս ուզելով Աղուա-
նից հովուապետ մը տալ, երկու եպիսկո-
պոս կը յղէ անոնց, որոնք հոն նախ «ձեռ-
նադրեն այլ եւս եպիսկոպոսս երկոտասան՝
ըստ օրինի հրամանաց զրոց, և ապա ձեռ-
նադրեն զԳազիկ կաթողիկոս»⁴։ Եթէ ըս-
տոյզ է տեղեկութիւնդ, հոգ արդէն ճշդուած
թիւ մ'է առաքելագումար երկոտասանը,
որոյ հետ անկասկած կապ ունի լամբրո-

1. Ուս. 253, 412. — 2. Նամակ. 5. — 3. Mansi,
XXV, 1261. — 4. Կերակ. 110.

նեան կանոնին նշանակած հայրապետական ընտրութիւնն ալ «երկոտասան եպիսկոպոսք¹» . և ուսկից անկախ չէ անշուշտ Մարոնեանց համաման ընտրութիւնն եւս : ԺԳ զարուն շատ տիրապետող է արդէն այդ թիւը, որ Գանձակեցւոյն կը թելադրէ «ըստ օրինի հրամանաց զրոց» բացատրութիւնը : Եւ ժԵ զարուն թիւմ մեծօփեցին կրնար այլ եւս ըսել՝ թէ «հաւանութեամբ ամենայն ազգին՝ երեք եպիսկոպոսք եպիսկոպոս ձեռնադրեն» ընտրեալը, եթէ դեռ չունի այդ աստիճանը, և ապա «ԺԶ եպիսկոպոսք կաթողիկոս օծանեն ըստ Հայոց» . և թէ Կիրակոս վիրապեցին եւս «երկոտասան եպիսկոպոսք և երկոտասան վարդապետօք ի քահանայապետութեան աստիճան հասաւ²» :

2. Մեր յիշած բոլոր վկայութեանց մէջ այնպէս կը կարդանք՝ թէ ներկայ ամբողջ եպիսկոպոստնք միասին ձեռք կը դնէին ընծայելոյն վրայ : Եթէ ըստ տառին առնուինք բացատրութիւնը, նիւթապէս կարելի չպիտի լինէր այդ միշտ, նկատելով որ շատ բազմութեան պարագային հնարաւոր չէր բոլորին միանգամայն մերձենալ ձեռնադրելոյն : Ուստի կարելի է նաեւ որոշ թիւ միմանալ, գուցէ դարձեալ

1. Աստ՝ 58. — 2. Գրչբ. Թ. 489, 975 Ս. Ղար՝

երկոտաւան, և ձեռնադրութիւնը լայնօրէն վերագրուած ամենուն: Վասն զի երկոտաւանին ստոյգ շրջանին ալ, յորում կը գրէր Սիւնեաց պատմիչը, իրենց վաճան եպիսկոպոսին համար կը գործածէ անորոշ թիւը, ըսելով՝ թէ 968ին «զնեն ձեռն ի վերայ քաղաքիս և եպիսկոպոսացն, և օծանեն զնա կաթողիկոս Հայոց¹», փոխանակ զրելու երկոտաւան եպիսկոպոսունը, և զոր յայտնապէս փոխ առած է փաւստոսի բացատրութենէն Ներսեսի մասին², Նմանապէս կաթողիկոսօրհնէքը զրելով՝ թէ «մայրաքաղաքացի եպիսկոպոսն ասէ» ձեռնադրութեան բանաձեւը, չի ճշդեր՝ ձեռք զնո՞ղն ալ ինքն էր միայն, Մարոնեանց պէս³, թէ միւսերուն հետ միասին, ինչ որ աւելի հաւանական է:

Վերջապէս բոլոր վկաներէն կ'ուսանինք՝ որ նոյն ինքն եպիսկոպոսութենէ կոչուած հայրապետաց վրայ եւս ի գործ կը դրուէր առաքելական ձեռնադրութիւնը իսկ, որ յատուկ էր՝ ըսինք՝ ս. կարգի երեք աստիճանաւորաց: Ուրեմն հասարակ օրհնութենէ վեր բան մ'էր արարողութիւնդ ըստ արտաքին եղանակին, թէեւ զայն հաստատողաց ստոյգ զիտաւորութիւնը չենք գիտեր:

1. Ստեփ. Սիւն. 211, - 2. Աստ՝ 134, - 3. Աստ՝ 132.

3. Ասոր մէջ կը մտնէր Աւետարանի գործածութիւնն ալ: Աահմանադրութիւնը առաքելոց կը գրեն՝ թէ «սարկաւագունքն զաւետարանն բաց՝ կալցին ի վերայ զլիտյ որում ձեռնադրին¹»: Այս սովորոյթը մնաց ու կը մնայ տակաւին արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցեաց մէջ: Մեր վերոյիշեալ արեւելեան ծիսարաններէն² յայտնապէս կը յիշուի այն. նոյնպէս և մեր քով: Ծնորհալին կը ձեռնադրէ կարուց խաչատուր եպիսկոպոսը՝ «կենսակիր խաչիւս և աստուածախօս աւետարանաւս և ս. Լուսաւորչին աջովս³», մին կարեւոր և միւսերը կամաւոր: Լամբրոնացին նոյնպէս կը յիշէ՝ թէ «զաւետարանն դնեն ի վերայ պարանոցին» եպիսկոպոսի⁴: Նոյնը կը զըրուէր նաև մեր հայրապետաց վրայ՝ ցորչափ անոնք կը ստանային լոկ եպիսկոպոսական աստիճանը. այսպէս Լուսաւորիչ կը ձեռնադրուի «սրբով աւետարանաւն⁵»: Բնական է՝ որ նոյնպէս մնացած լինի նաեւ նորակազմ կաթողիկոսօրհնէից մէջ, թէեւ չյիշուի համառօտութեան կամ մոռացութեան պատճառաւ:

4. Պարագայ մը կը պատմէ Սսոյ 1342ի ժողովը: «Յաւուր ձեռնադրութեան անդ

1. Գիրք Ը, զԼ. 7. — 2. Աստ՝ 109. — 3. Նամակ. 213. — 4. Մեկն. պորգ. 205. — 5. Աղաթ. 604.

(կաթողիկոսին), կ'ըսէ, թագաւորն ինքնին ի ծունր իջեալ՝ զնէ զմատանին ի մատն նորին, համբուրելով զաջն, և զառնայ ի տեղի իւր, և յայնժամ առնուն զնա առաջնորդըն և ձեռնադրեն ըստ օրինի կաթողիկոսութեանն¹»։ Յայտնի է՝ որ հող թագաւորն անոր խորհրդաբար կը յանձնէր հայրապետական իշխանութիւնը՝ զայն ընտրող ազգին կողմանէ զոր ինք կը ներկայացնէր։ Կաթողիկոսօրհնէքը չէ յիշած մատանւոյն տուչութիւնն այդ առթիւ, և կիլիկեան գիւտ լինելու է։ Երբ Գր. Անաւարդեցին կը ձեռնադրուէր 1293ին, Կանչոյ իշխանն ()շին եւս անոր մատանի մը կը յղէ, ինքն իսկ տալով անոր իմաստն ալ. «Մատանիս այս շնորհաւոր՝ քեզ հըրաւէր հասցէ ի Տէր, — ի զուշակ այս պետութեան լինել Հայոց հովիւ և տէր, — Սկիիդ՝ որ ման առեալ, ըզժողովուրդը ըրցուցանէր, — Եւ ակնըդ պատուական ըզմաբրութիւնդ արտայայտէր²»։

Է. Օծումն։ — 1. Մինչեւ հոս հասանք՝ առանց հանդիպելու զրական յիշատակութեանց հայրապետական օծման իւղով, որ եթէ ձեռնադրութենէն զատ արարողութիւն մը չէ, բայց անոր ցայտուն և գէթ ըստ երեւութին ու շատերու աւանդական հա-

1. Mansi, XXV, 1258. — 2. Չամչ. Գ, 289.

մոզման մէջ ամենէն կարեւոր կէտն է, և
ասոր համար ալ արժանի մեր առանձին
ուշադրութեան:

Ինչո՞ւ չի տեսնուիր ուրեմն մեռոնի գոր-
ծածութիւնը: Զի գոյութիւն չէ ունեցեր
այդ ամբողջ շրջանին, ոչ միայն կաթո-
ղիկոսին, այլ երկար դարեր նաեւ եպիս-
կոպոսին ու քահանային վրայ: Առ հա-
սարակ արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ անծա-
նօթ էր ու կը մնայ տակաւին կարգաւորաց
օծումը: Արեւմտեան եկեղեցին միայն ու-
նէր զայն, ուսկից փոխ առին նաեւ Կի-
լիկիա և ապա արեւելեան Հայք՝ մեր քա-
հանայից ու եպիսկոպոսաց վրայ: Առաջին
անգամ Ղուկիոս Գ պապն եղաւ, որ իմա-
նալով անոր պակասը մեր քով, 1185ին
թեւադրեց զայն, գրելով առ Գրիգոր Տղայ.
«Օծէք. . . և զձեռնադրեալ քահանայիցն
զձեռս և զեպիսկոպոսացն զգլուխս, որով
զօրանան յիւրաքանչիւր պաշտօնս»¹: Կը
կարծեմ՝ որ նոյն ժամանակ իսկ Լամբրո-
նացին խառնեց զայն իւր վերակազմած
եպիսկոպոսօրհնէից² մէջ, ինչպէս կ'երեւի
կոստանդնի օրինակին գաղափարէն. «Դնէ
հայրապետն զօծումն ի գլուխ նորին խա-
չանման», յարակից բանածեւով:

Բայց ծիսական նորութիւնը ղիւրաւ

1. Չաճ. Գ, 144. — 2. Աստ՝ 127-28.

չէին կրնար ընդհանրանալ, և երկար ժամանակի կը կարօտէին: Որով ոչ միայն վանացս երիցագոյն մաշտոցը ժՍ դարու (թ. 457), որ կանուխ էր քան զփոխառութիւնդ, այլ աւելի կրտսերագոյնը ալ, ինչպէս մերը՝ 1216ին (թ. 199), Երուսաղէմին՝ 1266ին (թ. 2027) և այլք, տակաւին չունին զայն քահանայական ձեռնադրութեան մէջ՝ զոր միայն կը բովանդակեն: Սակայն Սսոյ 1342ի ժողովը կը վկայէ արդէն անոր ընդհանրացման՝ եպիսկոպոսաց ու քահանայից վրայ, անոր սկզբնաւորութիւնը մինչեւ Շնորհաւուոյն օրերը հանելով¹, ինչ որ հետի է հաւանականութենէ, և որուն հաւատացին Չամչեան ու Հ. Ալիշան եւս, վերջինը հաստատելով հանդերձ՝ թէ իրապէս չէր նըշմարուեր անոր հետքը նոյն կաթողիկոսին ժամանակ²: Այսպիսի նորոյթ մը՝ Շնորհաւին, որ բարեկարգասէր հոգւոյն հետ պահպանողական ալ էր, չէր կրնար ընդունիլ՝ առանց արտաքին ազդեցութեան. և իւր հայրապետութեան կարճ շրջանին՝ Հոռմայ հետ կցորդութիւնը չէ յիշուած, որպէս զի կրէր անոր ազդեցութիւնը: Օծումն որոնելու չենք 1185էն յառաջ:

1. Mansi, XXV, 1241-42. — 2. Չամչ. Գ., 84. Շնորհ. եւ պրգյ. իւր, 184, 452.

Իսկ Գր. Տաթեւացին՝ 1397ին և 1407ին, յորս կը շարադրէր իւր գործերը, կը վրկայէ քահանայական օծման գործադրութեանը նաեւ մեծ Հայաստանի մէջ իւր օրով՝ իբրեւ սովորական բան մը¹։

Արդ՝ յետամուտ քահանայականէդ ու եպիսկոպոսականէն յառաջ չէր կրնար լինել հայրապետական օծումը մեր քով։ Արդարեւ ի հնուց և շատ յաճախ գործածուեր են մեր մէջ օծանել և օծումն բառերն եկեղեցականաց վրայ, բայց առնուած անկասկած անունէն օժկոյն² Վերիստոսի, «գոր օծն Աստուած Հոգւով սրբով»³, և եղաւ քահանայ կամ քահանայապետ յաշտեանից⁴. և ինքն իսկ օծ իւր պաշտօնեայքը նոյն Հոգւով⁵, և մասնակից ըրաւ զանոնք իւր քահանայութեան⁶, ըստ առաքելական բացատրութեանց, ինչպէս կ'իմանայ ու կը կրկնէ մեր Յաճախապատումն ալ անարատից մասին, թէ «նոքա են արժանի Հոգւոյն սրբոյ օծման և քահանայանալ Աստուծոյ»⁷։

Սոյն իմաստով ուրեմն հասկնալու ենք փաւստոսի «զհայրապետսն օծանել», զոր

1. Հարցմանց գիրք. Կ.պօլիս, 1729, 672. Քարդամբ. Կ.պօլիս, 1741, 172. — 2. Ղուկ. Բ, 11. — 3. Գրգ. Ժ, 38. — 4. Եբր. Է, 15. Զ, 20. — 5. Բ Կոր. Ա, 21. — 6. Ա Պետր. Բ, 5, 9. — 7. Յճխ. 38.

յետոյ կը մեկնէ՝ «զի ձեռնադրեսցեն, ձեռնադրել, ձեռնադրեցին» զԵրեսէս¹. Փարպեցւոյն «զկարգ օծման»². Կաղանկատուացւոյն խօսքը՝ թէ Լուսաւորիչ «օծակեր փոխարէն իւր զորդին զՎրթանէս»³. Մեսրոբ Երիցուն փաւստոսեան յարասութիւնը՝ «զհայրապետսն ձեռնադրել օծմամբ»⁴. Ուհայեցւոյն «զօծեալն ի յաթոռ հայրապետութեանն»⁵. Լամբրոնացւոյն «զընտրեալն օծեալ»⁶, զոր կը պարզէ՝ ըսելով առ Շնորհալին, «Ուրախացիր Հոգւով օծեալ, (ապա ոչ իւղով), — Կաթողիկոս Հայոց բազմեալ»⁷, եւ զոր կը կրկնէ անոր կենսագիրն ալ մեծ Վկայասիրին համար՝ թէ «հոգեւոր օծմամբ» կաթողիկոս կը նստեցնեն⁸։ Այլաբանական է տալեալն 1265ին Վարդանայ ըսածը՝ թէ Սարգիս «օծեալ էր» զՊետրոս կաթողիկոս⁹, — փոխանակ Լաստիվերացոյն ձեռնադրելոյն¹⁰. — 1299ին Ստ. Օրբելեանի բացատրութիւնը Վահանայ մասին՝ թէ «օծանեն զնա կաթողիկոս»¹¹. Կամ Բ Կոստանդնի համար՝ թէ 1286ին «օծին զնա պատրիարկ

1. Փաւ. 71, 72, 73. — 2. Աստ՝ 112. — 3. Կաղանկ. 28. — 4. Սոփերք. 9, 24. — 5. Ուհ. 764. — 6. Աստ՝ 121. — 7. Գովհատ Ի Շնորհալին. — 8. Աստ՝ 119. — 9. Վարդան՝ 93. — 10. Աստ՝ 46. — 11. Աստ՝ 137.

Հայոց՝ 1. Օծանելը՝ միշտ այլաբանօրէն՝
այնչափ սովորական էր նախնեաց, որ
գործածուեր է նաեւ եպիսկոպոսաց ու
քահանայից համար, ասոնց վրայ իւղն
ընդունուելէն յառաջ. և մինչեւ սարկա-
ւազաց մասին, որոնք երբեք իւղ չեն տե-
սեր: Այսպէս Ան. Մոկացին կ'ըսէ՝ թէ
«սարկաւազն բեմական է օծմամբ և ձեռ-
նադրութեամբ»². և Լամբրոնացին՝ «թէ
սարկաւազ օծաւ, առնու եպիսկոպոսն զու-
րարն»³ և այլն. մինչ հին ծիսարաններէն
զատ՝ Տաթեւացիէն ալ գիտենք՝ թէ «սար-
կաւազին ձեռն ոչ մեռնի»⁴: Մեր նախ-
նիք նոյն բառը գործածեր են նաեւ Ան-
կիւրիոյ ժողովոյն կանոնաց թարգմանու-
թեան մէջ, հետանալով բնագրէն. ինչպէս,
«վասն սարկաւազաց՝ թէ յորժամ տանի-
ցին յօծումն» (յն. կարգեցին), և «երիցունս
կամ սարկաւազունս օծանել» (յն. ձեռնու-
ղրել)⁵:

Յիշեալ հայրապետական օժմունց մէջ
անկարելի է նկատել իւղը նաեւ հետեւեալ
պատճառներով: ա. Զի. բոլոր արեւելեայք
չունէին՝ ըսինք, և չկայ իսկապէս իմ յի-
շած՝ պատրիարքական ձեռնադրութեանց

1. Ստեփ. Սիւն. 350. — 2. Արար. 1897, 279. — 3.
Մեկ. պոր. 206. — 4. Քարգ. ամբ. 172. — 5. Pitra,
I, 445. Մեւէք Թանգ. Ա., 267, 268. — 6. Աստ՝ 109.

մէջ եւս: Գ. Արեւմտեայք քով ալ անսո-
վոր է այն Զ դարէն յառաջ, յորում Գա-
ղիոյ, Սպանիոյ և Ափրիկէի եկեղեցիք
սկսան զայն, և թէ դարուն ալ ընդունե-
ցաւ Հռոմայ եկեղեցին¹, մինչ մեր օժա-
նելը վաղուց ի գործածութեան էր: Գ.
Այն շրջանին՝ ուր մեր կաթողիկոսունք
եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն միայն
ունէին, չէին կրնար հայրապետական օ-
ծումը ստանալ, ոչ ալ եպիսկոպոսականը՝
որ զեռ չկար: Դ. Տակաւին աներեւոյթ է
օծումը Լամբրոնեան կաթողիկոսօրհնէից
մէջ եւս, ըստ մեր երեք ու կոստանդնու-
պոլսի անթուական օրինակաց², որոց վեր-
ջինները մատնանշեց Հորոյ, ժխտելով
ինքն ալ օծման հնութիւնը, և Փաւստոսի
կամ այլոց օծանելոյն մէջ զրչագրական
սխալներ նշմարելով³, ինչ որ աւելորդ
էր, ու հերքումն իմ տուած օրինակաց
բազմութեան և անփոփոխելութեան մէջ է:
Մեսրոբ ինքնին իւր օծմամբ կը հաստատէ՝
թէ Փաւստոսի քով, ուսկից առեր է զայդ,
առնանէ կարդացած է և ոչ ածել, ինչպէս
Հորոյ պահանջեց, թէպէտ միանգամայն
վարանելով Փարպեցւոյն օծման առջեւ, և

1. Armellini, *Lesioni di archeol. crist.* Roma, 1898, 367. — 2. Աստ՝ 126. — 3. Բիւզանդիոն, 1915, յնր. 26, փետր. 16.

տառական իմաստին հնարաւորութիւնն ալ նշմարելով անոր մէջ¹։

Օրմանեան Ղազարայ՝ օծումն անկասկած իւղով հասկացաւ²։ Ուզեց՝ որ Աբրահամ եւս «Նոր կիրակիին օծուած ըլլայ» կաթողիկոս³, այդ բառը փոխանակելով Ուխտանիսի ձեռնադրերոյն⁴։ և նոյն օծումն իսկական իմաստով՝ — որով անշուշտ կ'իմանար և հոդ՝ — ընդհանրացուց նաեւ Կոմիտասայ ու մեր բոլոր հայրապետաց, ձեռնադրութեան հետ հին կարծելով զայն⁵։ Ներսէս վ. Մելիք Թանգեան, կասկածանօք նայելով հանդերձ Օրբելեանի վերոյիշեալ վկայութեան՝ վահանայ օծման իմաստի մասին, ուզելով «մի քիչ ազատ ենթադրութիւն անել», ըսաւ՝ թէ «Հայոց կաթողիկոսների օծումն սկսուել է Բագրատունեաց Թագաւորների օծման հետ միասին⁶»։ Իսկ Հորոյ չընդունելով վահանայ օծումը, Բ կոստանդնի վրայ զայդ ըստ տառին իմացաւ, և անորմով ալ ըսկըսած կարծեց⁷։ Սակայն երեք տեսութիւնքդ ալ կապ չունին իրականութեան հետ։ Եւ Սոյ 1342ի ժողովը, որ յայտնապէս կը յիշէր ու կը նկարագրէր քա-

1. Բիւզանդիոն, մրտ. 2. — 2. Ազգայն. 387. — 3. Անդ՝ 617. — 4. Աստ՝ 114. — 5. Աստ՝ 116. — 6. Հայոց եկեղ. իրաւ. Բ, 119. — 7. Բիւզ. մրտ. 2.

հանայի և եպիսկոպոսի օծումը, հայրապետականին վրայէն լուութեամբ անցաւ, շատանալով յիշել անոր ձեռնադրութեան ուրիշ հանգամանքները¹, և համոզելով զմեզ՝ թէ հող եւս դեռ չկար կաթողիկոսական օծումը: Նոյն ժողովին consecratio և consecrare բառերը մեր հայրապետաց մասին, որ կը նշանակէ նուիրագործել կամ ձեռնադրել, Չամչեան թարգմանեց օծումն և օծանել², յայտնի չէ ինչ իմաստով, և զոր կրկնեցին Օրմանեան ու Հորոյ եւս³, երկուքն ալ ըստ տառին իմանալով զազոնը վրիպակաւ:

Յատաջ կը տանինը մեր խուզարկութիւնը, և կը հասնինը Կիրակոս վիրապեցւոյ բնորութեան՝ 1441ին, զոր երկարօրէն կը նկարագրէ թով. Մեծօփեցին⁴, և բուն ձեռնադրութիւնը կը յիշէ համառօտիւս, «սկիզբն արարաք ձեռնադրութեան», նոյնպէս և անոր մասնակցութիւնն երկոտասան եպիսկոպոսաց ու նոյնքան վարդապետաց⁵: Իսկ օծումը դարձեալ կը մընայ լուութեան ներքեւ: Մեծ քայլ մ'ալ կ'ընենը հոս, և կը հասնինը Առաքել դաւրիժեցւոյն, որ կը գրէր 1666ին, և որ

1. Աստ՝ 135, 138. — 2. Չամչ. Ա, 732. — 3. Ազգայն. 1895. Բիւզանդիոն, մրտ. 2. — 4. Գրէգոր. Թ. 489, 1539 ևն Ս. Ղազարոս. — 5. Աստ՝ 136.

պատմելով զանազան կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնքը, օծման դեռ անտեղեակ կը հանդիսանայ: Այսպէս՝ 1593ին Դաւիթ կթղ. իրեն օգնական «կաթողիկոս ձեռնադրեաց», կ'ըսէ, զՄեղքեսէթ: 1603ին «ձեռնադրեցին» զՍրապիոն կաթողիկոս: Մեղքեսէթ 1624ին «օրհնեալ էր կաթողիկոս» զՍահակ¹: Եւ աւելի ուշագրաւը, 1629ին Մովսէս «օծմամբ ամենատուրք Հոգոյն (ապա ոչ իւղոյ) օծաւ հայրապետ ամինայն ազինս Հայոց», և 1633ին ալ զՓիլիպպոս «օրհնեցին կաթողիկոս (նոյնպէս) օծմամբ Հոգոյն սրբոյ²», որ հին այլաբանութեան կրկնումն է, և անոր պէս նաեւ ժխտումն մեռոնին: Վասն զի սուրբ իւղոյն այնպիսի մեծարանօք կը նայէին մեր նախնիք, որ ամէն անգամ երբ ուզեր են յիշել զայն, կամ անոր զործածութիւնը պաշտամանց մէջ, իւր իսկութեամբ ու սեպհական անուամբ ալ կոչեր ու պանծացուցեր են, սկսեալ Ագաթանգեղոսէն՝ Հայոց մկրտութեան առթիւ, թէ «իւղն օծոսրեան՝ զոր արկանէր Գրիգորիոս ի վերայ մարդկանն, շրջան առեալ ի մէջ գետոյն՝ շուրջ զմարդկան խաղայր³», և Կորիւնէն՝ թէ ծերունին ս. Սահակ «ի

1. Աստ՝ 82-83. — 2. Դաւրթ. 239, 242. — 3. Ագաթ. 621.

պաշտաման տնուշահոտ խղոյն... ի Քրիստոս աւանդեալ¹», մինչեւ Նարեկացին՝ որ «սրբադոյս խղոյն միշտունի» ներբողը հիւսեց աղօթիցը մէջ, թուելով անոր այլ և այլ կիրարկութիւնը², լամբրոնացին՝ որ անոր շքեղ օրհնութիւնը շարադրեց³, և ուրիշներ: Որով չէր կարող Առաքել ծածկել ու մեք նշմարել իւրը «Հոգւոյն սրբոյ օծման» ներքեւ, որ՝ կը կրկնեմ՝ հին մատենագրաց քով կը նշանակէր իւր իւր թացակայութիւնը, և Գաւրիթեցւոյն, որ անոցմէ առաւ բացատրութիւնդ, չէր կարելի անգիտանալ զայդ, ու հակառակ իմաստով երկրորդել նոյնը:

2. Ի նպաստ տեսութեանս կայ ուրիշ զօրաւորագոյն ու դրական փաստ մ'ալ: Հորոյ տեսաւ Անտոնեանց գրատան մէջ ի Պոլիս՝ 1619ին գրուած մաշտոց մը⁴, որ յաւելուած մ'ունի զատ մեկանով, և զոր յետոյ կ'ընդօրինակեն անոր տեսած ուրիշ գրչագիր մաշտոցներ եւս: Յաւելուածդ՝ զոր համառօտելով հրատարակեց նա⁵, — և զոր ես բնագրէն իսկ հանել տալով ամբողջութեամբ, կը զետեղեմ աշխատութեանս վերջը, — ջատագովութիւն մ'է:

1. Կօրին՝ 25, — 2. Աղօթք ՂԳ, — 3. Աստ՝ 127, — 4. Այժմ Զմատի վանքին մէջ, — 5. Բիւզանդիոն, մրտ. 28:

կաթողիկոսական օծման, առ որ կը կոչէ հիններէն այլարանական օծումն յիշատակող վկայութիւններ, զոր ինքն ալ իւրով իմացաւ վրիպակաւ, և որոց մէջ յառաջ կը բերէ նաեւ Մեծօփեցւոյն խօսքը. «Թովմա պատմագիրն գրէ՝ թէ ԺԲ եպիսկոպոսը օծանկն կաթողիկոս Հայոց»։ Կանխաւ մեր տեսածն է¹, որմէ աւելի բան մը չի տար նոյն վարդապետէն, ապացոյց՝ թէ նա օծման մասին ուրիշ բան գրած չէր։ Եւ նոյն անձանօթ ջատագովն իւր կողմանէ կը յարէ Մեծօփեցւոյն ըսածին. «Եւ եթէ ոչ գտանի (ԺԲ եպիսկոպոս), վեց կամ երեք օծանկն զգազաթն խաչանման մեռոնաւն սուրբ»։ Այս տեղ մանրամասնութիւններ կու տայ օծանկն մասանց նկատմամբ, իւրաքանչիւր օծման հետ դնելով սահմանեալ բանաձեւը։ Ապա կը յաւելու՝ թէ տան «եպիսկոպոսունքն ի ձեռն քորթագրոյի գառազան², և ասեն զնորա աղօթքն, և տան զկնիքն՝ որ (է) մատանին կաթողիկոսութեան, դնելով ի մատն միջին, և ասեն զնորա աղօթքն, և տան գառտարանն, և ասեն զնորա աղօթքն», աղօթքները յանձնարարելով կարգաւ եպիսկոպոսական կարգէն։ Արդ՝ ինչ կը նշանակէ այդ ջատագովութիւնը, եթէ ոչ՝

1. Աստ՝ 136. — 2. Հմմտ. Պտմ. հայ տրգ. 410.

որ այդ անձանթին օրով կաթողիկոսական օծումը դեռ ընդունուած ու հաստատուած չէր ազգիս մէջ: Ինչ կը նշանակէ օծման մանրամասն նկարագրութիւնը. եթէ ոչ՝ որ այդ արարողութիւնը տակաւին ընտանի չէր Հայոց, և չէր մտած սովորական կաթողիկոսօրհնէից մէջ. վասն զի ընտանի և մաշտոցին մէջ խառնուած սովորոյթ մը պաշտպանութեան ու բացատրութեանց չպիտի կարօտէր: Վերջապէս ինչ կը նշանակէ օծման տեղիքն ու բանաձեւերն եպիսկոպոսական կանոնէն փոխ առնուլը. բայց այս՝ որ կաթողիկոսական յատուկ օծում մը չկար տակաւին:

Ով ալ լինի ազոր հեղինակը, Մեծփեցիէն վերջ էր միշտ: Եւ եթէ առաջին անգամ շարադրած լինի 1619ի մաշտոցին մէջ, կամ թէ աւելի կանուխ գրած և ապա ընդօրինակուած հոգ, յայտնի է միշտ՝ որ նոր բան մ'էր, որով պէտք զգացեր են 1619ին և յետոյ եւս բազմացնելու անոր օրինակները, որպէս զի ընտելացնէին ազգիս: Եւ իրաւունք ունինք խորհելու՝ թէ մինչեւ Դաւրիժեցւոյն գրութեան 1666 թուականն ալ, — որ է 1619էն 47 տարի վերջ, ինչ որ երկար ժամանակ մը չէ, — դեռ անյայտ լինելու է օծումը, և ազով կը մեկնուի պատմչիդ

լուութիւնը: Միանգամայն ոչ մէկ բան
կ'արգելու հետեւցնել՝ թէ Առաքելի գրե-
լէն վերջ իսկ կատարուած լինի 1619ի
մաշտոցին մէջ յաւելուածը՝ բնագրէն տար-
բեր մեկնովը: — Էս մինչեւ հոս հասուցի
խնդիրը, կը կարծեմ թէ և ապահով քայ-
լերով: Կը մաղթեմ՝ որ նորագոյն աղբիւր-
ներ ճշդեն օծման հաստատութեան բուն
ժամանակն ու հեղինակն ալ:

Բ. Արդիւնքը: — Վերջին և ոչ նուազ
կարեւոր խնդիրն է՝ որ կ'ելնէ հոս մեր
առջեւ. ինչ կրնար լինել հայրապետա-
կան ձեռնադրութեան և օծման վախճանը
կամ բարոյական արդիւնքը՝ նկատմամբ
օծելոյն անձին և իշխանութեան կամ ի-
րաւանց:

1. Անձանօթ է մեզ, ըսի կանխաւ,
այդ ձեռնադրութիւնը սահմանողաց նպա-
տակը: Բայց վերջապէս պարզ օրհնու-
թեան մը ձեւը չէր արարողութիւնդ՝ նոյն
ինքն ի սկզբան ալ. և վախճանը՝ բնական
է խորհիլ՝ թէ մեր հայրապետին ապահովել
էր բացառիկ դիրք մ'իրեն հպատակ եպիս-
կոպոսական դասին մէջ: Այդ ձեռնարկը
կը կատարուի թ դարու մօտերը. և իւր նը-
պատակին հաւանական ժառանգ ու թարգ-
ման մը կրնանք համարիլ Վանանիա մո-
կացին, որ մեծ գաղափար ունէր անոր

մասին, զոր և համեմատեց Եղիայի կրկին հոգւոյ իջման Եղիսէի վրայ¹։ Ըստ իրեն՝ կաթողիկոսն «է ամենապետ իրրեւ զՍտուած»։ Եւ նայելով իւր աստիճանին «աստուածային բարձրութեան», կը պանծացնէր «զանճառ բարձրութիւնն զաթոռն բրիստոսանման և զմեծ քահանայապետութիւնն», հակառակ Սնճեւացեաց առաջնորդին խոսքովու, որ զարգացած ու լայնախոհ միտք, ըմբոստացաւ անոր կամ ժամանակակցաց չափազանց տեսութեանց դէմ։ Նոյն անձին ակնարկելով կաթողիկոսը՝ կ'ըսէր. «Սմանք արդենագիւտ նորածայնութեամբ բառնան զերիցութիւն սուրբ աթոռոյն, համապատիւ զեպիսկոպոսունս և զհայրապետսն ասելով»։ Եթէ խոսքովու ճշգրիտ համոզումը դիւրին չէ տեսնել հակառակորդի խօսքերուն մէջ, սակայն կրնանք գուշակել Մոկացւոյն անոր ընծայած հետեւեալ գաղափարներէն, «թէ զանազան անուանք՝ մետրոպօլիտք և արքեպիսկոպոսք և պատրիարք՝ մարմնական անուանադրութիւնք են²»։ և թէ «երիս միայն կարգս ասեալ յեկեղեցոջ, և այլ ոչ եւս»։ և «դարձեալ՝ այսո՛ւ զհայրապետն համապատիւ (եպիսկոպոս

1. Ատմ. 123. — 2. Արքա. 1897, 277.

սին) ասելով, թէ եպիսկոպոսն ձեռնադրէ զնա¹ » :

Յայտնի է տողերէդ՝ որ Անձեւացին համապատուութիւնը կը դնէր կարգի մէջ, ոչ թէ իշխանութեան², զորս Մովսէսին չէր կարող զանազանել իրարմէ, և այս պատճառաւ ալ չէր հասկանար զԽոսրով, որոյ տեսութիւնը նորութիւն մը չէր՝ ոչ ընդհանրական եկեղեցւոյ և ոչ հայկականին մէջ: Այո, նոյն ինքն հայ եկեղեցին՝ իւր կրօնապէս ու մտաւորապէս լուսաւորագոյն շրջանին, ինչպէս Ե դարն էր, Խոսրովէն տարբեր չէր խորհեր, իւր հովուապետաց մէջ՝ կարողիկոս, հայրապետ, քահանայապետ, եպիսկոպոսապետ կամ արքեպիսկոպոս տիտղոսներուն ներքեւ տեսնելով եպիսկոպոսական կարգն իսկ, և յաճախ որակելով զանոնք այդ անուամբ ինքնին. «զսուրբ եպիսկոպոսն Գրիգորիոս³». — «սրբոյ եպիսկոպոսին» կամ «եպիսկոպոսին Սահակայ⁴». — «Յովսէփու եպիսկոպոսի», կամ «Յովսէփ եպիսկոպոս Այրաբատոյ⁵»: Եւ նոյն ինքն հայրապետը իրենց պաշտօնական թղթոց մէջ կը գրէին՝ «Սահակ Հայոց եպիսկոպոս» կամ «Սահակ

1. Արրտ՝ 286, 278. — 2. Տես և աստ՝ 122. — 3. Ազաթ. 605. — 4. Կորիւն, 11, 18. — 5. Եղեղէ, վենետ. 1893, 77, 49.

եպիսկոպոս Հայոց¹» . — «Յովսէփ եպիսկոպոս», կամ «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք²», ինք զինքը միւսերուն աստիճանին վրայ դնելով ըստ կարգի:

Սակայն է ու ժ. դարերու հայ եկեղեցեաց մէջ հոգեբանական լայն անջրպետ մը բացուած էր: Եւ եթէ մեր բանասիրական անաչառ ու քննադատ դարուն անգամ՝ իրենք զիրենք յառաւորեալ անուանողներէն շատեր, — որ չեմ գիտեր՝ ինչ կ'իմանան այդ բառով, — չեն հանդուրժեր տեսնել մեր եկեղեցական անցելոյն իրական դէմքը, կը վրդովին անոր քողազերծման դէմ, և կը մեծարեն կեղծիքն ու կեղծարարները, զարմանք չէ՝ որ նուազ լայնախոհ շրջանի մը մէջ, ինչպէս ժ. դարն էր, Անանիա չկարենար մարսել Խոսրովու դասական համոզումը:

2. Կաթողիկոսն աւելի յառաջ գնաց, միայնակ եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքն ալ վերագրելով իրեն, հակառակ նիկիական սահմանին, և զոր Անձեւացեաց առաջնորդը նոյնպէս անհամաձայն կը գտնէր օրինաց: «Առանց երկու կամ երեք եպիսկոպոսաց, կ'ըսէր, ... անհնարին է ումեր ձեռնադրել եպիսկոպոս. վասն զի

1. Խորեն. Գ, 84. — 2. Եղեղէ, 50, 131.

ոչինչ աւելի բերելով հայրապետին քան
այլ եպիսկոպոսաց (իբր իրաւունք կարգի),
կարի յոյժ գտանի սխալեալ ի մտաց սըր-
բազան տառից», միայնակ ձեռնադրելով:
Որուն կը պատասխանէր Անանիա՝ թէ
ձեռնադրողաց բազմաւորութիւնը կարեոր
էր եպիսկոպոսականէն վեր աստիճան տա-
լու համար միայն: Առ այս կը յիշեցնէր
նոր կտակարանէն Պօղոսի, Բառնարայ և
Ղուկասու ձեռնադրուիլն ի բազմաց¹, ա-
նոնց մէջ նշմարելով «զկոչումն կատա-
րեալ պատրիարքութեան, և ոչ եթէ այլ
ինչ հաւասարութիւն կարգի»: Նոյնպէս նա-
եւ ուրիշ հայրապետաց ձեռնադրութեանց
մասին, ինչպէս Շմաւոնի կղէտպեանց Ե-
րուսաղեմի մէջ, և Փարիանոսին ի Հռոմ,
զորս կը կոչէր Եւսեբիոսէ²: Իսկ պարզ
եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնը՝ միայնակ
կատարուած կամ կատարելի կը յիշուին,
կ'ըսէր, Յովհաննէս առաքեալէն³, Պօղոսէ
ու Տիտոսէ⁴. և Լուսաւորիչ նոյնպէս մի-
այնակ «ձեռնադրեաց» զԱրիստակէս և
միւս եպիսկոպոսները⁵:

Ինչպէս կը տեսնենք, բաւական հըմ-
տութեամբ կը խօսի հոգ Անանիա⁶, բայց

1. Գրծք. ԺԳ, 3. Բ կոր. Ը, 19. — 2. Աստ. 10.
— 3. Եւսեբ. Գ, ԻԳ. — 4. Բ Տիմ, Ա, 6. Տիմ. Ա,
5-7. — 5. Ագաթ. 642, 630. — 6. Արրտ. 282-84.

առանց իրաւունք ունենալու: Քմայական էր իւր բաժանումը նոր կտակարանի ձեռնադրութեանց միջեւ, ուր առ հասարակ բազմութեամբ կը կատարուին անոնք, ըսկըսեալ եօթն սարկաւազներէն, որոց ձեռնադրութեան կը մասնակցին բոլոր առաքեալք¹, և որոնք «պատրիարքութեան» չէին բարձրանար, այլ սպասաւորութեան կը կարգուէին, մինչեւ Պօղոսի ու Բառնարայ ընդունած ձեռնադրութիւնը², — և այդ շրջուն բարոզաց վրայ ապագայ նախնադաստ պատրիարքութեան զաղափարը փնդոնէին անտեղի էր, — անոնց միասին տուածները բազմաթիւ «երիցանց»³, և Ղուկասու ընդունածը⁴: Այդ արարողութեան մէջ ինչպէս այժմ, անշուշտ հին ժամանակ ալ ձեռնադրիչներէն մին զըլխաւոր և իսկական ձեռնադրիչը կը լինէր, և միւսերն օգնական, որով Պօղոս կրնար նաեւ զրել Տիմոթէոսի, «զշնորհսն Աստուծոյ՝ որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ խմեալ», կամ «ձեռս վաղվաղակի յուրուք վերայ մի՛ դնիցես»⁵. կամ ս. Գրիգոր «ձեռնադրեաց» և այլն. — թէպէտ վերջինս կրնայ և միայնակ ձեռնադրած լինել գէթ

1. Գրճք. 9, 6. — 2. Անդ. ԺԴ, 3. — 3. Անդ. ԺԴ, 22. — 4. Բ Կոր. Ը, 19. — 5. Բ ՏԻՄ. Ա, 6. Ա ՏԻՄ. Ե, 22.

առաջին անգամ, երբ ի Հայս ուրիշ եպիսկոպոս չկար: — Եւ Նիկիոյ ժողովը 325ին սահմանելով եպիսկոպոսի ընտրողաց գէթ երեք թիւը¹, նոր օրէնք մը չէր դնել, այլ կ'ամրապնդէր՝ մեղմելով՝ հինը, և հաստատելով՝ թէ ընտրողաց բազմաւորութիւնը կարեւոր է հաւասարապէս եպիսկոպոսաց և արքեպիսկոպոսաց համար: Իսկ «ընտրութեանդ» մէջ կ'իմանար ձեռնադրութիւնն ալ, որ անոր կից ու լրացուցիչ մասն էր, ինչպէս քիչ յետոյ 341ին կը շեշտէր Անտիոքայ ժողովն եւս, — որոյ կանոնները նիկիականաց հետ ընդունած էր հայ եկեղեցին իւր կանոնագրոց մէջ², — վճռելով այսպէս. «Եպիսկոպոս մի՛ ձեռնադրեացի առանց ժողովոյ և ընթերակացութեան մետրոպոլիտի գաւառին»։ և եթէ բոլոր եպիսկոպոսները չկարենան, կ'ըսէ, հաւաքուիլ, «մեծի մասին ի նոցանէ արժան է գալ» (կան. ժր)³: Դիտելի է՝ որ Պետրոսի յաջորդներն անգամ մինչև ցայսօր եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնը կը կատարեն միշտ երկու գործակիցներով: Եւ առ հասարակ արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ երեք ձեռնադրիչները միանգամայն ձեռք կը դնեն նուիրելոյն գլխին, թէպէտ էականն անոցմէ մին միայն դաւանին:

1. Աստ՝ 12. — 2. Աստ՝ 97. — 3. Pitra, I, 462-63. ՄԿԼԻՔ Թանգ. Ա, 288.

Գալով մեզ, կասկած չկայ՝ որ Մոկային միայնակ ձեռնադրելու իրաւունքը պաշտպանելու ժամանակ՝ ինքն ալ նոյնպէս կը վարուէր։ Բայց իւրմէ զատ ուրիշ զրական ապացուցի կամ օրինակի չեմ հանդիպած միայնակ ձեռնադրութեան։ Բարսեղ կթղ, Կարմիր վանաց այցելու թեան երթալով, տեղւոյն Ստեփանոս վարդապետն «արար եպիսկոպոս», սակայն իւր հետ տարած էր նաեւ «վարդապետս եւ եպիսկոպոսս¹»։ Եւ ինչպէս հոս, նոյնպէս ուրիշ յիշատակութեանց մէջ ալ եզակի բայն ապացոյց մը չէ ի նպաստ Անանիայի տեսութեան։ Ընդ հակառակն աղորդէմ կան՝ մեր բով իսկ՝ յայտնի փաստեր իւրմէ յառաջ եւ յետոյ։ Զ դարուն Ներսէս աշտարակեցին առ ուղղափառ Ասորիս ընծայականին մէջ կ'իմացնէր՝ թէ «ձեռնադրեցաք զայրդ ընտրեալ զԱրդիսոյ ի մեծապատիւ աստիճան քահանայապետութեան², ամենայն եպիսկոպոսօք աշխարհիս³»։ Շնորհալին եղբօրէն եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի նոյնպէս «բազում եպիսկոպոսաց եւ սուրբ արանց ժողովով⁴»։ Լամ-

1. Հայտմ. 378. — 2. Իմա եպիսկոպոսութեան, ըստ որում Արդիսոյ պարզ եպիսկոպոս էր ու կը կոչուի միշտ. Գր. բրդոց, 55, 59, 62, 73, 78, 81. — 3. Անդ՝ 57-58. — 4. Սոփերք, ԺԳ, 33.

բրոնեան եպիսկոպոսօրհնէից մէջ հայրապետին հետ արարողակից կը նշանակուին « եպիսկոպոսունք » կամ « քահանայապետք », թէպէտ չի ըսուիր՝ թէ անոր հետ նաեւ ձեռք կը դնեն, այլ սոսկ՝ թէ « զնէ հայրապետն զձեռն ի վերայ զլիտյ նուիրելոյն », և կ'ըսէ աղօթքն ու ըսնածելը։ Սոյ 1342ի ժողովը դեռ կը հաստատէր՝ թէ Հայոց հայրապետն իւր եպիսկոպոսները կը ձեռնադրէ « գործակցութեամբ եպիսկոպոսաց կամ արքեպիսկոպոսաց »։ Եւ գործակցութիւնդ ընթերակացութիւն կը թուի՝ գէթ միջին դարուն, մասնակցութեամբ ինչ ինչ աղօթից կամ ընթերցուածոց, և ոչ նիւթական ձեռնադրութիւն ըստ հնոյն¹։ Յամենայն դէպս՝ խոսքով ըստ օրինաց կը խօսէր, մեր եպիսկոպոսապետին զլանալով միայնակ ձեռնադրելու իրաւունքը։

Յ. Մեր կաթողիկոսին վերապահուած էր մեռոնի օրհնութիւնն ալ։ Բայց յինքնան եպիսկոպոսական իշխանութեան սեպական գործ մ'էր այդ, ինչպէս կը տեսնենք տիեզերական եկեղեցւոյ մէջ հին ժամանակ, և դեռ այժմ ալ յարեմուտս։ Ինձ կը թուի՝ թէ մեր քով վերապահուածութիւնը ծագեր է Երուսաղեմի եկեղեցւոյն

1. Mansi, XXV, 1261. — 2. Հմտ. աստ՝ 136.

սովորութենէն, և ազդեցութեամբ նոյն քաղաքի Մակարիոս արքեպիսկոպոսին առմերսս. վերթանէս թղթոյն, — որ մեր եկեղեցական կանոնաց մէջ անցաւ, — յորում կը գրէր՝ թէ «զիւղ սրբութեանն եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ, և վասն հեռաւորութեան և կարեւոր պիտոյից՝ հրամանաւ արքեպիսկոպոսին երկու և երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք և սարկաւազունք սպասաւորք սրբութեանն», կրնան օրհնել¹։ Սահակեան կանոնք նոյնը կը կրկնեն. «ոչ է իշխանութիւնդ այդ քահանայից, այլ եպիսկոպոսապետաց». վասն զի՝ կը յարեն, նաեւ քահանայք կ'օրհնէին երբեմն «ի տգիտութենէ²»։ Կրնանք ուրեմն հետեւցնել՝ թէ մեծագոյն իրաւամբ նոյնը կ'ընէին մեր եպիսկոպոսներն ալ, որոց նոյն կանոնը չի համարձակիր արգելք դնել։ Եւ ազոր շարունակութիւնն էր՝ զոր 719ին Յհ. Իմաստասիրի ժողովը վաւերացուց, կանոնելով այսպէս. «Պարտ և արժան է զսուրբ միւռոնն, այսինքն զեւղն անուշահոտութեան հայրապետին օրհնել, և իւրաքանչիւր եպիսկոպոսացն մի անգամ ի զատկին հինգշաբաթին օր, որպէս և հրամայեալն է» (կան. ր)³։ Սակայն քիչ յե-

1. Գր. Դրոց, 410. — 2. Սոփերք. Բ, 92. — 3. Օմեկեոյ Մատեն. վեհաօրհն., 1833, 26.

տոյ 771ին Պարտաւայ կամ Սիոնի ժողովը պէտք տեսաւ խափանել եպիսկոպոսաց վայելած ազատութիւնը, գրելով. «Եպիսկոպոսունք մի՛ իշխեսցեն (ուրեմն մինչ այդ ժամանակ կ'իշխէին) միւռոն օրհնել, կամ յաւելուած առնել (հայրապետին օրհնածին վրայ) և տալ քահանայից. այլ ամ յամէ ի հայրապետանոցէն առցեն՝ ըստ կանոնական հրամանի սուրբ հարցն» (կան. և)¹:

Այդ կարգադրութիւնն երթալով զօրացաւ և տիրող դարձաւ, որոյ ապացոյցները շատ են: Մոկացին կը պատմէ՝ թէ Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսն ապստամբած հայրապետական աթոռէն, «յԱղուանից կաթողիկոսէ իւղ բերել» կու տար, չհամարձակելով ինքն օրհնել. և իւր յաջորդը վահան հաշտուելով Անանիայի հետ, յանձն առաւ անորմէ «ամի ամի առնուլ զեօղ լուսաւորութեան, որպէս հրաման է սուրբ կանոնաց²»: Մաշտոցի հնազոյն օրինակը ԺԱ դարու, զոր յիշեցինք³, գրըչին կողմանէ ունի յիշատակարանս. «Էկանոն խորհրդածութեան սուրբ իւղոյն՝ զոր միւռոնն կոչեն. բայց մեք ոչ իշխեմք գրել, զի մի՛ անհնազանդ գտանիցիմք սուրբ Լու-

1. Գրչ. Ս. Ղար. — 2. Արրտ. 1897, 142-43. — 3. Աստ՝ 141.

սաւորչի աթոռոյն և մեծի հայրապետին մերոյ»։ Բնագրին մէջ կար, բայց ինք զգուշացաւ օրինակել հասարակաց մաշտոցին մէջ, ըստ որում արգիլուած էր՝ զեղծմանց տեղի չտալու համար։ Լամբրոնացին կը հաստատէ նոյնպէս՝ թէ կաթողիկոսն իւր համացեղից «ունի իշխանութիւն ձեռնադրել եպիսկոպոսս և տալ զմիւսոնն»։ Եւ ականարկելով յոյն մետրոպոլտաց, կ'ըսէ՝ թէ անոնց ալ յատուկ է «օրհնել զմիւսոնն՝ զոր պահէ եկեղեցի յաւելուածով»։

Այս ամէն ըսածէս կը տեսնուի՝ որ միւսոնի օրհնութեան վերապահութիւնը մեր հայրապետին՝ նախնական կամ ընդհանուր սովորութեան մ'արգիւնքը չէր, այլ հետեւողութեան ու պատշաճութեան, և իրը կապ մը հովուապետին ու եպիսկոպոսաց մէջ։ Այսպէս պատշաճութիւնը կը պահանջէր եւս՝ որ Բագրատունեաց և Ռուբինեանց օրով կաթողիկոսն օծէր նորընտիր թագաւորը, ինչպէս կը տեսնենք միշտ պատմութեան մէջ։ Եւ այս երկու իրաւունքներն իրեն տուողն էր հոգեւոր պետի աստիճանը, ոչ թէ ստացած ձեռնադրութիւնը, որ կապ չունէր այդ իրաւանց հետ, ոչ ալ ազոնց ազրիւրն էր։

4. Դիտելի է՝ որ մեր բոլոր հայրապետը Մովսեսային պէս չէին խորհեր, նոյն իսկ միջին դարուն, նկատմամբ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան արդեանց. ինչպէս Գէորգ Բ, որ Աղուանից Սամուէլ ու Յովնան կաթողիկոսները կրկին անգամ ձեռնադրելով՝, հասկացուց՝ թէ տարապայման կարեւորութիւն մը չէր ընծայեր այդ ձեռնադրութեան, որ Հայուն կամ Աղուանին վրայ տարբեր զօրութիւն ունենալու չէր անշուշտ. ոչ ալ զայն կը համարէր անջընջելի և անկրկնելի կնիք մը, ինչպէս էին քահանայականն ու եպիսկոպոսականը: Դատարկ խօսք էր Աղուանից պատմչին անոնց միոյն ձեռնադրութիւնն «անկատար» կոչելը, որպէս թէ «յիւրմէ եպիսկոպոսէն» առեր էր Սամուէլ², և ոչ Հայոց հայրապետէն: Կրնար ընտրութեան անկանոն եղանակն անվաւեր ընել կաթողիկոսական իշխանութիւնը, թէպէտեւ անոնց հովուապետաց մեր հայրապետներէն ձեռնադրուիլը ստիպողական կամ սովորական չէր³: Եւ եթէ Գէորգ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն իսկապէս կարգ համարէր, — ինչպէս կ'ընդունէր Անանիա և կը մեղադրէր անոր կրկնութիւնը⁴, — չպիտի

1. Աստ՝ 117. — 2. Անդ. — 3. Հմմտ. աստ՝ 135.
— 4. Աստ՝ 115.

յանդգներ կրկնել զայն: Ձի չէր կրնար
չգիտնալ՝ թէ ամէն ձեռնադրութիւն կա-
տարեալ և անկրկնելի է, երբ ընդունուած
է եպիսկոպոսական ձեռքէն, և նոյն իսկ
ապօրէն եղանակաւ, որ անգոր կը դար-
ձընէ անով տրուած կարգին իրաւունքը,
բայց ոչ և կարգը: Արդէն Բ առաքելա-
կան կանոնը, ի հնուց ընդունուած ու
յարգուած հայ եկեղեցւոյ մէջ, կ'արգե-
լուին ձեռնադրութեան կրկնումը (կան.
կդ, քստ յն. կը)¹: Ուստի յայտնի է՝ որ
կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը կարգ-
մը չէր համարեր Գէորգ, որով կը լուծէր
ու վերստին կու տար: Նաեւ յաչս Շնոր-
հալուոյն՝ օրհնութենէ աւելի բան մը չէր
այն, և իւր ընտրութեան համար ժողո-
վեալ եպիսկոպոսաց կ'ըսէր. «Եւ զօրհնու-
րիսն ձեր աստուածային, որ հանդերձեալ
է իջանել ի վերայ մեղաւորիս, լինել որ-
պէս հուր մաքրիչ տղմոյ յանցանաց անձին
իմոյ²»: Ասոնք՝ հիներուն ունեցած համոզ-
մունքն էին:

Ծ. իսկ ինչպէս կրնանք խորհիլ մեր՝
արդի նայողներս հարցին վրայ: Եթէ հա-
ւատանք Օրմանեանի, — որ խնդրոյս մէջ
ալ նետուեցաւ իւր սովորական թափով,

1. Pitra, I, 29. Մեկիս թանգ. Ա, 134. — 2. Նա-
մակ. 24.

— կարծելով վրիպակաւ՝ թէ ուրիշ եկեղեցիք պատրիարքի ձեռնադրութեան առանձին կանոն չունին¹, և թէ «միայն մերս Հայաստանեայց կաթողիկոսութիւնն է՝ որ խորհրդական ձեռնադրութեամբ և միշտոնի օծմամբ կը տրուի», հետեւեցուց՝ թէ «նուիրեալն յայդ աստիճան կը ստանայ առաւել ինչ քան զայլ եպիսկոպոսունս։ Այդ պայմանին զօրութեամբ, կ'ըսէր, Հայոց հայրապետն է միայն՝ որ կարող է անուանիլ օծեալ Հայրապետ, (անգիտանալով օծանելի բառին քրիստոնէական հին և ընդհանուր զործածութիւնը բոլոր եկեղեցականաց վրայ)², մինչ այլոց եկեղեցեաց հայրապետք հակառակ իրենց բարձր անուանց և կարծեցեալ տիեզերական իշխանութեանց՝ առաջի եկեղեցւոյ և խորհրդական տեսութեամբ հասարակ եպիսկոպոսէ աւելի չեն»։ այլ քան զՀայոցը «նուազագոյն են քրիստոնէութեան օրինական պայմանով, զի չունին հայրապետական օծումը³»։

Այո՛, այդպէս պիտի լինէր, եթէ Քրիս-

1. Տարիներ վերջ սրբազրեց այդ սխալն ուրիշ սխալով մը, Կ.պոլսի ու Հոռմայ հայրապետաց ձեռնադրութիւն վերադրելով (Ազգայն. 157), զոր հերքեց Հորոյ (Բիւզանդիոն, յնր. 26)։ — 2. Աստ՝ 144։ — 3. Արք. Հայաստ. 89-90. շեղագրումներն իմն են։

տոսի «Եկեղեցին» կազմուէր Օրմանեանով, և «խորհրդական տեսութիւնն» ու «քրիստոնէութեան օրինական պայմանը» սահմանելն անոր հաճութեան թողուէր: Նա չկրցաւ խորհիլ՝ թէ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը, մարդկային գիւտ, չէր կրնար օխտուէ սահմանուած խորհրդոց ոյժն ու արդիւնքն ունենալ, «խորհրդական ձեռնադրութիւն» լինել՝ նման քահանայականին կամ եպիսկոպոսականին: Այնպէս որ աշխարհիս բոլոր եպիսկոպոսաց ձեռքերն և ամբողջ իւղերն եթէ գային թափուէին գլխոյ մը վրայ, չէին կարող ոչ նոր խորհուրդ մը, և ոչ ալ սահմանեալ խորհրդոյն մէջ նոր կարգ մը ստեղծել, ինչ որ փրկչական իշխանութեան յատուկ գործ էր, ինքն իսկ նշանակել իւր շնորհաց աղբիւրները, ինչպէս ուսոյց առաքելոց և անոնք գործադրեցին: Զի եթէ մարդիկ իրաւունք ունենային խորհրդներ ու վարդապետութիւններ հաստատելու կամ ջրնջելու ըստ հաճոյս Եկեղեցւոյ մէջ, քրիստոնէութիւնը կը դադրէր քրիստոնէութիւն լինելէ, և կը դառնար մարդկային կրօնք մը, խաղալիկ ամենուն ձեռքը:

Այնպէս կը հաւատար հին Եկեղեցին՝ թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կը շնորհէ քահանայութեան լրումը. «գրար-

ճրտարիւն եպիսկոպոսութեան փառաւորութեան Աստուծոյ զպատիւ մեծ», կ'ըսէր հայ վարդապետի մը ձայնը՝¹ գիտակից ու հաւատարիմ թարգման տիեզերական Եկեղեցւոյ համոզման: Եւ այն՝ որ մեծագոյն փառաւորութիւնն ու պատիւն է, յաւելուած չի կրնար ընդունիլ նորամուտ հայրապետական ձեռնադրութեամբ, կը կըրկնենք, ստիպուած ենք կրկնելու մեք եւս այսօր հին Եկեղեցւոյ հետ, եթէ անոր հաւատարիմ հետեւող կը դաւանինք զմեզ:

Եպիսկոպոսներ են՝ որ կը ձեռնադրեն հայրապետը: Արդ անոնք՝ թուով աւելի կամ պակաս, այնչափ կարողութիւն կամ կարգ կրնան տալ իրենց ձեռնադրելոց՝ որչափ իրենք ունին. սարկաւագութեան, երիցութեան և եպիսկոսութեան կարգերը: Հետեւաբար անբաւական են աւանդելու կաթողիկոսին եպիսկոպոսականէն վեր կարգ մը՝ զոր չունին իրենք. բաց ի հայրապետական իշխանութենէն, որ ոչ թէ յատուկ կարգէ մը, այլ հաւաքականութենէն կամ զայն ներկայացնող ժողովէն կը բղխէ, ու կը տրուի ընտրութեան ձեռքով, սկսեալ Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն, ինչպէս տեսանք ուսումնասիրութեանս Ա գլխոյն մէջ:

1. Աստ՝ 110.

Քահանայապետական օծումն ալ՝ — ինչպէս և քահանայականն ու եպիսկոպոսականը՝ — ուրիշ բան չէ իւր ծագմանը մէջ՝ բայց փոխառութիւն հին ստուերական օրինաց՝ սեպհական ու համազօր քահանայապետութեան² կամ օրինակէն՝՝ որ նոյնպէս իւղով կ'օծուէր, և որուն յաջորդեց ճշմարիտ քահանայապետ Քրիստոս⁴, օծեալ Հոգւով սրբով՝ փոխանակ իւղոյ, և նոյն օծոյթիւնը՝ տուաւ նաեւ իւրմէ կարգեալ քահանայութեան⁷, ինչպէս ըսինք վերեւ։ Հետեւաբար ստուերական իւղոյն յաւելումն ոչ մէկ հիմնական կամ իսկական տարբերութիւն կրնար բերել յիսուսական իրական քահանայութեան երբեակ կարգերուն վրայ, զորս ծանօթ տեսանք առաքելոց օրերէն։ Ոչ որ կը խորհի՝ թէ լատինածէս ու հայ քահանայք ու եպիսկոպոսունք՝ որ կ'օծուին, կարգի առաւելութիւն մը կը ներկայացնեն իրենց արեւելեան կարգակցաց վրայ՝ որ չեն օծուիր։ Ոչ ալ ուրեմն մեր կաթողիկոսաց օծումն աւելի վեր կը դասէ զանոնք միւս հայրապետներէն։

1. Եբր. Ժ, 1. — 2. Ղևտ. Ը, 2, 12. — 3. Եբր. Ը, 5. — 4. Անդ. Թ, 1. — 5. Գրգ. Ժ, 38. — 6. Ա. Յովհ. Բ, 20, 27. — 7. Ա. Պետր. Բ, 5. — 8. Ա. Ես. 107-108.

Նորամուտ իւզդ իւր ընդունուելէն յիտոյ եւս՝ հայ ծիսի հոգւոյն մէջ ոչ յատկանիշ մը համարուեցաւ և ոչ աղբիւր քահանայապետական իշխանութեան։ Ապա թէ ոչ՝ կամ պիտի վերապահուէր կաթողիկոսաց միայն, և կամ նորակներները, եկեղեցիք, խաչեր, պատկերներ, սկիհ, զանգակ՝ որոց կը մերձեցնենք մի եւ նոյն մեռոնը, նոյնպէս «օծեալ հայրապետներ» պիտի դառնային։ Ո՛չ, այլ աղով սրբութեան դրոշմ մը կը ստանան անոնք՝ օծման ընկերող աղօթից օծանդակութեամբ։ Իսկ քահանայական կարգին մէջ առաքելաւանդ ձեռնադրութիւնն է՝ որ կը սրբացնէր իւզին ընդունելութենէն յառաջ, և կը սրբացնէ նաեւ յետոյ։ Ձի առաքելական, կամ որ նոյն է՝ աստուածային հաստատութեան մ'արդիւնքն՝ ոչ ոք և ոչ մի նոր բան կարող էր նուազեցնել կամ փոխանցել իւր վրայ։ Եւ եթէ յաւելուածական ձեռնադրութիւնն ինքնին, զի առաքելական չէ, եպիսկոպոսականէն աւելի կարգ մը չի կրնար տալ, այդ մասին դեռ աւելի անզօր է ու կը մնայ օծումը, կ'ըսէ մեզ միտքը։

Հայաստանեայց եկեղեցին ալ չճանչցաւ ընդհ. Եկեղեցւոյ հետ իւր միութեան շրջանին՝ առանձին խորհուրդ մը, կարգ մ'իւր կաթողիկոսաց վրայ՝ եպիսկոպոսա-

կանէն զատ, ինչպէս տեսանք¹, այլ հո-
վուսպետական իշխանութեան բարձրու-
թիւնը միայն, աւանդելի եպիսկոպոսին,
և ի հարկին քահանայի մ'ալ: Զսուրբ
Յովսէփ, որ զուրկ էր՝ ըսինք՝ եպիսկո-
պոսական ձեռնադրութենէն անգամ, Դա-
զար չէր վարաներ սահմանել «զարդարե
զկաթողիկոսն Հայոց», և «զլուխ ամե-
նայն Հայոց քահանայութեանց»²: Ուրեմն
այդ պարզ երէցն արդէն կատարեալ կա-
թողիկոս մ'էր յաչս իւր հօսին: Մեր հայ-
րապետները Լուսաւորչէն մինչեւ թի դար,
որ չունէին կաթողիկոսական ձեռնադրու-
թիւն, և մինչեւ ԺԷ դար նաեւ օծումը,
Օրմանեանի ըմբռնած «խորհրդական տե-
սութեամբ» իրենք եւս «հասարակ եպիս-
կոպոսներէ աւելի» լինելու չէին, և անոր
երեւակայած «օրինական պայմանով՝ նու-
ազագոյնը էին» քան իրենց օծեալ յա-
ջորդները, և յետոյ յանկարծակի հնա-
րուեցաւ հայ իսկական ու եզական կա-
թողիկոսութիւնը, բարձր քան բոլոր միւս
պատրիարքները, որոնք զեռ իմացած լի-
նելու չեն այս իրողութիւնը, ապա թէ
ոչ՝ բոլորն ալ կը փութային ձեռնադրուիլ
և օծուիլ: Այսպէս Օրմանեանի գիւտիդ
հետեւանքները մասամբ մ'ողբերգական են

1. Առա՝ 110-12, 154. — 2. Փարպ. 232, 235.

և մասամբ մ'ալ զուարճալիք, արդիւնք անոր ակնախտիդ բաներ ըսելու տենդին, որ ապահովագոյն առաջնորդը չէր կարող հանդիսանալ՝ ոչ պատմաքննական և ոչ վարդապետական ասպարիզի մէջ:

Եզրակացնելով, կաթողիկոսական յետամուտ ձեռնադրութիւն և օծումն՝ անոր իշխանութեան կամ պաշտօնին աւանդման արտաքին ու հանդիսական ձեւ մը համարելի են, և ուրիշ ոչինչ: Զարդ մը, անշուշտ մասամբ մ'ալ օգտակար՝ իւր բերած օրհնութեամբ, ինչպէս Շնորհալին ըսաւ: Եւ ըստ էութեան հաւասար անոր՝ զոր ուրիշ եկեղեցեաց հայրապետներն ալ կ'ընդունէին ու կ'ընդունին: Կը համեմատի թագաւորական օծման, որ հոգեւոր զօրութիւն մը կը շնորհէ՝ յաջողապէս ի գլուխ տանելու ժողովրդեան առաջնորդութիւնը: Այսքան. և աւելին՝ — եթէ կան դաւանողներ՝ — սին և զուր տեսութիւն է, անհաշտ քրիստոնէական կրօնից հիմնական սկզբանց հետ, և այն լրջութեան՝ զոր պէտք է ցուցնէ զարգացած ու գիտակից ազգ մը, ինչպէս կը բաղձանք ու կը պահանջենք՝ որ լինի մերը:

Հիմայ որ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան պատմականը տեսանք, կ'արժէ որ ամբողջութեամբ յառաջ բերեմ ձեռ-

նադրութեան կարգին լամբրոնեան բնա-
 գիրն ալ, կատարեալ գոհացում տալու
 համար հնասիրաց: Լամբրոնեանը, որով-
 հետեւ անոր նախորդը չունինք՝ ըսի, կամ
 գէթ անձանօթ է ինձ, և կը մնայ Տար-
 սոնի առաջնորդին զարդարածը միայն կամ
 խմբագրածն առաջնոյն տարբերով: Զայս
 պիտի տամ, որ ինքն իսկ հետաքրքրա-
 կան է, հեռանալով հայրապետական ձեռ-
 նադրութեան այժմու կարգէն: Աղբիւրներս
 երեք են՝ Ա. Ղազարու մատենադարանէն:
 Ա, Կոստանդին կաթողիկոսի օրինակին
 նոտրագիր զադափարը, թ. 1141. – Բ,
 1345ի մաշտոցը, թ. 1173. – Գ, 1365ի
 ձեռնադրութեան գիրքը, թ. 960: Ասոնց
 ընտրելագոյն ընթերցուածները կը զննմ
 բնագրին մէջ, և անկատարներն ի ծանօ-
 թութեան, հաշուի չառնելով ուղղագրա-
 կան սխալները: Իսկ ս. Գրոց ընթեր-
 ցուածները կը նշանակեմ յապաւմամբ,
 ըստ որում յայտնի են ամենուն:

ԿԱՆՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶԵՌՆԱԴՐԵԼՈՅ՝

ՅՈՐԺԱՄ հանդերձեալ լինին բարձրացուցանել զոր ի պատիւ կաթողիկոսութեան տանն Հայոց, նախ ընտրել պարտ է ըստ կարողիկէ եկեղեցեացն սահմանի, բոլոր ժողովորդք հայաստն ազգիս՝ հանդերձ ամենայն ժառանգաւորաւքն եկեղեցւոյն և երկոտասան եպիսկոպոսաւք: Եւ՝ ընտրեն ի նոցանէ երիւարս:

Եւ քննութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեն զմին՝ ի նոցանէ, վկայեալ՝ յամենայն՝ ի գործս բարիս, և ի վարս առաքինիս սուրբ և անախատ, գիտութեամբ և խմատութեամբ լի, որ կարաւոր իցէ հովուել զժողովուրդն՝ որ յԱստուծոյ հաւատասցի նմա: Իսկ յետ այսորիկ հսկումն լինիցի:

1. Բ և Գ մեռնադրել: — 2. Գ չունի Եւ: — 3. Գ զԵ: — 4. Ա վկայեալս: — 5. Գ յամենայնի: — 6. Բ և Գ կարող:

Էշ ի վաղիւն ի սկիզբն արատարացին խնդրեն յընտրելոյն հարցաքննութեամբ ըզ-
 վարուց և զգործոց նորա, և զդաւանութիւն¹
 հաւատոյն, որպէս և կայ գրեալ² ի ձեռ-
 նադրութիւն Լպիսկոսոսին: Էշ ապա Երա-
 նեն ի խորանն, և սկսանին սաղմոս. Զո-
 ղորմութիւնս քո տէր յաւիտեան, մին-
 չև յայն տեղի, հաստատեցից յաւիտեանս
 յաւիտենից (ԺԲ, 1-26):

Էշ սարկաւազն քարոզէ.

Աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած
 վասն ծառայիս նորին, որ ընտրեցաւ և
 կոչեցաւ ի կարգ պաշտաման և ի պա-
 տիւ քահանայապետական³ աթոռոյ սրբոյն
 Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի⁴, և խոս-
 տովանողին Քրիստոսի սրբոյն Գրիգորի,
 զի արժանի լիցի ի ձեռն կոչմանս և
 ձեռնադրութեանս առնուլ շնորհս և զաւ-
 րութիւն ի բարութեանց տուողէն յամե-
 նակալէն Աստուծոյ: Կեցուցէ և ողորմեսցի:
 Կեցո, տէր:

Ողորմեաց մեզ, տէր Աստուած մեր:

Էշ սսեն քառասուն Տէր ողորմեա. և ապա
 մայրաքաղաքացի Լպիսկոսոսն սսէ.

1. Բ և Գ զաւանդութիւնն: — 2. Գ Կորգեալ: — 3.
 Ա քահանայական: — 4. Բ Բարրողոմէոսի. Գ Բարդո-
 ղիմէոսի. նոյնպէս և յետոյ:

Աստուածային և երկնաւոր շնորհք, որ միշտ լնու զպէտս սրբոյ սպասաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ, կոչեն զայս անուն յեպիսկոպոսութենէ ի կաթողիկոսութիւն, տանն թորգոմայ ի վերակացութիւն, սրբոյ եկեղեցւոյ ի սպասաւորութիւն և յառաջնորդութիւն, ըստ վկայութեան անձին իւրոյ և ժողովրդեանն: Ես դենմ ձեռս ի վերայ, ամենեցեան աղաւթս արարէք, զի արժանաւոր լիցի զիշխանութիւն առաքելական աթոռոյ անարատ պաշտել առաջի սեղանոյ Աստուծոյ:

Գոհանամք զքէն, Աստուած մշտնջենաւոր և յաւիտենական, անսկիզբն, հզաւր զաւրութեամբ և մեծվայելչութեամբ, տրարիչ բոլորից և տէր ամենայնի, որ միշտ վայելչաբար բանաւորապէս փառաբանիս ի հոգեղէն և ի հրեղէն սքանչելի արարածոց քոց: Վասն զի դու ես Աստուած անսկիզբն և անժամանակ, ահաւոր և սքանչելի, որ և անկարաւտ գոլով յամենայնի, կամեցար հեղուլ զառատապարգեւ ողորմութիւն տէրութեանդ քոյ՝ ի ձեռն արարչութեանդ քոյ, զի մի՛ դու միայն վայելեսցես յանճառ վայելչութիւն թագաւորութեանդ՝ քոյ, այլ

1. Ա, Բ, Գ խառն կը զործածեն քոյ և քո: — 2. Բ և Գ բազաւորութեամբ:

զի և յարարածս սփռեալ տարածեսցի
բարերարութիւն զթութեանդ քոյ:

Գու ստեղծեր քեզ զերապայծառ հրա-
շակերտ սպասաւորս հոգեղէնս, հրեղէնս,
և զաւրս անմարմինս¹, որք միշտ սար-
սափելի գեղապարութեամբ² վայելեն ի
փառաց լուսոյ աստուածութեանդ քոյ: Եւ
ոչ վարկար զնոսա միայն փառարանիչս
անզուգական աստուածութեանդ քոյ, այլ
յաղթեալ յանսահմանելի զթութեանց
քոց, ստեղծագործեցեր և զ'ի հոգոյ ըզ-
մարդն քոյին իսկ ձեռաւք, ըստ պատկե-
րի քում ձեացուցանելով, և իշխան³ գո-
յիցս ևս կացուցեր, և հաղորդս և փա-
ռարանիչս ընդ վերնական զուարթնոցն
զստորարնակ հոգանիւթն հաստատեցեր,
հոգւով բանականաւ և փառաւք պայծա-
ռացուցեր: Որպէս և այժմ զմեր անար-
ժանութիւնս ի թիւ անդրանկացն՝ որ յեր-
կինսդ են՝ զրեցեր, և ի բանական և ի
հոգեւորական պաշտաւնս յայսոսիկ զմեզ
հրաւիրեցեր, և քահանայապետս և երի-
ցունս և սարկաւագունս⁴ և սաղմոսերգուս

1. Գ. չունի հոգեղենս. . . անմարմինս: — 2. Գ. գե-
րապարտքեամբ: — 3. Գ. իշխանաց: — 4. Կիսասար-
կաւագը, մինչև Ը դար անյիշատակ և անգոյ մեր քով,
և Ժ. դարէն արդէն ծանօթ (Հմմտ. զործս՝ Հայ Ծէսք,
79-81), չկայ հոս, հաստատելով ըստծս՝ Թէ սոյն կանո-
նիս տարերքը նախկին կանոնէն առնուեր են (աստ՝ 128),
Կաթ. Ըմտր. և Զեռն.

և վարդապետս և զայլ ևս աստուածաշնորհ կարգս ըստ վերնական դասուցն ի տաճարի փառաց անուանդ քոյ՝ ի սպասաւորութիւն ահաւոր աստուածութեանդ քոյ արժանաւորս առնելով յաւրինեցեր, որպէս և հաճոյ իսկ եղև՝ նախախնամաւորողորմութեանդ քոյ՝ ընտրել զմեզ ի ժողովրդենէ քումմէ, առնել հաղորդս պաշտաման վերնոց դասուցն, ի փառաբանութիւն մշտնջենաւոր և անմահ թագաւորութեանդ . քոյ:

Ուստի և մեր անարժանք գոլով հողանիւթեայքս՝ որպէս եմք՝ բաւական արժանաւորիլ այսմ մեծի և ահաւոր խորհրդական կոչմանս, որում և հոգեղինացն և հրեղինացն սարսափելի է, եթէ ոչ դու. Աստուած մարդասէր, զիջանիս ըստ մերում տկարութեանս, որպէս և հրաւիրեցեր զմեզ ի պաշտան փառաց անուանդ քո սրբոյ:

Որ առաքեցեր զմիածին որդիդ քո զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս զբանդ և զբարեւրարութիւնդ, որ վերաստեղծեաց միւսանգամ ի հնութենէ ապականութեանն մեղաց, և լուսաւորեաց զխաւար մտաց մերոց լուսատեսիլ ծագմամբ զալստեանն իւրոյ, և ուսոյց կարդալ առ Հայրդ՝² բա-

1. Գ յաւ. եշ: — 2. Գ հայր:

րեզութ և մարդասէր, և առ նախախնամաւդ և կենդանարար Հոգիդ սուրբ: Որ և խոնարհեցաւ իսկ զթութեամբ ի կարիս մեր, որ նոյն ինքն է ճառագայթ փառաց և պատկեր բարերարութեանդ քոյ, և զգեցաւ մարմին անապական յանարատ Աստուածածնէն և ի միշտ կուսէն Մարիամայ, և այսու զարութեամբ շնորհաւք կենացործեալ՝ արար զփրկութիւն ի մէջ երկրի հաճութեամբ քոյ, և զանճառ և զանպատում խորհուրդն անհասութեան¹, որ ծածկեալն էր յաւիտեանցն և յազգացն՝ յայտնեաց մեզ²: Որում և ողորմութեան արժանաւորեալք, հաղորդք եղեաք³ աստուածութեան նորա, որ դատապարտեաց զմեզս ի մարմնի խրում, և արար խաղաղութիւն յերկինս և յերկրի արեամբ խաչին խրոյ, և անապական թաղմամբն և համբարձմամբն յերկինս: Վասն զի նստելով նորա ընդ աջմէ քումմէ, առաքեաց զէակիցն իւր և զհամագոյակիցն քո զՀոգին սուրբ ի դասս սրբոց առաքելոցն՝ մինչդեռ նստէին ի վերնատանն խորհրդոյ, և բաժանմամբ հրեղէն լեզուացն ի նոսա՝ սրբոյց նոցա զհուրն կենդանի զկիզանաւդն մեղաց, և նորաւք ամենայն

1. Գ. անհաստեղեմն: — 2. Գ. չունի մեզ: — 3. Բ և Գ. եղեալք:

տիեզերաց, զորս և զու իսկ յառաջգիտութեամբ սահմանեցեր լինել նոցա քարոզս սրբոյ Երրորդութեանդ, սերմանել զբանն կենաց: Որոց փոխանորդս և ժառանգս միշտ յարուցանես ի սուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ, հովուել ինամով և պահել զգուշութեամբ զբանաւոր հաւտ քո՝ զոր ստացար քեզ ի ժողովուրդ արեամբ միածնի քոյ, լինել նախանձաւոր գործոց բարեաց:

Վասն որոյ աղաչեմք զբարերարութիւնդ քո, տէր, ընկալ զպաղատանս մեր ամենեցուն զժողովելոցս՝ ի տաճար փառաց սրբութեան անուանդ քոյ. և զծառայս քո, զոր ընտրեցեր և կոչեցեր յառաջնորդութիւն ժողովրդեան քո, և ի սպաս պաշտաման սուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ, լինել վերակացու և քարոզ ճշմարտութեան ուղղափառ հաւատոյ, ընկալ և շնորհեա սմա զաւրութիւն և շնորհս առաքելական. և զաւրացո՛ր ի գործս բարութեան՝ կալ առաջի անարատ վարուք և առաքինասէր գործովք, հովուել զհաւտ իւր սրբութեամբ և արդարութեամբ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, լինելով ի կեանս իւր և ի գնացս անբիծ և անարատ, զարդարեալ ամենայն գոր-

ծովք առաքինութեամբ, պարկեշտ, հեզ, երկայնամիտ, անոխակալ, ողորմած, խաղաղասէր¹, ժուժկալ, գթած առ ամենեւեան:

Իշխանութիւն կալցի առաքելաբար յերկինս և յերկրի թողուլ զմեզս: Բանալ զղրունս արքայութեան միջնորդութեամբ իւրով այնոցիկ՝ որ կամիցին զալ առ քեզ:

Բաշխեսցէ և տացէ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի զկանոնեալս, եղիցի հայր և այցելու որբոց և այրեաց ժողովրդեանն, որ է ճշմարիտ կրօնաւորութիւն: Մի՛ երբեք անքնին և վաղվադուկ ձեռնադրութեամբ հաղորդեսցի մեղաց աւտարաց, այլ զարժանաւորսն կացուցանել սարկաւազունս և երիցունս և եպիսկոպոսունս՝ ի պէտս առաքելական եկեղեցոյ:

Անբամբաս պահեսցէ զանձն իւր առ մարդիկ, և անարատ առ քեզ սրտագէտդ Աստուած, որպէս զի անարատ զնացեալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան ըստ կամաց քոց² սրբոց և բարեսիրաց, արժանի լիցի յաւիտենական կենացն ընդ ամենայն սուրբս քո: Եւ հանդերձ ամենեւեմբմբ՝ զորս ընծայեսցէ քեզ, փառաւորեսցէ զքեզ, Հայր ամենակալ, և զՈրդիդ քո միածին զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

1. Գ. խաղաղասէր: — 2. Ա. չունի քոց:

տոս, և զնախախնամաւղ և զկենդանա-
րար Հոգիդ քո սուրբ, այժմ և միշտ և
յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն¹ :

Եւ այսպէս այս կանոն կատարի:
Սաղմոս ՃԼԱ. Յիշեա տէր զԴաւիթ:

Ընթերցուած յԵլից

Խաւսեցաւ տէր ընդ Մովսէսի և ասէ.
Եւ դու մատուցես... ի յիշատակ հանա-
պազորդ առաջի Աստուծոյ: (ԻԸ, 1-29):

Ընթերցուած յառաջին Թագաւորութեանցն

Եւ մանուկն Սամուէլ պաշտէր... եւ մե-
ծացաւ մանուկն Սամուէլ առաջի տեառն:
(Բ, 18-21):

Ընթերցուած յերկրորդ Թագաւորութեան

Եւ եկին ամենայն ծերերն... և տէր ա-
մենակալ էր ընդ նմա: (Ե, 3-9):

Ընթերցուած յԵզեկիէլէ մարգարէէ

Եւ եղիցի ի մտանել քահանայիցն... ի
մտանել յարտաքին սրահն: (ԽԴ, 17-21):

Ընթերցուած յԵսայիայ մարգարէէ

Բայց դուք քահանայք տեառն կոչես-
ջիք.... զցնծութիւն առաջի ազգաց: (ԿԱ,
6-11):

1. Ա և Գ չունին ամեն:

Պետրոսի առաքելոյ ի կաթողիկեայց
Թղթոյն ընթերցուած

Ի բաց թաւթափել . . . կոչեաց յիւր
սքանչելի լոյսն: (Ա. Պետ. Բ, 1-9):

Աւելուիա. Սաղմոս ճԺԷ. Խոստովան
եղերուր տեառն, զի բարի է, զի յաւիտեան:

Աւետարան ըստ Մատթէոսի

Եւ ելեալ Յիսուս ի կողմանս... եղիցի
արձակեալ յերկինս: (ԺԶ, 13-19):

Այսս մի որ կամ երկուք յեպիսկոպոսացն
ասեն զբարոյս զայս.

Աստուած մեծ սքանչելագործ զաւրու
թիւն, որ արարեր զփառաւորեալս և
զանքնինս ի պատիւ փառաց տէրութեան
աստուածութեանդ քո. աղաչեմք:

Որ արարեր քեզ սրբասացս զքերով-
բէսն և զսերովբէսն¹, և զամենայն դասս
հոգեղէն և հրեղէն զուարթնոցն, ընդ նոսին
և ի հոգեղինացս հաճեցար ընդունել փա-
ռարանիչս և երկրպագուս ամենազաւր տէ-
րութեանդ քո. աղաչեմք:

Եղեր մարդ ճշմարիտ, եկիր կամաւ ի
փրկութիւն մեզ ճառագայթդ փառաց և ծա-
ղումն անիմանալի բնութեանն, և ողոր-
մութեամբ բարձեր զպարտիս մեր, մար-
դասէր. աղաչեմք:

1. Ա. զսերաշրեան ևս զքերաշրեան:

Ընտրեցեր զեկեղեցի՝ քո տաճար փառաց անուանդ քում սրբոյ, և պսակեցեր զմանկունս սորա ի զարդ փառաց լուման աստուածութեանդ քո. աղաչեմք:

Կարգեցեր ի սմա հովիւս և վարդապետս՝ հանդերձ ամենայն բարեկրանս պաշտաւնէիւք, և զամենայն դասս զինուորութեանս սորա հաղորդս արարեր անմարմնոց սրբասաց փառարանչացն. զրեզ աղաչեմք:

Ընկալ և այժմ զծառայս քո՝ զոր ընտրեցեր և կոչեցեր յառաջնորդութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ քում սրբոյ, և լեր սմա օգնական և պաշտպան՝ հովուել զնոր ժողովուրդ քո՝ զոր ստացար պատուական արեամբդ քո սրբոյ. աղաչեմք:

Պահեա զսա անխիղճ ի գործ մշակութեան առաքելական աթոռոյ տանս Հայաստանեայց, և առաջնորդեա սմա յամենայն ճանապարհս արդարութեան. աղաչեմք:

Յիշեա զուխտս սիրելեաց քոց, և հեղ զառատ ողորմութիւնդ ի վերայ ժառանգութեան երկրի քոյ. խնդրեմք:

Չաւրացո զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս՝ առ ի հովուել զժողովուրդս քո ի՛ զաւրութիւն ամենազաւր բազկի քոյ. և զամենայն դասս ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ քոյ պահեա՝ հանդերձ վանականաւք և ճգնազգեաց միանձնացելովք. խնդրեմք:

1. Գ չունի ի.

Հաստատեա ի զաւրութիւն ամենա-
յաղթ բազկի քոյ զբարեպաշտ թագաւորն
... հանդերձ իշխանաւք իւրովք և ամե-
նայն զինուորեալ մանկամբք իւրեանց,
և շնորհեա ի սիրտս նոցա զխաղաղու-
թիւն եկեղեցւոյ քոյ և ամենայն ժողո-
վրդեանս, խնդրեմք¹ :

Փրկեա զժողովուրդս քո և աւրհնեա ըզ-
սոսա՝ որք երկիր պագանեն առաջի ամե-
նազաւր տէրութեանդ քո, խնդրեմք :

Եւ ես առաւել զյորդորումս սիրոյ :

Զանձինս մեր : Ողորմեա մեզ² :

Եւ առաջին կարողիկոսն առե զաղաւթս
զայս³ :

Տէր Աստուած արարիչ ամենայն ա-
րարածոց, որ արարեր զամենայն յոշընչէ
և ածեր զմեզ յայս կենդանութիւն, և ցու-
ցեր մեզ ճանապարհ կենաց և փրկութեան,
և արժանաւորս արարեր զմեզ այսմ ահա-
ւոր և երկնաւոր խորհրդոյ քահանայա-
կան կոչմանս : Դու ես՝ որ եղիր զմեզ ի
պաշտաւնս յայս զաւրութեամբ սուրբ
Հոգւոյդ, կարգեցեր աւետարանիչս նորոյ
կտակարանացս : Դու ես՝ որ շնորհեցեր
մեզ զզիտութիւն սրբութեանդ քոյ, և ո՞վ

1. Ի աղաչեմք : — 2. Ի և Գ. ողորմեաց : — 3. Ի
և Գ. չունին զայս :

է բաւական խաւսել զգաւրութիւնս քո, և լսելի առնել զամենայն աւրհնութիւնս քո, տէր ամենայնի և արարիչ երկնի և երկրի և ամենայն երեւելեաց և աներեւութից արարածոց քոց, որ նստիս յաթոռ փառաց և զխոնարհս տեսանես: Անսկիզբն անբաւ բնութիւն, Հայր տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ է պատկեր փառաց քոց և կնիք և նկարագիր անպարագրելի¹ էութեանդ. որ յանձքն իւր ցուցանէ զՀայրդ համագոյ. որ նոյն ինքն է բան կենդանի, լոյս ճշմարիտ, իմաստութիւն և զաւրութիւն յամենայնի, Աստուած յառաջ քան զյաւիտեանս: Որով և Հոգիդ քո սուրբ յայտնեցաւ մեզ, որ է հոգի ճշմարտութեան, հոգի իմաստութեան և հանճարոյ և զիտութեան, խորհրդոյ և զաւրութեան և երկրւղի և աստուածպաշտութեան. որով և որդեգրեցաք իսկ Հաւրդ երկնաւորի և ընկալաք զառհաւատչեայն պտուղ հանդերձելոց և յաւիտենից բարեացն: Որ նոյն ինքն է կենդանարար զաւրութիւն, յորմէ ամենայն բանաւոր և մտաւոր արարածք զաւրանան՝ առ ի զքեզ² աւրհնել, զքեզ գովել, քեզ մշտնջենաւոր փառատրութիւն³ մատուցանել, վասն զի ա-

1. Գ չունի բառդ: — 2. Երեքն աւ քեզ: — 3. Ա փառաշորոտրիւն. Գ փառաբանութիւն:

մենեքեան ստեղծուածք անարատ ձեռաց
ըոց եմք: Քեզ երկիր պազանեն հրեշ-
տակը, հրեշտակապետը, աթոռը, տէրու-
թիւնը, իշխանութիւնը, զաւրութիւնը: Զքե-
շուրջ կան քերովբէք բազմատեսակը և
վեցթեկան սերովբէք, որք սաւառնաթե-
ւեակը աղաղակեն անլոելի ձայնիւ, և զե-
րեքսրբեան աւրհնութիւնս մատուցանեն՝
ասելով. Սու՛րբ, սու՛րբ, սու՛րբ, տէր զաւ-
րութեանց, լի են երկինք և երկիր փա-
ռաւք քո:

Դու ստեղծեր զմարդն հող յերկրէ, և
ի պատկեր քո բարերարութեանդ պատուե-
ցեր զնա, և եղիր զնա յաղենական զը-
րախտին փափկութեան ի կեանս անվախ-
ճանս և ի հանգիստ բարութիւնս. և ի
պահել պատուիրանին՝ խոստացար նմա
զմշտնջենաւոր կեանս և զանապականու-
թիւն: Այլ զի անցին զպատուիրանաւ
քո, և անկան ի պատրանս խաբէութեան
աւձին, ասպա և մահկանացու եղեն իւրեանց
կամակոր¹ պատուիրանազանցութեամբն,
զորս արդար դատաստանաւ քո մերժեցեր
ի զրախտէն փափկութեան յաշխարհս
յայս. որ և սահմանեցաւ նոցա ի բուսմէ
բարերարութենէդ դառնալ անդրէն ի հող
յորմէ ստեղծան:

1. Բ և Գ. կամառոր:

Սակայն ի վերայ այսր ամենայնի ո՛չ անտես արարեր, ողորմածո՜ Ստուած, զգործս ձեռաց քոց. այլ հայրախնամ ողորմութեամբ քո զթացար յազգս որդւոց մարդկան, և առաքեցեր զորդիդ քո սիրելի զծոցածինդ և զէակիցդ և զփառակիցդ²: Որ իբրև եկն լրումն ժամանակի ըստ կանխասաց մարգարէիցն զուշակելոյ, եկն կամաւք քո և զգեցաւ մարմին յանարատ կուսէն Մարիամայ Ստուածածնէն, և ճանապարհորդեաց ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս առանց մեղաց: Վասն զի ի յերկրի երեւեցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ Ստուածն յաւիտենական, որ փրկեաց զմեզ ի խաւարային կռապաշտութենէ կամաւոր չարչարանաւքն և անապական թաղմամբն, և լուսափայլ և կենսաբեր յարութեամբն, և ստացաւ զմեզ իւր ժողովուրդ սեպհական, ի թագաւորութիւն, ի քահանայութիւն և յազգ սուրբ. և լուաց ի ջուր³ սուրբ աւազանաւն, և արար բնակարան և աւթեւան Հոգւոյն սրբոյ. համբարձաւ յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն ի բարձունս, և զբարեխնամաւդ և զէակից և զմշտնջենաւո-

1. Գ ողորմած: — 2. Գ չունի եւ զփառակիցդ: — 3. Ա յուրբ:

բակից Հոգին սուրբ առաքեաց ի բարձանց
 ի դասս սրբոց առաքելոցն, որոյ եկեալ
 ի սուրբ վերնատունն¹ յաւուրն մեծի ի² կա-
 տարման սրբոյ պենտեկոստէիցն³, միլը-
 տեաց զնոսա ի հուր աստուածութեան իւ-
 րոյ, և բաժանեալ ի նոսա հրեղէն լեզուաւք,
 արբոյց նոցա զհուրն կենդանի և կենդա-
 նարար, որք վիճակեցան յազգս մարդ-
 կան, երկնագործեալ⁴ տարբերութեամբ լե-
 զուացն հրեղինաց ի ձայն հոգմոյ, և ընկա-
 լան զձեռնադրութիւն քահանայապետու-
 թեան և վարդապետութեան, առեալ իշխա-
 նութեան շնորհս թողուլ զմեղս և ունել,
 առնել նշանս և արուեստս և հալածումն
 դիւաց և լուծումն ախտից և քակտումն
 մեղաց⁵ և ազատութիւն ի ծառայութենէ
 ապականութեան յազատութիւն փառաց
 միաձնի որդւոյ քոյ սիրելւոյ, և զնալ ի
 պատուիրանս նորա և արժանի լինել
 խոստացելոց բարութեանցն, և լուսաւո-
 րել ծննդեամբ սուրբ աւագանին վերա-
 գրութեամբ Հոգւոյն սրբոյ:

Նաեւ տունս թորգոմայ, որ է Հայաս-
 տան աշխարհս մեր, վիճակեցաւ երկուց
 ընտրելոց նորին աշակերտացն Բարդուղի-

1. Ա և Բ վերնատանն, — 2. Գ չունի ի, — 3. Գ
 պենտակոստէիցն: — 4. Ա երկնագործել, — 5. Գ չունի
 եւ քակտումն մեղաց:

մէոսի և Թադէոսի, որ և լուսաւորեցին իսկ զկողմս հիւսիսոյ ի սառնասառոյց հեթանոսական խաւարային դիցապաշտ կրօնապաշտութեանցն: Զոր և վերստին զնոցին կարգ պաշտաման պակասութեան ելից մեծն Գրիգորիոս՝ ճշմարիտ խոստովանաւրն Քրիստոսի քոյ և լուսաւորիչն մեր¹. որ և զպակասութիւն չարչարանաց միածնիդ քոյ ելից ի մարմնի իւրում իւրովք քրտնաջան և բազմամեայ չարչարանաւրն:

Եւ արդ, տէր մեր և Աստուած բարերար և բարեխնամող², Հայր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, բարեխաւսութեամբ սոցին³ ընտրելոցն զորս յիշատակեցաք՝ ընկալ զաղաչանս ժողովրդեան քոյ, զորս ժողովեցեր ի յարկի փառաց սրբութեան քոյ. և զծառայս քո զայս զձեռնադրեալս ի մէնջ՝ զոր դու իսկ ընտրեցեր և ընկալար ի քահանայապետութիւն և յառաջնորդութիւն աշխարհիս Հայոց, անշարժ պահեա ի կոչումնս յոր կոչեցաւ: Շնորհեա՛ սմա սիրտ զգաստ՝ զգուշութեամբ պահել զամենայն պատուիրանս քո, սիրել զքեզ յամենայն զաւրութենէ և ի բոլոր սրտէ և ի բովանդակ մտաց իւրոց, որպէս զի զնասցէ ճշմարտութեամբ ի ճանապարհս արդարութեան, սուրբ սրտիւ և

1. Գ չունի մեր. — 2. Ա բարեխնամ: — 3. Ա նոցիմ:

անկեղծաւոր հաւատով առաւելեալ ի գործըս բարեաց՝ ըստ կամաց ըոց բարեսիրաց։ Կացցէ հաստատուն և անարատ ի կարգի բահանայապետութեան առաջի ըս ի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոջ, շինեալ և հաստատեալ ի վերայ վիմի հաւատոյ հիման առաքելոց և մարգարէից։

Նայեա՛ք քաղցրութեամբ ի ժողովուրդս ըս, յիշելով զուխտ և զողորմութիւն սիրելեաց ըոց, և պահեա զսուրբ եկեղեցի ըս անարատ յերեւելեաց և յաներեւելեաց թշնամեաց ճշմարտութեանն, վասն զի զինք արեան միածնի ըոյ է, շինեալ հաստատուն և անշարժ հաշտարար պատարագաւ։

Պահեա՛, տէր, ընդ երկայն աւուրս ըզպատուական հայրապետս և զգլուխ՝ մարմնոյ եկեղեցւոյ ըոյ, առաջնորդել հեզութեամբ և ուղղափառ վարդապետութեամբ ժողովրդեան ըոյ։ Բարձրացո՛ւ ի մէջ տիեզերաց զեղջիւր աւծելոյ ըս եկեղեցւոյ սրբոյ։ Զգեցո՛ սմա պատմուճան ցնծութեան և ուրախութեան, որ է արդարութիւն և սրբութիւն, առաւելեալ քան զականակապ վական² ահարոնեան³ պատմուճանին, որ էր⁴ ստուեր հանդերձելոցն ըստ երկոտասան ցեղիցն որդւոցն իսրայելի։

1. Ա. զգլուխս։ — 2. Գ. զականս պատուականս։ — 3. Ա. ահարառնեան։ — 4. Բ. և Գ. է։

Տուր սմա շնորհս առ ի սպասաւորութիւնս յայս, որպէս ետուր աւրէնսդրին Մովսիսի հաւատարիմ ծառային քոյ, և հոգելից տեսանողին Սամուելի, և մեծի վիմին հաւատոյ երանելոյն Պետրոսի զըլխաւորի առաքելոցն, և ընտրելոցն քոց որդւոցն Սրտաման և այլոց սրբոց՝ զորս յիւրաքանչիւր ժամանակի՝ ընտրեցեր, և ի ձեռն նոցա բարեգործեցեր յազգս մարդկան: Նոյնպէս և զսա արժանաւորեալ լինել սպասաւոր նորոյ ուխտի քոյ, և ըզժողովուրդս՝ քո՝ որ հաւատացաւ սմա, զոր ընկալար արեամբ միածնի քոյ, անարատ պահեա, որպէս զի մերկացեալ զամբարշտութիւն և աշխարհական զցանկութիւն, մեռցին մեղացն և կեցցեն արդարութեանն, զգեցեալ զսրբութիւնն Քրիստոսի քոյ: Եղիցին՝ մի հաւտ և մի հովիւ, և ի միասին արժանաւոր լիցին յաւիտենական ուրախութեանցն հասանել ընդ ամենայն սուրբս քո:

Եւ մեր ամենեցուն ընկալեալ՝ զսա հոգեւոր և սուրբ ողջունիւ, գոհացուք զքո առատ մարդասիրութենէդ՝ յազգս տուեցելոցս մեզ բարեացս՝ և խոստացելոցն հանդերձեալ անսպառ կենացն,

1. Ա. չունի ժամանակի: — 2. Ա. Ժողովուրդս: — 3. Բ և Գ. եղիցի: — 4. Գ. բնկալեալք: — 5. Բ և Գ. բարեաց:

որոց լիցի ամենեցուն մեզ արժանի լինել
շնորհաւք միածնի քոյ տեառն մերոյ Յի-
սուսի Քրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր
ամենակալի և համագոյակցի Հոգւոյդ սըր-
բոյ վայելէ փառք իշխանութիւն և պա-
տիւ յամենայն արարածոց, այժմ և միշտ
և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Էշ ապա զգեցոցանեն զգեստ¹ սպիտակ
բորբաստորոտ ի ներքոյ, և յաչ և յանկ
կողման սգանեկեացն ծիրանի կամ սևառ ուռք՝
կցած կարանաւ. և քոյ երկտակ ի գրռխն.
և ոչսանոց ոսկերեղ զպարանոցաւն՝ փրկչա-
կան և Աստուածածնի և սրբոց հայրապե-
տացն կերպագրութեամբ քանդոճեալ. և ի
վերայ նախորտ² բազմախաչ նկարութ՝ և
անկիւնիւք զարդարած. և կոնքեռ³ զգաւ-
տովն ի ճախոշ կողմանն, նոյնպէս ոսկերեղ
նկարիւք և պատկերաւք քանդակած. և այլ
կոնքեռ կտաւեայ զմատանցն⁵ միջոյ. և կաւ-
չիկ յոտսն: Էշ ապա նստոցանեն յարոշ,
և առ հասարակ առնենքեան քանանայքն և
ժողովորդն համբոշրեն զաչն, և պաշտեն
շարակիւն⁶ Այսօր ուրախացեալ ցնծան, և
Որք արժանաւորեցայք, և որ այլ մի ըստ

1. Բ զգեստս: — 2. Ա և Բ նամփորդ: — 3. Ա
նկարիւք: — 4. Բ և Գ կոնքեռն: — 5. Բ և Գ մա-
տեանցն: — 6. Բ շարակիւք:

միողէ. և փառս տուեալ տակն՝ Կց. Սփռեցան շնորհք, և Հարանացեալ: Եւ իսկոյն ի Ժամ մտանեն. և յորժամ սկիզբն առնէ հայրապետն պատարագին և ստիցէ Տէր Աստուած զաւրութեանց, վերացուցանէ զբողն և բացաւ զյիսով աշարտէ ըզխորհուրդն: Նոյնպէս և Եպիսկոպոսքն զգեւունս ազանեկիս, և ի վերայ նախորտ և եմբիտորոն և բազպան արկցեն, և ոչսանոց և Կոնքեռ² զահեակ³ բարձաքն որպէս կարողիկոսն. բայց ոչ սրողին և ոչ բազմախաչեան զգեւունս: Եւ բահանայքն զգեւունս ազանեկիք, և ի վերայ ոչսանոց և նախորտ⁴, և⁵ բազպան ոչ ամցեն: Եւ սարկաւազունքն հորանի զաւտերոյժ սպիտակ հանդերձիւ, և զահեակ ոչսովքն ոչրար արկանեն: Եւ այսպէս ամենեկեան առ հասարակ տկուժք աւելալ յաչ և յահեակ սեղանոյն, կան ի ըսպատոռ հայրապետին սրբոյ: Բայց նախքան զպատարագն յորժամ աշարտի աշխոռ աշտարանին, հանեն զեմբիտորոնն⁶ զհայրապետին և զԵպիսկոպոսացն՝ մինչեւ կատարի պատարագն, և սպա դարձեալ զգեցուցանեն: Եւ յետ այսորիկ խորհրդածին ի դիմաց պատուիրանաց Հոգւոյն սրբոյ՝ առ

1. Ա. փառաւորեալ տակ: — 2. Ա. Կոնքեռն: — 3. Բ և Գ. ահեակ: — 4. Ա. նախորտն. Բ և Գ. նամբորտ: — 5. Ա. ի: — 6. Ա. և Բ. զեմբիտորոնն:

ի՛ խրատ նորակերտ հայրապետին: Եւ ա-
սեւ Սղմ, ԻՖ, Կցորդ, Տէր հովուեսցէ
զիս: Եւ ապա ընթեռնուեալ:

Պետրոսի առաքելոյ ի Կաթողիկեաց՝ Ա.
Թղթոյն ընթերցուած

Զերիցունս այսուհետեւ աղաչեմ . . .
նմա իշխանութիւն և փառք յաւիտեանս.
ամէն: (Ե, 1-11):

Աւետարան ըստ Յովնանու

Եւ իբրեւ ճաշեցին . . . ասէ ցնա՝ եկ
զկնի իմ: (ԻԱ, 15-19):

Եւ ապա փառս տուեալ սրբոյ Երրորդ
դոշրեանն, որ և աշրհնեալ յաւիտեանս.
ամէն:

Եւ սկսանի առաջին՝ կարողիկոսն՝ շա-
րսկան, Այսաւր ուրախացեալ ցնծան.
և ևրբան մինչ ի տեղի կերակրոյն:

Զերջանիկ սուրբ հայրապետն հայաստա-
նեաց զտէր Կոստանդին զստացաւոյ սորին
յիշեալիք ի Քրիստոս պատահաւորք ամին:

1. Բ և Գ. չունին ի: — 2. Գ. կարողիկեից: — 3.
Գ. առաջի: — 4. Բ. կարողիկոսն:

ՎԱՍՆ ՕԾՄԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ¹

Նախ՝ զի ասէ Րուբինեաց պատմութիւնն. ԶԺԵ թվին Հայոց ի Մամեստիեա օծեցին զՅակոբ կաթողիկոսն: Երկրորդ՝ Դիոնեսիեա մեկնիչն ասէ այսպէս. օծանեն զեպիսկոպոսս և զհայրապետս. ոչ յատուկ ի վերայ եպիսկոպոսին ասէ: Երրորդ՝ Վանական պատմագիրն զրէ՝ թէ զՊետրոս պատրիարզն Սարգիս կաթողիկոսն ի կենդանութեան իւրում օծեալ էր կաթողիկոս իւրում ձեռօքն²: Զորրորդ՝ համբարձման քարոզն ասէ՝ թէ Քրիստոս նախ օրհնեաց և ձեռնադրեաց զառաքեալսն, և ապա յղեաց զՀոգին սուրբ. վասն այն պատճառին մեք այլ աւրհնեմք առաջ և տամք զաստիճան, և յետոյ օծանեմք մեռոնով³: Հինգերորդ՝ Թումա պատմագիրն զրէ՝ թէ երկոտասան եպիսկոպոս օծանեն կաթողիկոս Հայոց⁴. և եթէ ոչ գտանի, Զ կամ Գ:

1. Աղբիւրը տես աստ՝ 149. — 2. Օգտնելի էր նշանակէ ձեռնադրել. հմտ. աստ՝ 46, 143. — 3. Տաթևացւոյն խօսքն է (Քրդ. ժմբ. 662), որ աւստիճանք և օգտնելի զործածեր է անորոշ ձեւով, և կ'իմանար քահանայականն ու եպիսկոպոսականը, այլուր եւս յիշուած իւրմէ (աստ՝ 142). — 4. Աստ՝ 136:

Եւ օծանեն զգազաթն խաչանման մե-
ռոնաւն սուրբ. մեծ քաջեն զխաչն ի ծոծ-
րակէն՝ մինչեւ գա(յ) ի քթին վերայ ի
նակատն, և ի աջ ականջի տակէն մին-
չեւ ի ձախ ականջի տակն. և բոլորապատ
ի նակատէն, ի յականջին վերայէն, ի
ծոծրակին վերայէն, ի ձախ ականջին տա-
կէն՝ մինչեւ ի քթին վերայ, և ասէ զիւր
աղօթքն. Գլուխ քո առնեալ եղիցի. զիտ
յաւժումն եպիսկոպոսին և կարգա՝: Եւ
ապա կոչէ զանունն զեպիսկոպոսին, կա-
թողիկոս ասա: Եւ ետոյ զաջ բութն կնքէ
օծութեամբ, և ասէ. Աստուած հայր տեսնե
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝: Եւ տան եպիս-
կոպոսունքն ի ձեռն բոլորազլուխ զաւազան,
և ասեն զնորա աղաւթքն³. և տան զկնիքն

1. «Գլուխ քո եղիցի օծեալ և օրհնեալ երկնային
օծութեամբ՝ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, յանուն Հօր
և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ՝ այժմ և միշտ...». (եպս.
ձեռնգր. կանոնէն):

2. «Աձ. հայր տն. մերոյ Յի. Քի. որ կամօք իւրովք
բարձրացոյց զքեզ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, կարու-
ղութեամբ իւրով կնքէ զքեզ յօծումն սուրբ և ընու ա-
ռատապէս հոգեւոր օրհնութեամբ: Վասն որոյ օրհնեալն
ի քէն օրհնեալ եղիցի, և սրբեալն ի քէն սրբեալ եղիցի.
և ամենայն զոր ինչ կնքես ձեռամբ քո և բութիւ, սըր-
բեացի. և յորոց վերայ հանգչիցի աջ քո, եղիցի նոցին
փրկութիւն և ողորմութիւն». (նոյն կանոնէն):

3. «Ընկալ ի քեզ զայս ցուպ և զաւազան պատուոյ
առաջնորդութեան, առ ի զգարագործան դատել արդար

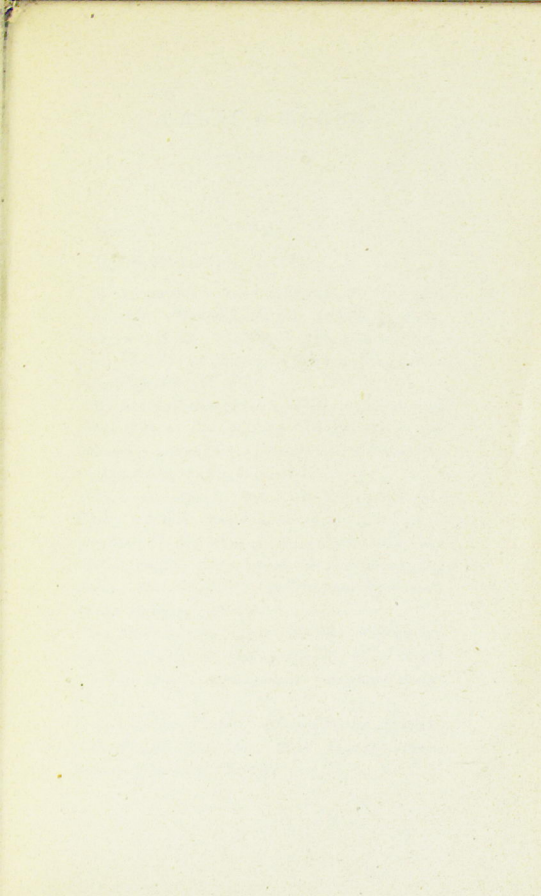
որ (է) մատանին կաթողիկոսութեան, ղեն-
լով ի մատն միջին, և ասեն զնորա ա-
ղօթքն¹. և տան զաւետարանն, և ասեն
զնորա աղաւթքն այլ²: Եւ այս աղօթքնիս
ամենեքեան յեպիսկոպոս օրհնէքէ զիտ
և կարդայ:

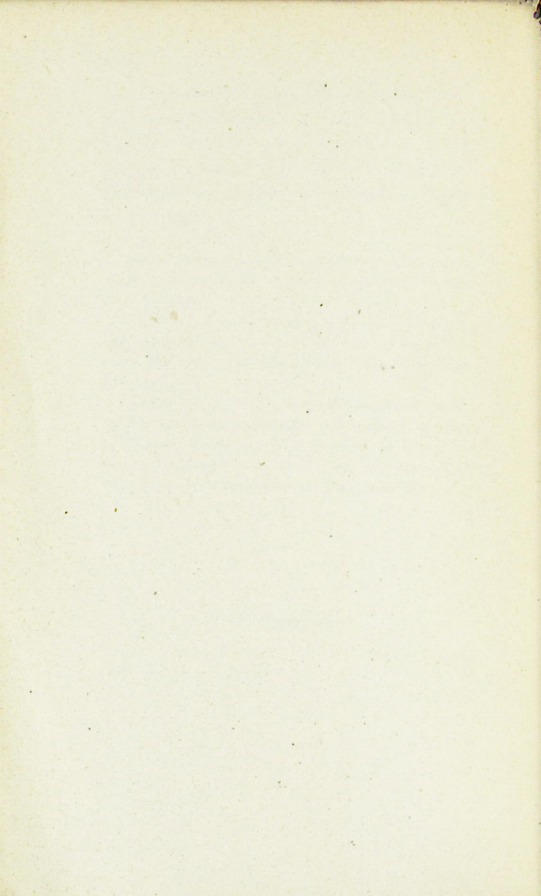
և անաչառ իրաւամբք, և զհնազանդսն հովուել և արածել
յօրէնս և ի պատուիրանս Աստուծոյ յամենայն ժամ».
(նոյն կանոնէն):

1. «Ընկա՛լ մատանի առհաւատչեայ հաւատարիմ, և
մնա զգուշութեամբ յաստուածային քո փեսայութիւն
սուրբ եկեղեցւոյ՝ ճշմարիտ և ուղիղ հաւատով».
(նոյն կանոնէն):

2. «Ա՛ռ քեզ այժմ զաւետարանս երկնից արքայու-
թեանն, և զնացեալ քարոզեսցես ժողովրդեանն՝ որ յԱս-
տուծոյ քեզ հաւատացաւ: Եւ Աստուած որ կարողն է՝
աճեցուցէ զնոսին շնորհօքն իւրովք, և թաղաւորեսցէ
նոցա յաւիտեանս յաւիտենից».
(նոյն կանոնէն):

ՅՈՒՅԱԿ ԳՐՈՅՍ

ԱճԴ. 5:

Ա. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ. 7-106:

Ա. ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՑ ՄԷՋ. 8-15: - Ա-Գ
դարերուն, մասնակցութեամբ կղերին ու ժողո-
վրդեան. 8-12: — Կղերին վերապահելու ջան-
քեր. 12-13: — Միջամտութիւն աշխարհական
իշխանութեան. 13-14:

Բ. ԱՐԵԱԿՈՒՆԵԱՅ ԵՐՋԱՆ. 15-22: — Կ'ընտրեն
թագաւորն ու մեծ իշխանք միայն. 15-19: —
Կեսարիոյ աթոռին հաւանութիւնը, և նորընտիր
հայրապետաց երթը հոն. 19-22:

Գ. Ե - Թ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ. 22-32: — Ընտրու-
թիւնը կ'անցնի Պարսից արքային. 22-24: —
Դարձեալ կը փոխանցուի հայ ազատանւոյն. 24-
26: — Եպիսկոպոսք կը սկսին մասնակցիլ իշ-
խանաց հետ. 26-30: — Քմայական միջամտու-
թիւնը Արաբաց. 30-32:

Դ. ԲԱՐԲԱՏՈՒՆԵԱՅ ԵՐՋԱՆ. 32-39: — Ընտրողք
մերթ իշխանք են եպիսկոպոսաց հետ, մերթ
վերջինք միայն, արքայական հաւանութեամբ.
32-39:

Ե. ԿԻՎԿԵԱՆ ԵՐՋԱՆ: Ընտրութիւնը կղերէն,
հաճութեամբ արքային, մերթ և զործակցու-
թեամբ իշխանաց. 39-44:

Զ. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԻՒՐ ՅԱԶՈՐԴԻՆ: Կաթողիկոսներ՝
որ իրենց յաջորդը կը նշանակեն. 44-50:

Ի. ԵՂԱՆԱԿ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ. 51-64: — Հրաւեր
նուիրակով. 51: — Հրաւիրեալք. 51-54: —
Ընտրութեան վայրը. 54-56: — Ժողովոյն նա-
խագահը. 56-57: — Առաջարկող ընտրելոյն.
57-58: — Ընտրութեան կիլիկեան ձեւը. 58-60:
— Ընտրութիւն վիճակաւ. 60-61: — Ատենա-
խօսութիւն ընտրելոյն. 61-62: — Ընդհանրա-
կան թուղթ. 62-64:

Ը. ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ԸՆՏՐԵՒՅՆ. 64-79: — Կ'ըն-
տրէին ամէն վիճակէ. 64-66, 199: — Մերթ
տոհմային ժառանգութեամբ. 66-70: — Տարիք
ընտրելոյն. 71-72: — Անոր մէջ կը փնդուէին
բարեպաշտութիւն և գիտութիւն. 73-74: — Ար-
տաքին վայելչութիւնը հաճելի. 75-78:

Թ. ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԼՅՈՒՆ ՆԵՐՔԵՒ: Անկարգութիւնք
և զեղծմունք ընտրութեանց մէջ. 78-86: — Ժո-
ղովուրդը կը սկսի մասնակցիլ ընտրութեանց.
80: — Ընտրութիւնը թղթերով. 84:

Ժ. ԱԹՈՒԸՆԿԵՑՈՒԹԻՒՆ. 88-96: — Թագաւորաց
ձեռքով. 86-87: — Նախարարաց կողմանէ. 87-
88: — Իշխաններէ և եպիսկոպոսներէ միանգա-
մայն. 88: — Պառակտմունք և վրդովումներ
այդ առթիւ. 88-91: — Կիլիկեան ազնուացած
ձեւը. 91-93: — Խորթ կերպեր Հայաստանի
մէջ. 93-96:

ԺԱ. ԶՈՒԳԱԿԵՒՈՒ ՄԸ ՄԵՐ և այլոց մէջ. 96-106:
— Հայկական կերպն ու բարոյքումն արտաքին
ազդեցութեամբ. 97-99: — Հեթանոսաց ներ-
մուծած խանգարմունք. 99-100: — Ժողովուրդը

կը յաջորդէ ազատանայն. 100: — Ընտրութիւն
աթոռակցի, տեղապահի և յաջորդի. 101-103:
— Տոհմային ժառանգականութիւնը. 104: —
Աթոռնկեցութիւնը. 105:

Բ. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. 107-176:

Ա. ՄԻՒՍ ԱԶԳԵՐՈՒ ՄԷՁ, առաքելոց օրով ու մի-
ջին դարերուն. 107-109:

Բ. ԵՐԵՄՅԱՆ ԱՆԳՈՑ ՄԵՐ ՔՈՎ: Դ-Ը դարերուն դեռ
չկար. 109-116:

Դ. ԱՆՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ: Կը սկսի երեւիլ Թ
դարուն, և կը շարունակուի միշտ. 116-121, 199:

Դ. ԱՆԱՆՈՒՄՅՈՒ ՎԷՃԸ Խոսքովու հետ՝ նկատմամբ
անոր տրուած կարեւորութեան. 121-125:

Ե. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆԸ: Կրկին էր. հինը՝
որ կորսուած է. 125-126: — Նորը՝ խմբագը-
րուած Լամբրոնացիէն. 126-129, 177 ծն. 4:

Զ. ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ. 129-131: — Հայրապե-
տական քողը. 131: — Ձեռնագրողաց թիւը.
133-36: — Ո՞վ ձեռք կը դնէր. 136-137: —
Աւետարանի գործածութիւնը. 138: — Մատա-
նայն տուչութիւնը. 138-139:

Է. ՕՏՈՒՄՆ. 139-152: — Աներեւոյթ և անգոյ
մինչեւ ժիշ դար. 139-149: — Նոյն բառը հին
մատենագրութեան մէջ այլաբանական իմաս-
տով. 142-47, 148, 150: — Օծումը կը հնա-
րուի ժիշ դարուն. 149-152:

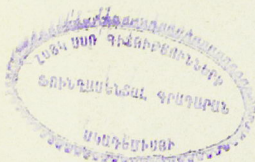
Ը. ԱՐԿԻՒՆՔԸ. 152-172: — Տարածայնութիւն
Անանիայի ու Խոսրովու մէջ ասոր մասին. 152-
154: — Հայ եկեղեցւոյ տեսութիւնը Ե դարուն.
154-155: — Կաթողիկոսին եպիսկոպոս ձեռ-

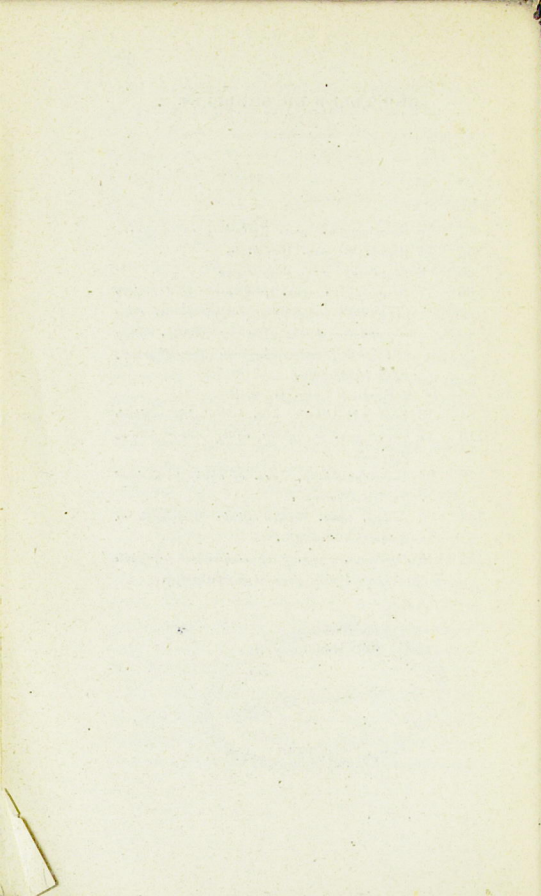
նադրելու իրաւունքը. 155-160: — Միւռոնի և
 Թազաւորի օրհնութիւնք. 160-163: — Բ Գէորգի
 համոզումը. 164-165: — Օրմանեանի տեսու-
 թիւնն ու հերքումը. 165-172: — Կաթողիկո-
 սական ձեռնադրութեան կանոնին աղբիւրները.
 172-173:

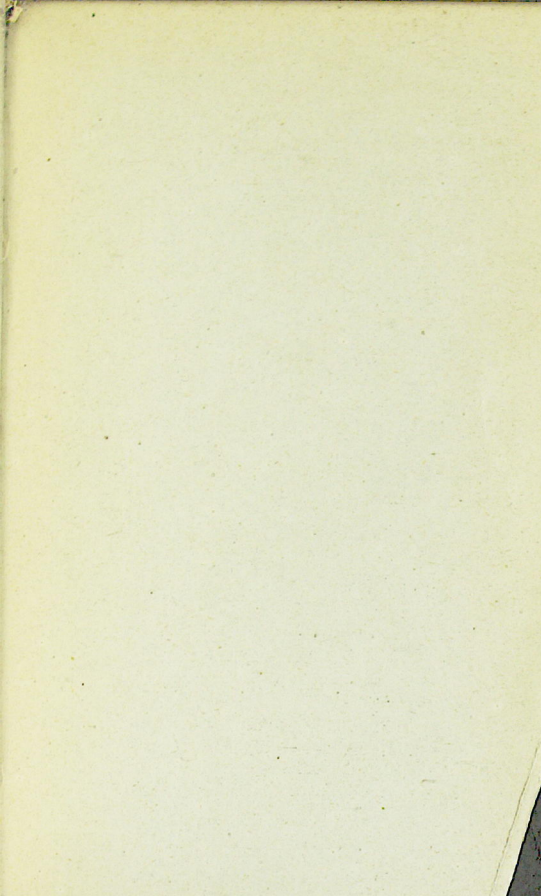
Գ. ԿԱՆՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶԵՌՆԱԴՐԵԼՈՑ.
 174-195:

ՎԱՍՆ ՕՆՄԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ. 196-198:

- Էջ S-ի
- 17 16 տոաջնորդի՞ք. յառ. Շահակայ յաջորդին:
- 55 14 Սահե. Գ. ուղ. Սահե. Գ.
- 60 8 ժողովուրդ ուղ. ժողովուրդք
- 65 17 հաւանեցի՞ք: յառ. Էլ Պարտաւայ ժողովոյն
(771) ժե կանոնը կը պատուիրէ վանականաց
անշարժ մնալ իրենց մենաստանին մէջ, Յրայց
եթէ յառաջնորդաց կոչեցի յառաջնորդու-
թիւն եկեղեցւոյ՞:
- 66 46. 2 Բ, Խ, 2 ուղ. Բ, Ե, 2
- 84 13 կաթուղիկութեան ուղ. կաթուղիկոսութեան
- 113 17 կար. յառ. և կրնար օգնել անոր խեղա-
թիւրման:
- 118 24 ժեռնադրութիւնը, յառ. որ սկսեր էր Թ կամ
Թերեւ Ը դարէն:
- 144 5 յառաջ, յառ. ինչպէս վերեւ Ղազարէն ու
կազանկատուացիէն.
- 152 5 մեղանովը. յառ. և որ անկասկած իւր դերն
ունեցաւ օճման ընդունելութեան մէջ:

[12164]

ՀԱՆՈՍՍԱԿԱՆՔ ՆՈՅՆ ԳՐԶԻՆ

ԵՐԴՈՒՄՆ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ. — Մանր նկարագիր զանազան երդմանց, արարողութեանց, պահարանաց, բժժանաց. էջ 326:

ՃԱՇԵՐ ԵՒ ԽՆՃՈՅՔ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. — Ընդարձակ նկարագիր հին ազնուականութեան, վանականաց ու ռամկին ճաշերու և ընդունելութեանց. էջ 504:

ՀԱՅ ԾԷՍԸ 1911 ՏԱՐԻՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԻՆՆՈՒՄԻ ԳՈՐԾՈՑ ՄԷՋ. — Քննութիւն և ծրագիր ծիսական նորոգութեան. էջ 200:

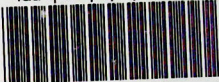
ՀԱՅ ԴՐՕՇՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. — Պատկերազարդ ուսումնասիրութիւն, որ լաւագոյն ծանօթութիւնները կու տայ նիւթին վրայ. սպառած ու կրկին տպագրուած. էջ 112:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅ ՏԱՐԱԶԻՆ. — Անոր 25 դարերու նկարագիրը, 142 գունաւոր ու սև նկարներով, մէկ եռագունով, և չքեղ տպագրութեամբ. էջ 486:

ԴԱՏՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ. — Կը նկարագրէ հին հայ պատանւոյն սնունդը, կրօնական, մտաւոր, մարմնական ու զինուորական կրթութիւնն ու խաղերը. էջ 430:

ԿԱՐԵԻՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ. — Անոր ծագման, նշանակութեան ու բաժանման քննուած ու դրուած նա

ԳԱՍ Դիմնարար Գիտ. Գրադ.

901000869